

નિવેદન

સન ૧૯૫૮ માં ગુજરાત વિદ્યાસભાએ 'ત્રેમાનંદ : એક અધ્યયન' પુસ્તક થી. સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ અંચાબાણા પુ ૩૪ તરીકે પ્રગટ કરેલું પુસ્તક છપાવું હતું તે દરમિયાન એના છપાવેલા ફર્મા પૈકી કેટલાક ફર્માને નુકસાની આવી એટલે જેટલા ફર્મા સારા રહ્યા તેનું સળંગ પુસ્તક તૈયાર કરી વધારાના ફર્મા ઉત્તરાર્ધ તરીકે પ્રગટ કરેલા. સળંગ પુસ્તક વિદ્યાસભાના આજીવન સભાસદો તથા નેધિયેલા પુસ્તકાલયોને જેટ તરીકે આપનારું ગુજરાત વિદ્યાસભાની કારોબારી સમિતિએ કરાવેલું હોવાથી ઉત્તરાર્ધમાં આવે છે તે સિવાયના ભાગની અવગ નકરો દેવાની પ્રગટ કરી છે.

નવેમ્બર ૧૪, ૧૯૬૪ }
અમદાવાદ }

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
સહાયક મંત્રી, શ્રી વિદ્યાસભા

પ્રસ્તાવના

'કવિચરિત'ના ભાગ ૧-૨ ની પહેલી આવૃત્તિ છપાયા પછી ૩ જે ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની વિચારણા હતી એ માટે ત્રેમાનંદ સિવાયના એના સમકાલીન મોટા ભાગના કવિઓનું ચરિત લખાઈ ગયેલું હતું. ત્રેમાનંદનું લખવાનું બાકી હતું તે માટે વાચન કરે કર્યું, દરમિયાન 'પ્રાચીનકાવ્ય ત્રૈમાસિક' અને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ના અકો અને ત્રણે જોવાનું પણ 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ના એક ભાષણ માટે આવશ્યક બન્યું પાછલા ભાષણના લખાણમાં નરસિંહ ત્રેમાનંદ રત્નેશ્વર વીરજી હરિદાસ દ્વારકાદાસ વલ્લભ વમેજીને નામે ચટેલી અનેક કૃતિઓના વિષયમાં પણ વિચારણા રજૂ કર્યા અને એ ભાષણ 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'ની સ ૧૯૪૨-૪૩ની કાર્યવહીમાં પણ છપાયું ને વિદ્વાનોના સમાજ પામ્યું. એ ઉત્સાહે 'ત્રેમાનંદ' ઉપર સ્વતંત્ર અધ્યયન આપવાનો મનોભાવ થયો ને એ રીતે આ 'અધ્યયન' લખાવું ગયું ને છપાવું ગયું એના ૧૪ ફર્મા જેટલો ભાગ છપાયા પછી કામ બંધ રહ્યું.

પ્રેસ બંધ થતાં એ ૧૪ ફર્મા ગેરવહે પડ્યા ને એની બોજ લગભગ નિરાસામાં પરિણમી. દરમ્યાન પછીનો ભાગ પણ લખાયો અને એ પણ છપાઈ ગયો. ગૂમ થયેલા ફર્માઓની બોજ આમ છતાં ચાલુ હતી. નિયમ મુજબ તા. ૨૨-૧૧-૫૭ ને શુક્રવારે કરી 'મનોરમ પ્રિન્ટરી'માં ડૉ. હોડુભાઈ ર. નાયક સાથે બોજને માટે જવાનું ચલું. જવાબ નિરાસામાં હતો, છતાં દુખતો તરફાને પકડે તેમ મેં જૂના ફર્માઓની ચરપીઓ કપાઈ હોય તો નજર નીચે નખાવા દેવાની વિનંતિ કરી. પરિણામ શુભ આવ્યું. એક અભરાઈ ઉપર નિરાધારની મારફત ખડકથેલા ફર્માઓની કેટલીક ખાંધેલી ઘમ્પીઓ જોવામાં આવી. મારી દસ વર્ષની મહેનત આમ સંજળા પામી એનો આનંદ નવજાત-પુત્ર-દર્શન જેવો થયો. બને આજે હવે આ આખું અધ્યયન હું એના અગ્વાસકોની સમક્ષ રજૂ કરવા લાગ્યછાણી થયો છું.

શુજ. યુનિ.ના એમ. એ. ના ગુજરાતીના અગ્વાસકમર્મા ૧૯૫૮-૫૯નાં બે વર્ષ માટે 'પ્રેમાનંદ' નિમિત્ત થયેલો છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપક મિત્રોની તો મંત્ર સતત ચાલુ જ છે. એવે દાંડળે આ 'પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન' આઠ-દસ વર્ષના લાંબા માળા પછી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સૌમાન્ય મળે છે એનો આનંદ અનુભવું છું. 'પ્રેમાનંદ' વિશેનાં ગ્રામ્ય સમગ્ર સાધનો ઉપરથી આ અધ્યયન લખાયેલું હોઈ એના વિશેના મોટા જામના પ્રભોનું નિરાકરણ એ કરી આપે છે.

હવે 'કવિચરિત' ભાગ ૩-૪ની સામગ્રી સમગ્રમ તૈયાર છે. એક ગુનરાવર્તન તેમજ નવા જનજાતમાં આવેલા, અને ન અપાયેલા કામગીરી-સ્થા-રામના સંદર્ભ ચરિતાજેખનથી એ હાઈ જાપતા આપી શકાયે. એ પણ એકાઠ વર્ષમાં જ આ વિષયના અગ્વાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાનો મનોભાવ છે.

ગુજરાત વિદ્યાલયમાં આવા અગ્વાસ કરવાનો યોગ સાધી આપ્યો છે એ મારું પરમ બાળ્ય સમજું છું. એ રીતે 'નરસિંહ મહેનો : એક અધ્યયન' પણ લખાયું છે અને ધજોખરો ભાગ છપાઈ ગયો છે. થોડા નયમાં એ પણ પ્રસિદ્ધ થશે. એ જ રીતે મવાના આગલા વર્ષે શુજ.

યુનિ ના એમ એ ના વિદ્યાર્થીઓને 'ભાલણ' લખાવવાનું મને સદ્બાગ્ય મળ્યું હતું અને 'ભાલણ : એક અધ્યયન' સિદ્ધ થયું જે પણ થોડા જ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયું.

'કવિચરિત' લખાવવાનો વિચાર રવ હીરાલાલ ત્રિ પારેખ (એ સમયના સહાયક મંત્રી)ને આવ્યો ને મને વિદ્યાસભામાં બેસી એ કામ સાધી આપવાનું ફરમાન થયું એ ફરમાનના શુભ પરિણામ તે 'કવિચરિત' અને 'આપણા કવિઓ' છે, અને એ જ ફરમાનનાં વિશિષ્ટ ફલ તે ઉપરના ત્રણ અધ્યયન છે. આનું બધું શ્રેય રવ હીરાલાલ ત્રિ પારેખને, અને મને અભ્યાસની તક સદા આપનારા, જો જે વિદ્યાલવનના અધ્યક્ષ પ્રો રસિકલાલ છે. પરીખને છે. આ બંને વિદ્વાનોના આશીર્વાદ સાથે આ મારી નવીન રચના એના રસિયા અભ્યારીઓ સમક્ષ રજૂ કરું છું એનો એઓ યથાચોગ્ય ઉપયોગ કરે એટલાથી આ મારા પ્રયત્નની ફલફલિતા છે.

અને આ કૃતિ શુ વિદ્યાસભાના પ્રકાશન સેવે રસિકગરા બહલ હું વિદ્યાસભાના સચાતક મળેનો પણ પ્રાર્થી છું, અને મારી પૂર્વની અહીંની કૃતિઓની પરપરામાં આ કૃતિને પણ હિમેરી કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

શુ વિદ્યાસભા, ભર,
અમદાવાદ તા ૧૦-૪-'૫૮

કે. કા. શાસ્ત્રી
(કચુરેટર)

*

શોધપત્ર

પૂર્વાર્ધ

પૃ. ૩૭ : પ્રેમાનંદની $10 + 18 = 28$ કૃતિઓ એની જ હોવાનું પૃ. ૩૭ ઉપર નોંધાયું છે, તેમાં "નાનો દશમસ્કંધ (વ.)"નો સમાવેશ કર્યો છે એમાંનાં જમરગીનાનાં પદો સિવાય ક્યાંય 'પ્રેમાનંદ'ની જામ નથી, અને એ સ્કંધ જાળીતો પણ નથી, તેથી વધુ સમગ્ર પુરાનો ન મળે ત્યાં સુધી એ "નાનો દશમસ્કંધ" પ્રેમાનંદનો જ છે એમ દલીલ સરખ નહિ.

૪. સોપાન-પચીશીનો ઉપસંહાર

૬૭-૭૯

પ્રેમાનંદચુત વલ્લભ (?) ૬૭: (૧) શામળની નિંદા ૬૯; (૨) પ્રેમાનંદની પાછડીનો પ્રસંગ ૭૦

૫. પ્રેમાનંદચરિતની સોપાન-પચીશી વિશે વિચાર ૭૯-૧૬૨

૨૫ સ્વ કે હ. ધ્રુવની “માસ”ની પ્રસ્તાવના ૭૯; ૨૪. શ્રી ભા. નિ. મહેતા મહાભારતના પર્વ ૮૦; ૨૩. સ્વ કાટાવાળા : શામળદાસનો મોટો વિવાહ ૮૮; ૨૨. સ્વ કાટાવાળા : “શુદ્ધિપ્રકાશ” ૯૪; ૨૧ સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૨૬ થી ૩૪ (નાટકો વગેરેની મીમાસા) ૯૪; ૨૦. સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૧૬-૨૦ (માર્ક ડેવિડ પુરાણ) ૧૧૬; ૧૯ સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૧૫ ૧૪૦; ૧૮. સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૭ થી ૨ અને પ્રા. કા. માળા અંથ ૧૨-૧૪ ૧૪૧; ૧૭ સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૯ ૧૫૪, ૧૬ સ્વ કાટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૮ ૧૫૭, ૧૫ સ્વ કાટાવાળા : દુ. શાસનનું ચિત્ર પાનાખ્યાન ૧૫૯; ૧૪. સ્વ કાટાવાળા : કૌપટીકદર્શ ૧૬૦; ૧૩ સ્વ કાટાવાળા : વીરજીવ સુરેખાદર્શ ૧૭૫; ૧૨. સ્વ કાટાવાળા : રત્નેશ્વરનું સ્વમીશિલ્પી ૧૭૫; ૧૧. સ્વ કાટાવાળા : અધ્યયનખ્યાન ૧૭૫, ૧૦. સ્વ. ધર્મજીરામ દેસાઈ : આર્થ-જ્ઞાનવર્ધક ૧૮૧; ૯ સ્વ કાટાવાળા : વામનકથા ને ૮૮ ૧૮૩; ૮. સ્વ કાટાવાળા : સત્તમસ્થ ૧૮૩; ૭ સ્વ કાટાવાળા : સદ્ગુણદર્શ ૧૮૩; ૬. સ્વ કાટાવાળા : હારમાળા ૧૮૪; ૫. સ્વ કાટાવાળા : રત્નપદ્મ કવિચરિત ૧૮૫; ૪. સ્વ. નવલરામ : અમેરુ ૧૮૮; ૩. સ્વ. પં. ડાહ્યાભાઈ : કવિચરિત ૧૯૦; ૨. સ્વ નર્મદાવંશી : નર્મદાવંશ : ૧૯૧; ૧. સ્વ દશપતરામ : “શુદ્ધિપ્રકાશ” ૧૯૨

પ્રેમાનંદ

•

એક અધ્યયન

પૃ. ૧૨-૧૩, ૨૦૧-૨૦૨ અને ૨૧૨ : ભાલણે દશમસ્કંધમાં ઘરનાં પરોથી કરી અને પછી કડવાં જેવી કયાત્મક રચના થઈ એ મતલબનું વિધય થયું છે. તેમાં હવે એટલો સુધારો કરવાનો છે કે 'શરૂમાં નાનાં કાંવાં એ રચેલાં, પણ એ આગળ જતાં લાંબાં પણ રચાયાં. એનાં ઊર્મિથી લઈ પદ તો એની સ્વતંત્ર રચના છે અને પાછળથી પોતાને કે નજીકના કે સંપાદકને હાથે 'દશમસ્કંધ'માં ઉમેરાયાં છે, જેઓને કાદી લેવામાં જ તો મૂળ રચનામાં કાંઈ ઊણપ વરતાતી નથી.' આ નવા પ્રકાશમાં ૨ પાન વોચવાં.

પૃ. ૧૨૬-૧૩૦ : રત્નેશ્વરના 'દશમસ્કંધ'ને અંતે 'પરમાનાં શુરુ છે તે તો શ્રીમદ્ભાગવતની ભાવાર્થદીપિકા દીકાના કર્તા પ્રજ્ઞ શ્રીધરરામીના ઇચ્છુ નામ છે, નહિ કે રત્નેશ્વરના. શ્રીધરે દશમસ્કંધ અંતે જણાવ્યું છે તે જુઓ :

સ્વચાલચપલાલાયેઃ સ્વમ્વીલાપરિનર્તિતૈઃ ।

પ્રીયતા પરમાનન્દનહરિઃ સદ્ગુહઃ સ્વયમ્ ॥ ૧ ॥

એટલે આ 'પરમાનાંદ'થી 'પ્રેમાનાંદ' એવો અર્થ નીકળવાની શે પણ શક્યતા નથી.

પૃ. ૧૮૬ : આ પૃષ્ઠ ઉપર 'ચોવીસા ખાલણે નાંદોરામાંથી' નહિ પણ 'મેવાડાનો સંબંધ પ્રાચીન હોવાથી ચોવીસા મેવાડાની શાખા નેર છે' એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં મારા ચોવીસા મિત્ર ભે પન્નાલાલ જમરાંદર પંડ્યા (વડોદરાવાળા)ને મળ્યું મારા તરફથી પૂછવામાં આવ્યું હતું એઓ તો ચોવીસાની ઉત્પત્તિ નાંદોરામાંથી ન માને છે હુંગરપુર-વાંસવાડા તેમજ રતલામના પ્રદેશોમાં ચોવીસા જ જન્મેલી હઈ વસતી છે અને એ ત્યાં મેવાડના સાહચર્યમાં મુખ્યત્વે છે, ત્યાં નહિતે એ સંબંધ નથી. આ સિદ્ધિમાં એમાંથી ક્યું મંતવ્ય સ્વીકારવું એ મૂરોષ છે તેથી જ અમાર સુધીમાં આ વિષયમાં જે કાંઈ મળ્યું છે તે શરૂ છે આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. અત્યારના સંયોગોમાં ચોક્કસ નિર્ણય કે આપવું હજી શક્ય નથી બન્યું.

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રેમાનંદ ભટ્ટની પૂર્વે

૩-૫

રાસસાહિત્યનો વિકાસ ૨. આખ્યાનોનો વિમાસ ૧૨

૨. પ્રેમાનંદના સમયનો નિર્ણય

૧૬-૩૩

૩. ચરિત-લેખનના વિભિન્ન પ્રયત્ન

૩૪-૬૫

મોપાન-પચીશી ૩૪ : ૧ સ્વ દનપતરામ બુદ્ધિપ્રકાશ ૩૪,
૨ સ્વ નર્મદાચંદ્ર નર્મદાચંદ્ર ૫ ૩ સ્વ ૫ ડાહ્યાભાઈ.
કવિચરિત ૫૬, ૪ સ્વ નવનરામ મામેરુ ૪૦ ૫ સ્વ કાંતાવાળા.
રણપરાંતુ કવિચરિત ૪૨, ૬ સ્વ કાંતાવાળા. હારમાળા ૪૭, ૭
સ્વ કાંતાવાળા લક્ષ્મણાદેશુ-ભુતીયા ૪૭, ૮ સ્વ કાંતાવાળા :
સમમરકથા ૫૦, ૯ સ્વ કાંતાવાળા વામનકથા ને દહી ૫૦, ૧૦
સ્વ દેવજીરામ દેસાઈ આર્યજ્ઞાનાર્થક માસિક ૫૧, ૧૧ ૨૧
કાંતાવાળા સુધ્યસુગ્રામ્યાન ૫૧, ૧૨ સ્વ કાંતાવાળા રતનેશ્વર-
કૃત સનમગિદહણી ૫૨, ૧૩. સ્વ કાંતાવાળા વીરજીતુ સુરેખાદેશુ
૫૨, ૧૪ સ્વ કાંતાવાળા દ્રૌપદીદેશુ ૫૩ ૧૫ સ્વ કાંતાવાળા.
દુશાસનરુધિરપાનાખ્યાન ૫૮, ૧૬ સ્વ કાંતાવાળા. પ્રા કા માળા
અથ ૮ ૫- ૧૭ સ્વ કાંતાવાળા પ્રા મ માળા અથ ૮ ૫-, ૧૮
સ્વ કાંતાવાળા પ્રા કા પૈ વૈ ૭ અથ ૨ ન પ્રા કા માળા
અથ ૧૭ ૧૦, ૧૦ સ્વ કાંતાવાળા પ્રા કા માળા અથ ૧૫ ૧૦,
૨૦ સ્વ કાંતાવાળા. પ્રા કા માળા અથ ૧૬-૨૦ ૧૧, ૨૧
સ્વ કાંતાવાળા પ્રા કા માળા અથ ૨ થી ૩૪ ૧૨, ૨૨ સ્વ
મંગલાજી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૧૧, ૨૩ સ્વ કાંતાવાળા. સામગ્રીસતો
મોટો વિશાલ ૧૨, ૨૪ પ્રા લા નિ મહેતા. મહાભારતના પર્વ
૧૪, ૨૫ સ્વ કે હ ધ્રુવની 'માસ'ની પ્રસ્તાવના ૬૫

પૃ. ૧૨-૧૩, ૨૦૧-૨૦૨ અને ૨૧૨ લાલણે દશમસ્કંધમા શરૂઆત પહોંચી કરી અને પછી કહ્યા જેવી કયાત્મસ્થના થઈ એ મતતમનુ વિધાન થયું છે તેમાં હવે એટલો સુધારો કરવાનો છે કે 'ચરમા નાના કહેવા એટલે રચેનાં, પણ એ આગળ જતાં લાંબાં પણ ગ્યાના એના ભર્મિથી ભરેલાં પદ તો એની ગ્વતત્ર રચના છે અને પાછળથી પોતાને કે નજીકના કાંઈ સપાદ્યને હાથે 'દશમસ્કંધ'મા ઉમેરાયા છે, જેઓને કાઢી લેવામા આવે તો મૂળ રચનામા કાંઈ ઉણપ વરતાતી નથી' આ નવા પ્રકાશમા આ પાન વાંચવા

પૃ. ૧૨૯ ૧૩૦ " રત્નેશ્વરના 'દશમસ્કંધ'ને અતે પરમાનંદ' ગુરુ છે તે તો શ્રીમદ્ભાગવતની ભાવાર્થદીપિમા દીક્ષના કર્તા પ્રાચીન શ્રીધરસ્વામીના હસ્તુ નામ છે નહિ કે રત્નેશ્વરના શ્રીધરે દ્વાદશસ્કંધને અતે જણાવ્યું છે તે જુઓ

स्वात्मपलासापै स्वलोकापरिनिर्गते ।

प्रीत्या परमानन्दद्वारा सद्गुरु स्वयम् ॥ ૨ ॥

એટલે આ 'પરમાનંદ'થી 'પ્રેમાનંદ' એવો અર્થ નીકળવાની લેણ પણ શક્યતા નથી

પૃ. ૧૮૬ આ પૃષ્ઠ ઉપર 'ચોવીશા બ્રાહ્મણો નાદોરામાંથી' નહિ પણ 'મેવાડાનો સબધ પ્રાચીન હોવાથી ચોવીશા મેવાડાની સાખા જેવા છે' એમ બતાવવામાં આ યું છે આ વિષયમા મારા ચોવીશા મિત્ર શ્રી પન્નાલાલ જયરામર પડયા (વરોદરાવાળા)ને પણ મારા તરફથી પૂછવામાં આવ્યું હતું એઓ તો ચોવીશાની ઉત્પત્તિ નાદોરામાંથી જ માને છે હું ગરુડ-વર્ણસવાડા તેમજ રત્નસાગરના પ્રદેશમાં ચોવીશા બ્રાહ્મણોની સારી વસતી છે અને એ ત્યાં મેવાડાના સાહચર્યમા મુખ્યત્વે છે ત્યાં નાદોરાએ નો સબધ નથી આ રિયનિમા બેમાંથી કયું મત-ચ રવીમરનુ એ મુરોચ છે તેથી જ અમાર મુધીમાં આ વિષયમાં જે કાંઈ મળ્યું છે તે સર્વ કાંઈ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે અમારના સંવેગોમાં એ દસ નિર્જન ઉપર આવતું હજી શક્ય નથી બન્યું

૪. સોપાન-પચીશીનો ઉપસંહાર

૬૭-૭૮

ત્રેમાનંદસુત વલ્લભ (?) ૬૭; (૧) સામળની નિંદા ૬૮; (૨)
ત્રેમાનંદની પાષડીનો પ્રસંગ ૭૦

૫. ત્રેમાનંદચરિતની સોપાન-પચીશી વિશે વિચાર ૭૯-૧૯૨

૨૫. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવની "માસ"ની પ્રસ્તાવના ૭૯; ૨૪. શ્રી.
ભા. નિ. મહેતા : મદાસારતનાં પર્વ ૮૦; ૨૩. સ્વ. કાંતાવાળા :
સામળદાસનો મોટો વિવાદ ૮૮; ૨૨. સ્વ. કાંતાવાળા : "બુદ્ધિપ્રકાશ"
૯૪; ૨૧. સ્વ. કાંતાવાળા : પ્રા. કા. માળા મંથ ૨૬ થી ૩૪
(નાટો વગેરેની મીમાંસા) ૯૪; ૨૦. સ્વ. કાંતાવાળા : પ્રા. કા.
માળા મંથ ૧૬-૨૦ (માર્કંડેયપુરાણ) ૧૧૬; ૧૯. સ્વ. કાંતાવાળા :
પ્રા. કા. માળા મંથ ૧૫ ૧૪૦; ૧૮. સ્વ. કાંતાવાળા : પ્રા. કા. ત્રી.
વર્ગ ૭ અંક ૨ અને પ્રા. કા. માળા મંથ ૧૨-૧૪ ૧૪૧; ૧૭.
સ્વ. કાંતાવાળા : પ્રા. કા. માળા મંથ ૯ ૧૫૪; ૧૬ સ્વ. કાંતાવાળા :
પ્રા. કા. માળા મંથ ૮ ૧૫૭; ૧૫. સ્વ. કાંતાવાળા : દુઃસાક્ષનદુષિત
પાતામ્બાન ૧૫૯; ૧૪. સ્વ. કાંતાવાળા : કૌપતીકરણ ૧૬૦;
૧૩. સ્વ. કાંતાવાળા : વીરજીનું સુરેખાકરણ ૧૭૫; ૧૨. સ્વ.
કાંતાવાળા : રત્નેશ્વરનું રત્નમોહિણી ૧૭૫; ૧૧. સ્વ. કાંતાવાળા :
ક્રમ્યકૃતમાખ્યાન ૧૭૫; ૧૦. સ્વ. કાંતાવાળા : મમ્બારામ રેસાર્ક : આય-
તાનપર્વક ૧૮૧; ૯. સ્વ. કાંતાવાળા : ગામનાથ ને દંડી ૧૮૩; ૮. સ્વ.
કાંતાવાળા : મખનમરકથે ૧૮૩; ૭. સ્વ. કાંતાવાળા : ભરમજીકરણ
૧૮૩; ૬. સ્વ. કાંતાવાળા : કારમજી ૧૮૪; ૫. સ્વ. કાંતાવાળા :
રત્નજીનું કવિચરિત ૧૮૫; ૪. સ્વ. નવલરામ : આમેરું ૧૮૮; ૩.
સ્વ. ૫. રાણભર્તિ : કવિચરિત ૧૯૦; ૨. સ્વ. નર્મદાચંદ્ર :
નર્મદા : ૧૯૧; ૧. સ્વ. રત્નપરામ : "બુદ્ધિપ્રકાશ" ૧૯૨

પ્રેમાનંદ

•

ચોક્ક અધ્યયન

૧. પ્રેમાનંદ ભટ્ટની પૂર્વે

રાસસાહિત્યનો વિકાસ

વિક્રમની ૧૮મી સદીની પહેલી પચાસીના હજી પાંચેક વર્ષોમાં જેના કવન-ગીતો આરભ થાય છે તે મહાકવિપદ્મપાસ વડોદરાનો વિપ્રકવિ પ્રેમાનંદ કદ અનેક આખ્યાન લખી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનું પ્રશસ્ત્ય કામ કરી ગયો છે. એ ૮૦-૮૫ વર્ષના પોતાના જ્વનકાળમાં લખેલા લગભગ આખ્યાનાત્મક અને દશમસ્કંધાદિમાં આપેલા બેઠક ધર્મિગીત લખી પોતાના પૂર્વના અને પછીના ગુજરાતી કવિઓમાં અમરસ્થાન લેવા બાબતે સારી યથા છે, એ તત્ત્વનો આજે કોઈપણ ખજા વિના જ કરી શકાય એમ નથી. નરસિંહ મહેતાએ જેના બીજા દોષમાં, આપણ-કેદાર-નાર-કાશીસુત-હરિદાસ વાળદ-વિષ્ણુદાસ-શિવદાસ વગેરેએ જેને સિચ્ચન કયું, તે આખ્યાનવૃક્ષને અનેકવિધ સાખાપ્રશાખાઓથી નવપરિણિત અને ઘેલૂદ બનાવી એના પિતા ધવાનું — માસિક ધવાનું — અદોસા ધ એના સિવાય આજે બાંને દોષ પમ કવિ લઈ સકવાને પાત્ર નથી. નરસિંહ મહેતાએ જે નદોત તેવા પ્રકારનું આપ્યું, એટલે કે ધર્મિપ્રકારના પદ આપવામાં એણે ખૂબ વાન્યેલ. બાક્યને ધર્મિપ્રકારની કવિતા-પદો લખવાનો આરભ કરી આખ્યાન-કવિતામાં પહોં લીયો; ત્યારે પ્રેમાનંદે આખ્યાન-કવિતાને એના સિખર ઉપર સમૃદ્ધિમય થવામાં પહોંચાણી ધર્મિપ્રકારની કવિતાનો નવેસરથી આરભ કરી બતાવ્યો, એના પદોલખ પછીથી રામકૃષ્ણ, રાજે, રઘુનાથ, રવામિનાસચમ સમ્રાટના કવિઓ બદાનંદ મુકાનંદ નિમુજાનંદ પ્રેમાનંદ સખી વગેરે, અને શિવરામ દયારામ વગેરેએ બાજ લીયો, અને દયારામે એ ધર્મિપ્રકારની કવિતાને નૂતન ધુનના અતજાનર્મ્ય એના સિખર પર પહોંચાણ. મન્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ એકેય તો પ્રેમાનંદયુગ પૂર્વેના રાસયુગ નરસિંહયુગ અને નાકેશ્વર યુગીય નીચે પ્રમણે ત્રણ દિશામાં કવિતા-પ્રવાહ ચાલુ હતો :

૧. ધાર્મિક કથાનો આપર્ત કાવ્ય ને પછી કેદારજી દોષ, ખડગજી દોષ, સુગમ ભંધન દોષ કે નાનું પરીના જમણણી દોષ તેવા પ્રવાહનઃ કવનમાં (popular) કાવ્ય : આખ્યાન-કાવ્યો,

આ. હેમચંદ્રે ત્યાં અન્વિમચન નામર્તુ એહં અપભ્રશ કાવ્ય નોત્યુ છે, પણ એ હાલ અપ્રાપ્ય છે; પણ દિગંબર કવિઓએ અને પછી શ્વેતાંબર જૈન કવિઓએ સંપ્રિયોવાળાં સંખ્યાગણ અપભ્રશ કાવ્ય રચ્યાં હતાં; નવમા-દસમા શતકના ચતુર્મુખ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂ એ પિતાપુત્રનાં “હરિવંશ” “પદમચરિત”, અગિયારમા શતકના આરંભના પુષ્પદત્તા “મદાપુરાણ”-“ભૃગુકુમારચરિત”- “જસહરચરિત”, સગસ્ય આ સમયના ધનપાલની “ભવિરસદત્તાડા”, એના સમકાલીન ધવલતું “હરિવંશપુરાણ”, મૂળરાજ પહેલાના સમયના શ્રીચંદ્રમુનિને “કયાકોશ”, એના ઉત્તરકાલીન સાગરદત્તનું “જયુસામિચરિત” અને પદ્મકીર્તિનું “પાર્શ્વપુરાણ”, બોજદેવના સમકાલીન નથનદીનું “સુદર્શનચરિત”, એના સમકાલીન કનકાગરનું “કરકદુચરિત”, એ બધા જ અપભ્રશ કથાત્મક કાવ્ય સંપ્રિયધર્મા મહાકાવ્ય છે. રાધિઓ અનેક નાના નાના કદવોર્માં વિલક્ષ્ય થયેલા હોય છે અને આપણને તુલસીકૃત રામાયણના હોહા-ચોપાઈને ધ્યાન આપે છે. ફક્ત કહવું દસ-બાર સુધીની સંખ્યાનાં ચરણાકૃતનાં અર્ધ અને પછી પદ્મા એ મધ્યાગે આવતા એક છંદના એ અર્ધનું હોય છે :

‘ પુણુ દિમસપત્તરમસસિધર્વલિ ચિરમચરણાદપદધર્વલિ ।
 વિજયગીયોયગંમીરિ ન્દાવિડ જિર્ણિદુ મુરદિવરણીરિ ।
 પુણુ કુદુગજલકંતિયર્થસિ રિદિ સમિદ્ધ મગોહરપંસિ ।
 જિણુ અદિસિચિત મુરસમ્મદિય દટવટ રવટ પર્વતિ દદિય ।
 પુણુ ગધોમણ મુપવિત્તિ યગચુસિજુગલકતિવિચિત્તિ ।
 પુણુ સમ્મલદ્ધાણ આમોણ પુણુ પવજાલિડ નિમ્મલતોણ ।
 પુણુ મળિજ્વળનૈતિક્યામદિ નિમ્મલપુણાવિલપસમ્યદિ ।
 જલવલ્લસિદિ અદિસિત્તુ નરિદિ ન વલ્લાણસાલિ અમરિદિ ।
 પુણુ તણુ તુદિવિ પોત્તમ્મારિ સદ્દ સમતદ્ધુ યુત્તિણપગસારિ ।
 વહુપરિમન્નુમુમદં મોમાલિવિ શુણિ આરત્ત સિરિણ સંચાલિવિ ।
 મુમુખંતસરમદુરમદંદદિ વહલતુંદયચતુદત્તંદદિ ।

પદ્મા—જદિસિચિવિ જગનાહુ રાણુ અચ્છદ્દ નરવદ્દ જામ ।
 મુળિવરચારણ વિણિ સે—પાદ્ય જિગદ્દર તામ ॥ ૪ ॥”

આ એક કડવક છે. આવાં સુખ્યાળંબ કડવકોનો એક સંધિ, અને એવ અનેક સંધિઓનું એક કાવ્ય બને. આ કટવકમા વચ્ચે કવચિત્ ભાષામેળ છં પણ પ્રયોગવામા આવતા, કવચિત્ ચરણાકુળને સ્થાને પદ્ધતી જેવા છંદ પણ પ્રયોજતા. એ રીતે ઘણા દોહરામાં તેમજ કવચિત્ ઉદ્દાહરણા જે ચરણોમા પણ પ્રયોજાતી, શ્રીચંદ્રમુનિએ ચરણાકુળને સ્થાને પદ્ધતી અને કનકામરે ઘણાને સ્થાને ઉદ્દાહરણા જે ચરણ પણ પ્રયોજેલા મળે છે.

હૈમયુગમાં અને પછીથી પણ થોડા કાવ્ય રચાયા છે, પણ જેમાં ઉપરનાં જેટલું વિશિષ્ટ બધને ન જળવાતા ખૂબ છ દોહૈવિન્ધે દેખાય છે. આ, હૈમચંદ્રના ગુરુ દેવચંદ્રનું “સાતિનાથચરિત”, ધાદિવનું “પદમસિરિચરિત”, હરિમદ્ર-સૂરિનું “નેમિનાથચરિત”, વરદતનું “વૈરિસામિચરિત”, રતિપ્રભનું “અંતરજ-સંધિ,” અમરકીર્તિનું “છઠ્ઠમુવએસો,” એ વગેરે થોડા કાવ્ય છે, તેા મહેશ્વરસૂરિનું “સજ્જમજરી,” અમરદેવસૂરિનું “જયતિદુઅજ” જિનદત્ત-સૂરિની કૃતિઓ, પદ્ધતી “પદ્ધતી,” વાદિદેવસૂરિનું “ગુરુસ્તવન,” દેવસેનસૂરિના “આવકાચાર,” જમદેવજનીનું “ભાવનામધિપ્રકરણ,” પ્રિથમબલ-સૂરિના “મહાવીરજન્માસિરેડ,” સુપ્રસિદ્ધ જિનપ્રભસૂરિની અનેક કૃતિઓ, આ વગેરે કાવ્ય નાના અને વિવિધ હદોમાં પ્રયોજાયેલા છે. આમ બધની દૃષ્ટિએ હૈમયુગમાં વિવિધતા મળે છે.

બધની દૃષ્ટિએ ઉભય પ્રકારના મત્ત કથાત્મક થા ભર્મિમય એમ વિવય પ્રસવે પણ એ પ્રકારના હોય છે. સ્તવનરૂપે આવતા મત્ત ભર્મિમય હોય છે તેા ધાર્મિક કથાનરૂપે આવેલા કથાત્મક હોય છે.

હૈમયુગના અનુસંધાનમા ભ્રો મતો શાસ્ત્રયુગ વિશિષ્ટ રીતે અગ્રજ તરી આવે છે. રાસ એ મથાળે એક કાવ્યપ્રકાર પ્રસિદ્ધિમય આ પૂર્વે જ આપેા દત્તો એ જિનદત્તગુરિ (સ. ૧૧૩૨-૧૨૦૦ નિર્ધારિત)નો “ઉપદેશરસાયનરાસ” જેવાથી જાણ્યુમ્માં આવે છે. પદ્ધતી છંદ (ચરણાકુલમા જ અતર્મત યના રૂપવાળા)ની ૩૦ કાવ્યોનું આ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે. એમના સમયમા ગેય ચચચરી અને રાસકો યોજના દતા. જિનદત્તસૂરિએ રચેલા ત્રણ કાવ્યોમા એક “ચત્વરી,” બીજા “ઉપદેશરસાયનરાસ” અને ત્રીજું “કાગરવરૂપ કવક” છે, પ્રથમનું કાવ્ય કુંદ છંદમાં અને પછીનાં જે પદ્ધતી છંદમા છે. “ઉપદેશરસાયનરાસ”ને વિશે ધીકાર જિનપાસોપાધ્યાય કહે છે કે—

“અત્ર પદટિકાવન્ધે માત્રા પોદ્ધ પાદગાઃ ।

અય સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદેઃ ॥ ૪ ॥”

(અપ. કા. ત્રયી, પૃષ્ઠ ૨૬)

અર્થા રાગોમા બાઈ શકાય એવો “ઉપદેશરસાયનરાસ” હોય તો રાસ એ ગેયકાવ્યપ્રકાર છે એમ આનાથી સમજી શકાય છે. કાવ્યસાસના અરથોમા ગેય કાવ્યોના પ્રકારમા ગેયરૂપ તરીકે પણ એક રાસકને આપણે મેળવી શકીએ છીએ. વાગ્મતેને અનુસરી આ. હેમચંદ્રે અણ્વલેષા ગેયકાવ્યોમા રાસક છે, એમકે—

“ગેય હોમિકા-માળ-પ્રસ્થાન-સિદ્ધક-માળિકા-પ્રેરણ-રામાક્ષીઢ-હ્રીસક-રાસક-ગોષ્ઠી-ધીમદિત-રાગકાવ્યાદિ ॥”^૧

આમ ગેયકાવ્યમા આપણને રાસક મળે છે, એ ગેયકાવ્ય નૃત્યમા ઉપયોગી હતું, એ વસ્તુ એ પછી ધ્યાન ખેંચે છે :

“અનેકનર્તકીયોર્ગમ્ ચિત્રતાત્સલાન્વિતમ્ ।

ભાવતુ પટિયુગતાત્રાસક મરુણોલ્લસે ॥”^૨

આ રાસનૃત્ય ૧૪ જોડાથી માઠી વિશેષ જોડા—અનેક નર્તકીઓવાળાથી વિચિત્ર ત્રાસ અને લયમા થતું હતું.

આ પ્રકારની વિવિધ વ્યાખ્યાથી રાસ એ નૃત્યોપયોગી ગેયકાવ્યપ્રકાર હતો એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ અને ખરેખર આ રાસકાવ્ય નૃત્યમેલમા ઉપયોગી હતાં એવું “દેવતમિરિશતુ” (સ. ૧૨૮૮ લગભગ) માંના એક નિર્દેશથી જાણવું શક્ય છે.

“૧ ગિદિ એ રમઈ જો રાસુ સિરિવિજયમેલુમુરિનિમ્મવિદિ એ ।

નેમિનિલુ લમઈ તામુ અલિક પૂઈ મલ્લિ રવી એ ॥”

(પ્રા. ગુ. કા. સ. પૃ. ૭)

આ રાસ સમૂહનૃત્યમા તાવીથી અને દારિયાથી ગાવાના ઉપયોગમા આવતા હતાં એવું પણ જાણવામાં આવે છે. “સપ્તશ્વેતીશતુ” મા

“તીછે તાક્ષારસ પટઈ જડુ ભાટ પડેતા,

અનક સકુદારસ જોઈઈ જેલ નાચતા.”

(પ્રા. જ્ઞ. કા. સ. પૃ. ૫૨)

“૧. કાવ્યાનુસાસન (શ્રી. ૨. ડા. પરીખ સંપાદિત), પૃ. ૪૪૫-૪૬.

લક્ષ્મણમણીના (સં. ૧૧૯૯ માં) જણાવ્યા પ્રમાણે કે વિ ઉત્તાલતાલાકુલે રાસવં-
ધી રાસ સમૃદ્ધનૃત્યમાં કેટલા જામતા હતા, એનો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે.

શાર્દૂળધર (સં. ૧૨૪૦ આસપાસ)ના જણાવ્યા પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રની નારીઓમાં
રાસનૃત્યનો બહોળો પ્રચાર હતો, એ જોતાં આ આખો કાવ્યપ્રકાર કેમ
વિકસ્યો હતો એની કલ્પના આવી શકશે, પણ નાનાં નાનાં પદો કે ગીતોને
સ્થાને ક્યાતમક ઊર્મિમય કે ઉપદેશાત્મક કાવ્યો જ રાસ-મથાળે પ્રચારમાં પણ
એ જ યુગમાં આવી ગયાં હતાં, એ ઉપર જિનદત્તસૂરિના “ઉપદેશરસાયનરાસ”થી
તેમજ સં. ૧૨૪૧ ના “ભરતેશ્વરનાદુત્તરાસ-બુદ્ધિરાસ” વગેરેથી
સમજાય છે.

જાંધની દૃષ્ટિએ વિચારતયે રાસ-કાવ્યો વિશિષ્ટ બની રહે છે. “ઉપદેશ-
રસાયનરાસ” માં આપણને એક પદ્ધતી છંદ જ મળે છે, પણ “ભરતેશ્વરનાદુ-
ત્તરાસ”માં દોહરા, સોરઠા, ચરણાકુચ-ચોપાઈ, શેળા, હરિગીત વગેરે છંદો-
માંથી યથેચ્છા દેશીઓ જોવામાં આવે છે. આપણે દેશીઓમાં વૈવિધ્ય જળવનાર
આ રાસ આપણને પ્રાપ્ત યથેચ્છા શાસોમાં જૂતામાં જૂનો છે. અહીંથી શા યતા
શાસોમાં એ જ બધામાં વિવિધતા મળતી આવે છે. સાંકળીવાળાં સરસ્વતી-ધટ્ટક
પણ પ્રચરિત બને છે. સં. ૧૩૩૧ માં સોમભૂતિના “રિવાદટ્ટક” માં “સૂક્ષ્ણ”
પણ પ્રયોજાય છે, તો સં. ૧૩૬૦ લગભગના “પેષરાસ” માં દોહરાની દેશીઓમાં
વિશેષ વૈવિધ્ય મળે છે;

(૧) “દીકર દૂબર દૂરિ યમાં ચીથ સજાવરપાયે,
સંધપતિ રૂઝ વધામની દરવીઝ એ
હરપીઝ એ હરપીઝ નયમિ નિદાસે ॥ ૪૨ ॥”

(૨) “ડિઝ પીયાળું વેજિ તહીં હરિયાલા સૂઝ રે,
સુરવાદે સખત મનીલા સૂઝ રે ॥”

(પ્રા. જ. કા. સ. પરિશિષ્ટ, ૫, ૩૦)

સં. ૧૩૬૧ આસપાસના “સમસારાસ” માં આ દેશીઓ વડુ યોગ્ય ૩૫
ધારણ કરે છે અને ઉત્તરોત્તર રાસયુગની કૃતિઓમાં કાવ્યના વાદન તરીકે રૂઢ
બની જાય છે. એનો સાચામાં સાચો નમૂનો સં. ૧૪૮૫ નો દીરાજંદરાસનો
“વિધાવિલાસ પરાડ” છે. એમાં સવૈયાની દેસી, અને દોહરા ચોપાઈની દેસીઓ
મળે છે. રાસ દેસાણ નીચે એક સવૈયાની દેસી “હિવ વધામણું નડ દાસ”

એ મધાને અપાયેલી છે. હીરાણુ દે પ્રત્યેક દેશીનું ચીત પૂડુ થતા પોતાની બાપ મારી છે એ ધ્યાન ખેંચે છે :

“એવઠા દીગઈ ડુણુ-હરઈ રે હુણ્હિ દીગઈ દોસ ।
હીરાણુદ ઇમ ડયરઈ રે કીજઈ મન સતોસ ॥
સુણિ૦ ॥ ૧૨૨ ॥ ”

નરસિંહયુગની સહિમા આમ દેશીઓનો પૂર્ણ પ્રચાર આપણને મળે છે. એના વિકાસ જેન સાદુઓની કૃતિઓમાં નેટલી મડપથી મળે છે તેટલી જ હકપથી નરસિંહ ભાનણુ કીમ કેરાવડાસ કર્મણુ વીરસિંહ જનાઈન વગેરે નરસિંહયુગના કવિઓમાં મળે છે. જનાઈનના “હપાહરણુ”ના નાના નાના દેશીબંધની વિવિધતા-વાળા પદ ધ્યાન ખેંચે એવા છે,

નરસિંહયુગ પૂર્વેની કવિતામાં જેન કવિઓએ ધાર્મિક કથાનકો સાચવતા સંખ્યામંદ દેશી-બંધના રાસ રચી આપ્યા છે, તે લોકકથાને સાચવતા હસ-ખસ ચક્રપક, હસાહિનિ, સદંધતસકથા વગેરે લોકગાથો, પ્રબંધ-પવાડા પણ જેન-જેનેતર લેખકેને હાથે મળ્યા છે, એ પછી નાના નાના ભાસ-કવણી-કંઠવદનો રૂપમાં દે સગળ એક થા અનેક નુદી નુદી દેશીબંધ-પવાડા વગેરેના રૂપમાં હોય. એ રીતે જોતા “ભરતેધરબાહુબલિરાસ” કવણીમાં, “રેવતજિરિરાસુ” કંઠવક્રમાં, “સમરાશસુ” ભાસમાં, “હસાહિનિ” દોહા ચૌપાઈમાં પણ આખા કાવ્યના આર ખડ પડ્યા હોય એ રીતે, તે સદંધતસકથા એવી જ પણ ખડ પડ્યા વિના, રાસયુગના અંતમાંના સાવિત્રીના અક્ષરમેળ છ હોમા રચાયેલા સગળ કથામંદ “વિરાટપર્વ” જેવા અપવાદ પણ છે, માત્ર બધ પૂરતા, પણ નહિ તેા દેશીબંધ જ વ્યાપક હતો આ દેશીબંધોના વિકાસ નાના કંઠવકા-ભાસોમાથી થતા થતા સગળ બધ પ્રમંધ-પવાડામાં પરિણમી હોતો, તેા એ સગળ બંધના કાવ્યોમાં પાણુ પ્રસંગોપાત નાન્ય નાના પદો-ચીતો પ્રકરોનો આદર પણ થયો હતો “હસાહિનિ”માં આવતા ત્રણ વિરહગીત, સદંધતસકથામાં આવતા કવચિત્ પદ, સં રૂપરેના “કાનહડે પ્રબંધ”માં આવતા ચીત વગેરે આના નમૂના છે પણ નરસિંહ મહેતા જેવાએ તેા પદોનો એકમ જ સ્વીકારી કાવ્ય લખ્યા. મુખ્યત્વે એણે “જૂનણુ”ના બધ સ્વીકાર્યો, પણ એ ઉપરાંત હરિગીત અને સરેયાની દેશીઓમાં, તેમ કવચિત્ ચૌપાઈ અને દોહરાના દેશીબંધોમાં પણ સંખ્યામંદ પદ લખ્યા બાવલે આરબ તેા પદોગત જ કર્યો “દયમસ્તક”-માં એણે નાના નાના પદોમાં જ સમજાવત કરી, પણ પછી તેા એ પદ મોટા

મોટા થતા આરભમા મુવાની ૫૧ ને ૫૨ હાલથી દેશીબધમા એને હાથે પ્રથિનતા એણે “નળાખ્યાન,” “મુવાખ્યાન,” “સપ્તરાત્રી” વગેરે આખ્યાનો અને “મહાભરી”નું લોકાચાર્ય કડવા મથાણે પેતા એના વિકસિત પદના મુવાની ૫૩ થી ૬૧ અને ૫૨ હાલથી મીનોથી સરેશ અને હરિગીતની તેમ જ દોહરા-ચોપાઈના દેશીબધમા આખ્યા

આ જ યુગમાં કર્મણ અને વીરસિંહ જેવાઓને સળગ બધ પછુ આદેશાપદા હતા જેન સાનુઓએ મવાંતો સમાદર કરેા જેવામાં નથી આવતો તેા એઓએ હાલનો ખૂબ વિકાસ સાધ્યો છે ખડખડ કે સળગ હાથેથી દેશીઓ બહાલી આવે એ રીતે રચાયેલા સખ્યાબધ રાસ છે ૧૮મી સદી સુધી અત્યંત વિપુલ પ્રમાણમાં એઓને હાથે શુભગતી ભાસાને સમર્પિત થયા છે જેન સાનુઓએ ધાર્મિક કથાઓ તેમજ લોકાચાર્ય પછુ બાધી છે બીજા બાજુ જેનેતર મિત્રોએ અને કથાગારોએ પ્રાચ મહાભારત રામાયણ ભાગવત હરિવંશ વગેરે પ્રમાણ એઓમાંથી ઉપાખ્યાનો વરતુ તરીકે સર્વ આખ્યાન લખ્યા છે કવચિત્ દેહકથાઓ પછુ રચવામાં આવી છે આરા આખ્યાનોમાં પ્રાચ કથાબદ્ધદોહરા ચોપા ચોઆપવામાં આવી હોય છે આ જ પદ્ધતિએ વૈકુ. જેવાઓએ અચિત્ આખ્યાન પણ લખ્યા છે, એટલે માત્ર બધેની દષ્ટિએ આખ્યાનો અને લેખકઓને જુદા તારવી રાખા એમ નથી એ તેા માત્ર વિષય તરીકે જ જુદા પડે છે

૬ રાસ એ નાસયુગમાં સર્વસામાન્ય નામ હર્દ ધોર્મિક કથાઓ એ મુખ્યત્વે એનો વિષય હતો જેનેતર કવિઓએ પણ રાસ નામ અચિત્ રચીારેણ મળી આવે છે નાકર “નળાખ્યાન”ને અતે—

“અભ્યુદય મિ કીધો રાસ કલિ નાકર હુ હરિનો દાસ ॥ ૧૫ ॥”

તેા વિષ્ણુરાસ “ગુહ્યમહાપુરી”ને અતે—

‘રામકૃપાએ કીધો રાસ ૪૨ જેથી કહે વિષ્ણુદાસ ॥ ૧૬ ॥”

એમ રામ કહે છે રાસ મથાણે નાના પદ જેનેતર કવિઓએ પણ ચોખ્ખા હતા, વિક્રમતા ૧૭ મા રાસના પૂર્વાર્વનો એક પ. ધનરાજ નામનો કવિ સખ્યાબધ રામ રચી આપે છે સ. ૧૬૫૦ ની નેતા કાવ્યાની હાથપ્રતમાં મળતા પદોમાં—

“એક-ગતા થે વાઈ રાસ તે જુઁ બરસકટ પાસ”

‘વૈષ્ણવ ભક્તિ મુક્તિ ફલ કાંચિ રામ કીધુ પદિત ધનરાજિ”

એમ રાસ તરીકે “અહનિસિ રાસ”, ‘ચતુરવલ્લભ રાસ” વગેરે પદો

મળી આવે છે ત્રિમાનંદયુગની સધિના લાણુદાગે સંખ્યાબધ ચરખી ચરખા રચ્યા છે તેમા રમાતા રાસકત્ર એ સૂચન કરે ■

" મળના-મંદલની ગાગળી ગુણુ ચરખી રે ।

તેણી રમિ શવાની રાનઃ માડ ગુણુ ચરખી રે ॥ "

અને "ત્યાહા અકોતર મુચાસાણી મવી રમસરિ લેરિ ગમ્મ ।"

અને કથકપ ઉપરથી એના ચરખા-ચરખી સમૂહનૃત્યમા નામ આવે એવા રાસ ૪ છે

પણ આખ્યાનકાવ્યો જૈનેતર ઋચિઓને હાથ ગણતરી પછી કહેવાયા નથી, તેથી જાણે કે જૈનોએ લખેલા તેમજ દિગમ્મા મળતા મદદશમ વગેરે ગમ્મ અને જૈનેતરોએ લખેલા ધાર્મિક મ્થાત્મક તે આખ્યાન કાવ્ય એવા બેદ માની લેવામા આવે છે, જે જરોમર નથી વસ્તુસ્થિતિએ આખ્યાન એ વિધય-નામ છે, જ્યારે રામપ્રબધ (= પચાકુ) એ બધામા છે રાસમાથી મોટા પ્રબધ થતા પણ નામ રાસ જ રહ્યું છે એ જૈન ઋચિઓના ધાર્મિક મ્થાત્મક માંથી આપણને જાણવા મળે છે અને જૈનેતર ઋચિઓએ સર્ગ કે વર્ગ મથાળે પણ વિવિધ બધોમા આખ્યાન લખ્યા છે કેશવદાસનું "કૃષ્ણકીર્તિમંચ" સર્ગબદ્ધ છે (સ ૧૫૨૮), તેા પરમાણુદનું "હરિસ" વગબદ્ધ છે (સ ૧૬૮) દેવીદાસનો વર્ગબદ્ધ "અથૈમેધ" (સ ૧૬૬૦ લગભગ) પણ એનો નમૂનો છે હતા એ બધા આખ્યાન જ છે, અને સાતણી "કાશ્વરી" કંડવાબદ્ધ હતા આખ્યાન નથી, એ લોકકથાત્મક જ છે એ બધા રામ પણ કહી શકાય અને પ્રબધ=પચાકુ પણ કહી શકાય

રાસ એ વિશિષ્ટ બંધનું નામ પણ હવે એ કાવ્ય કાવ્યોમા જાણવા મળે છે "રમસાગરનેમિતાય કાકુ" મા સંલેખાની દેશી મથાળે રાસક નળે છે, જે કપલ જેમતા મારે પ્રયોજનપદ હોય છે

રાસક

" મૂઢગ જુગડ એરિ મશીર સર સરણાક નીસાણુ વાજતિ રે ।

દંદડિ દિસિમા દેવડુ દુલિ મહારવિ રવિરય દુરીવ ત્રાસતિ રે ॥ ૨૦ ॥ "

આ જ બધ કનચિત પચાકુ પણ કહેવાયો છે

ગમયુગમ્મા રામ-માહિત્યનો વિશિષ્ટ રીતે વિકાસ થયો, ન-સિલ્પુમ-નાકરયુગમા "ગણ" નામ કાઠી પુલાયુ અને પ્રબધ અને આખ્યાન એ

શબ્દ વ્યાપક બન્યા ખંડબદ્ધ કે સળંગબદ્ધના જેવા પ્રધાન બદ દોડતરી હોય
 યા ચોપાઈ હોય, વચ્ચે ક્વચિત્ એમ થઈ પણ આવી નવ તેવા આખ્યાનો
 અને લોકકથાનકો પણ બધાયા, ને માત્ર કડવામધ આખ્યાન પણ બધાયા.
 અને આપણને રાસ પ્રબધ આખ્યાન એવા નાણે કે ત્રણ કાવ્યબધ હોય એમ
 મળ્યા પણ વિષય પરત્વે વિચાર કરતા આખ્યાન એ વિષયનામ છે, ન્યારે રાસ-
 પ્રબધ એ બધનામ છે એમ સમજવામા આવે, ત્યારે જ એના સાચા સ્વરૂપને
 ખ્યાસ આવી શકે.

આખ્યાનોના વિકાસ*

આવે સ્વાભાવિક વિષય-વિભાગ સમજાયા પછી જ આપણે આખ્યાનોના
 વિકાસની વાતને હાથ ધરી શકીએ એમ હું માનું છું. કેમકે નહિ તો રાસ
 પવાગ આખ્યાન એ જુદા જ કાવ્યસેદ છે એવી જ્ઞાતિ થાય કે જે સ્વરૂપ
 જોતા વાજખી નથી

ઉપર ખુલાસો કરવામા આવી છે એ પ્રમાણે રાસ-પ્રબધ એ બધવિશેષ
 છે અને ધાર્મિક જેવી કથાઓ એ બધમા છેક આ હેમચંદ્રના સમયથી સ્થાયી
 મળે છે, એ બધા જૈન આખ્યાન છે, અને એના નરસિંહજી સુધીમા ઠીક ઠીક
 વિકાસ થઈ ચૂક્યો હોતો, પણ વિશેષ નામ તરીકે આખ્યાન શબ્દ ત્યાસુધીમા
 હજી સ્વીકારાયો ન હોતો એ સભવતા સ્વીકારાયો બાલકળા સમયથી નરસિંહ
 મહેતાની કવિતામા પણ હજી આખ્યાન શબ્દ પ્રચાલયેલો મળ્યો નથી, માત્ર
 એણે “સુદામાચરિત,” “કૃષ્ણબાળલીલા,” “દાસવીર” કાર્તિક કથાત્મક
 અને કાર્તિક ઊર્મિમય સ્થાવર સ્વચરિતને લખતા કાવ્ય પણ સ્થાવર, અને
 “ચાતુરી” એમા આખ્યાન કવિતાનું રૂપલ્પ મૂક્યું. આ શુદ્ધ આખ્યાનો તો નથી,
 એમા પરાલક્ષી કરતા એની તત્ત્વમજાને કારણે આત્મતત્ત્વો પ્રકાર થકુ સધાયો છે,
 છતાંય એ કથાત્મક બને ॥ અને તેથી જ નરસિંહે આખ્યાન-કવિતાનાં
 બીજા શાખા એવો આ પૂર્વે મત લગ્યારવામા આવ્યો છે આખ્યાનોએ જેનો
 વિશેષ પ્રભેર સમાદર કર્યો છે તે કડવામધ ચાતુરીએમા મળે છે. ‘ચાતુરી
 યોગી’ તો એવો કડવામધ જ અર્થ છે આપણને જાતણ એમા વિાસ
 સાધી આવે ॥ “દશમસ્કંધ”મા એણે સરખાવ તો ધ્રુવા વિનાના નરસિંહના
 મચલિત પદો જેમ પદોમાં કરી, પણ એ પદો આજળ જતા ધ્રુવાની પદ્ધતિનો
 આદિમા આપી દાજી આપતા થતા થતા “દશમસ્કંધ” ના અતમામમા

કડવાં જેવા જ કયાતમક બની ગયાં. એમાંનું ઊર્મિતત્વ છે એ સરી ગયું અને આખ્યાન-કવિતાનો વિકાસ સધાવા માંડ્યો.^૧

વીરસિંહ માટે કસબદાસ કર્મણ જનાઈન લીમ વગેરે આખ્યાન-કવિતા જ આપે છે, પણ બધની દૃષ્ટિએ એ પ્રબંધ સર્ગ જગેરને સ્વીકારે છે, કડવાનધનો એએએ સમાહાર કર્યો જ નથી પણ શ્રીધર કવિ (સ. ૧૫૧૬) બંને બંધ સ્વીકારે છે : “ગૌરીચરિત” મા નરસિંહ મહેતાની “ચાતુરી” ની પછે કડવા, તેા “રાવલમહોદરીસવાદ” મા સાદો ચૈતપાઈબધ (પવાડો) સ્વીકારે છે. એના કડવા હજી નાના છે એ કડવાનો અવરિયત વિકાસ આપણને ભાવળ-પુત્ર ઉદ્ધવ એના “રામાયણ” અને “બાલુરાઈનાખ્યાન” મા આપે છે. રામાયણમાં મુલાની કડી પછી ૫૦-૫૦ કડીઓના ઢાળમાં એણે કાવ્ય બાંધ્યું છે. આમ છતાં કડવ પૂરે ધના આને ત્યાં ઊંચેસેા ઃ વળણુ હજી એને અનુગ્રુ છે એ તેા આપણને નાકર આપે છે એના “નળાખ્યાન” અને “મહાભારત”ના પદોમાં નાના નાના કડવાને અંતે ડિયસો સર થાય છે, પછી તેા કડવા કેવીક વાર મુલા ઃ ડિયસા વિનાના પણ રચાય ॥ “વિરાટપર્વ” મા રજ માથી કપ મા સુધીના કડના એક જ ચૈતપાઈબધમાં છે એ કપાના એના વેગને આસારી લાગે છે. નાકર એના આખ્યાન-કવિતાના વેગને કારણે જ યુગવર બને છે. ભાવળમાં ઊર્મિમય પદો અને કયાતમક આખ્યાનોનો જે યોગ હતો તે નાકરમાં નથી નાકર તેા શુદ્ધ આખ્યાનો જ રચે છે. મહાભારતના આખા અને આખાં પર્વ કડવાનધ કવિતામાં આપનારો, અત્યાર સુધી બાલુરામાં આવેલા કવિઓમાં, નામ પડેતો જ છે આદિ સસા વન વિરાટ બદા સસ્ય સૌપ્તિક સ્ત્રી એ મહા ભારતીય પૂર્વો એના આને મળે છે એણે કદાચ સક્રમ મહાભારત ગુજરાતીમાં રચ્યુ હોય તેા એ સંભવી શકે એમ છે. ઉપરાંત શ્રદા આખ્યાન પણ એણે રચ્યા છે આખ્યાનો સસ છે એમ એ કહે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું ॥ નાકરના ઉત્તરકીળમાં તેા કડનાનધ આખ્યાન-કવિતા ખૂમ કાને છે વિકસનું આખુ ૧૭ મુ રાતક એહેદેવ, સુરદાસ રાજવર, વસ્તો ઠોડિયો, વિષ્ણુદાસ, ગોપાલદાસ, મેગલ, દરિદાસ વાળદ, લક્ષ્મીદાસ, હરિદાસ, વલ્લિયા, કારાસુત સેધછ, રામદાસમુત,

૧ સાલણુને નામે ચડેલા બીબ નળાખ્યાનમાં પૂર્વના એ જ આખ્યાન માટે “નળાખ્યાન” સંખ્દપ્રધાન મળે છે બીબુ નળાખ્યાન સંસ્કૃત હોવાને કારણે સાલણુ જ આ નામ પાડ્યું હતું એવું આપણે કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી,

કાકાન, કૂંદ, દેવીદાસ ગાંધર્વ, મનોહર, રામભક્ત, સિવદાસ, કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ, અનિયદાસ, રાણાસુત, મહુસૂદન, હરિરામ, કેસવદાસ વૈષ્ણવ, ચુરાસિ, પાંગો, નરસિંહ નવલ, મુરભટ્ટ, ગોવિંદ મોરાસુત, માધવદાસ, વિશ્વનાથ ભની, જનતાપી, રતનજી, રત્નદાસ, રામજનકુવર, વીરજી, હરિદાસ વણિક વગેરે કવિઓ કંઠવાળઈ આખ્યાન-કવિતા આપી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી આપે છે. કંઠવાળઈ નહિ તેવા આખ્યાન લખનારા ભાઈ વેકુઠ વગેરે પણ મદદાભારતનાં પર્વ રચી આપે છે. આ જ સુમમાં નરસિંહ મહેતાનું અરિત પણ વિષય તરીકે લેવાઈ આખ્યાનોના રૂપમાં નિષ્કૃદાસ, ગોવિંદ, કૃષ્ણદાસ, વિશ્વનાથ ભની વગેરેથી મળ્યું છે.

આખ્યાન-કવિતાના પ્રબળ વિભક્તમાં ભર્તિમય કવિતા ખૂબ ઇમાઈ ગયેલી હતી આ એવી કવિતા આવનો યોગ એછો મળ્યો હતો એટલે દેખાય છે. માત્ર-ગુજરાતની મીરાબાઈ પછી વિક્રમના સત્તરમા સત્તરના પૂર્વાર્ધના ધનરાજ, ઉત્તરાર્ધના નરહરિ પુટિયો ગોપાલ અખો અને બાણદાસ, એઓનો એક વત્તવજ્ઞાન વર્ણ હતો અને એઓએ નાનાં નાનાં પદોથી માંડી પ્રજાધોમા વત્તવજ્ઞાનની કવિતા આઈ. બાણદાસે તો રસમય શરમા-શરણી પણ આપ્યાં; અખોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદિષ્ટ કથાન મેળવે એવાં પદ, લાંબા મળધે પણ આપ્યા, અને આખ્યાન-કાવ્યની પાઠે “અખેશીતા” એટલે વત્તવજ્ઞાનનું કાવ્ય કંઠવાળધમા મલ્લ આપ્યું, પણ એ અક્ષયવર્ણી પ્રમાણના જ રહ્યા. પરલક્ષી કથામય કાવ્યો તો માત્ર આખ્યાન કાવ્યો જ રહ્યાં. નાકેરયુગનાં સવાસો દોઢસો વર્ષ પેલાં ગાંધાર્યુમનાં રાસ-કાવ્યોની ભેગ આખ્યાન-કાવ્યો મઠિ જ વીત્યા અને આખ્યાન-કાવ્યોને એની એક કોટિએ પ્રેમાનંદે સોંપી બધા.

સામાન્ય લોકો જ્ઞાની કવિઓનો સમાદાર કરી નયકથા હિ એમ કહિયે તો ખોટું નથી. નરસિંહે વત્તવજ્ઞાનને લગતાં પદ રચી આપ્યાં, પણ એનું અનુ-સરણ ખાસ ન થયું. એણે ધાર્મિક કથામય કવિતા ને એવા જ ભર્તિમય પદ ગાયા; એમાંથી ભર્તિમય પદોને બીજા કવિઓ ખાસ ઝીલી ન શક્યા, યા તો નરસિંહને જાણે પાડે એવી કવિતા ન આપી શક્યા, એટલે એવાં પદ છેક પ્રેમાનંદયુગ સુધી ખાસ રચાવાં નહિ. વિક્રમના સત્તરમા સત્તરમાં નરહરિ પુટિયો ગોપાલ અને અખો એ જ્ઞાની કવિઓ કોઈ ન ભણ્યામા આવેલા સંયોગોએ ઊભા વધા, પણ અનન્ય જ રહ્યા; લોકો ઝીલી ન શક્યા, અન્ય કવિઓ અનુ-સરણ પણ ન કરી શક્યા. લોકોને તો ધર્મ અને નીતિને ભજવતી ધાર્મિક સરજ

કથાઓ જ ગમતી હતી, અને તેથી નરસિંહયુગ નાકરયુગ અને ત્રિમાનંદ-યુગ એ ત્રણે યુગમાં ગુજરાતી કવિઓએ ધાર્મિક કથાનકો સાચવતા આખ્યાન-કાવ્ય જ આપ્યાં એ જ કારણે લોકકથાઓ થતું વ્યાપક બની રાખી નહિ. નર-પતિ કેશવદાસ જેવાએ એવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ એ વ્યાપક બન્યા નહિ. જેથી જૈનેતરોની આ સ્થિતિ હતી તેવી જ જૈનોની સ્થિતિ હતી. ત્રિમાનંદયુગ સુધીમાં આપણે ત્રેઈ બળિયે ડિગે તો ઘણા જ અપચારે ધાર્મિક કથાનકો સાચવતા રાક્ષ જ મળે છે : અને જૈન સાદુઓ સમગ્ર રીતે સર્ગજ બંધમાં તેમ જ દાગ પાટી ખડ આપી સખ્યાનક ધાર્મિક કથાનક—વસ્તુના આખ્યાનો જ રચી ગુજ-રાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં આપણી સમક્ષ આપણે ત્રિમાનંદ રજૂ થાય છે. એ પાતાના પૂર્વકવિઓની પ્રભાવીને હવેખી રાકતો નથી અને એક પછી એક આખ્યાન ગુજરાતી જનતા સમક્ષ રન્દૂ કરવા માટે છે. જન-મન-રજની કવિતા તો એમ એ પૂર્વસંપ્રદાયને અનુસરીને જ આપે છે, પણ એની વિશિષ્ટ પ્રતિભા કાંઈક વિશેષ કરી આપે છે : નર્મો કથાકાર નહિ રહેતા એ સાચો કવિ બની રહે છે; અને તેથી કથાકમક આખ્યાનોમાં પૂર્વોક્ત વિકાસ સ્વરૂપે સારનો “દશમસ્કન્ધ”માં એ ઊર્મિમય કવિતાના વલન થતું સાચીસાચ વધાવે છે અને એ પ્રકારના પૂર્વે કાંઈક બંધ રહેલા, અખા વગેરે જ્ઞાની કવિઓએ કાંઈક ઉપાડેલા કાવ્યાલ એ પૂરેપૂરા ઉપાડી આપી રામકૃષ્ણ, રાજે, રસેનાથ, રત્નહોડ, રત્નામિનારાયણી કવિઓ, આનંદવન, કથારામ વગેરે કવિઓને ઊર્મિમય પદો ગાવાનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે. આખ્યાનકાવ્યો એની ઓઠ ચકતી પામી બાજુ કે ત્યા જ થતી બાધ છે; એ પાટી પામતા નથી, પણ ત્યા જ સ્થિર થઈ બાધ છે.

૨. પ્રેમાનંદના સમયનો નિર્ણય

આખ્યાન કવિતાનો પિતા આપણે આ ભટ્ટ પ્રેમાનંદ ક્યારે જન્મ્યો અને પોતાની રસમય ગ્રાહિત્વોવાનો કાવ્યો શુભરાતને ચરણે ધરી આ સસાર ક્યારે છોડી ગયો એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાઈ આપણી પાસે કશું પ્રામાણિક સાધન નથી. બીજા કવિઓના નિષ્ક્રમણ બન્યું છે તે પ્રમાણે ક્યા વરોંમા એ હયાત હતો એટલું જ આપણે જાણી-મિજવી સકિયે છિયે. એના ધણાખરા કાવ્યોમા ડોઈ અને ડોઈ રચનાઈ મળી આવે છે. આનું જૂનામા ૧૮૧૧ સં. ૧૭૦૫નું એના “સુદામાચરિત્ર”ના અવલોકનમા મળી આવે છે, જેવું કે—

“છે વીરચેત્ર વડોદરે” શુભરાત મધિ આમ ॥
ચતુરવંશી ન્યાત બ્રાહ્મણ કવી પ્રેમાનંદ નામ ॥
સંપત સતત પાંચ વરણિ આપણુ મુઠી નીર્યાન ॥
તીથી જોતીઆએ જીયુવારે પાંખેન કીધું આશ્વાન ॥
હર નીમીત્ત કરી રોજ ગર્ભ નંદરમાર ॥
નહીયરામાં ક્યા કીધી જ્યાસુવ અનુસાર ॥

વલણુ—જુમીમાને ક્યા કીધી કરનારે લીલા કરી ॥
ભટ્ટ પરમાનંદ નામ મીથ્યા મોતાજ નબોલા જે હરી ॥”

“સુદામાચરિત્ર”ની સં. ૧૭૫૬ જેટલી જૂની હાથપ્રતમા સં. ૧૭૦૫ના માવણ સુદિ ૩ શુક્રવારને દિવસે આ કાવ્ય રચી પૂરું કર્યાનું આમ પ્રાસ થાય છે. કેન કવિ દલપતરાયને પણ આવી જ કેઈ પ્રત મળી હતી, ને એમણે પ્રેમાનંદનું આ વર્ષ સ્વીકાર્યું હતું તે ગણિતથી આ વર્ષમા (આપાદી) સં. ૧૭૦૫ માવણ સુદિ ૩ને પાર જુધ (તા ૧૨-૭-૧૬૪૮) આવે છે. એ વર્ષ ને ક્રિતિકાદિ ગણનામા આવે તો એ દિવસે ચતુર્થવાર (તા ૩૧-૭-૧૬૪૬) આવે છે. આમ એ વર્ષ સાચું કરી શકાય નથી અને સં. ૧૭૫૮ની એક બીજી પ્રતમા એનું ૫૩ વર્ષ મળી આવે છે, જેવું કે—

૧. શ. ગ્ર. સં. હ. લિ. પ્ર. નં. ૫૪૫ (ચાંદી જાગ રમે, પૃ. ૨૦).

૨. જુઓ તેમનું કાવ્યહોહન.

“શરત રાતર આઠનીસ માંઠાં સાંવણુ શુદ્ધી નીધાંન ॥

તા(તી,ચી ત્રીતીઆ અનુવાર પદબંધ ક્રાધાં આશાંન ॥ ૧૨ ॥

બેદર નીમીત્ત પરદેશ ક્રીમે રોણું નંદરમાર ॥

નંદીપુરમાંધાં કયા કહી જયાળૂંથી અનૂરધાર ॥ ૧૩ ॥

ત્રિથિયો—શુધીમાને કયા કહી કરનારે લીલા કરી ॥

ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નાંખે રીંશ ચોલાજન બાલજો ધીલરી ॥ ૧૪ ॥”^૩

આજે મળતી સંખ્યાબધ હાથપ્રતોમાં આ સ. ૧૭૩૮નું વર્ષ જ મળે છે. કામિત્ સં. ૧૬૩૮, ૧૬૩૨ અને ૧૭૪૮ પણ મળે છે, પણ ગણિતથી એ અસિદ્ધ થયે છે. માત્ર (આપાદી) સં. ૧૭૩૮ના આવણુ સુદિ ૩ને શુક્રવાર (તા. ૮-૭-૧૬૮૧)એ સાચો દિવસ છે. કાબળી મૌદિ જેતા પણ “નળાખ્યાન” (૨૨મા સં. ૧૭૮૨)ના નિઃસંતા સમયની એ કૃતિ વધુ સંબંધે છે.

આમ “સુદામાચરિત્ર”નું સં. ૧૭૦૫નું વર્ષ પ્રેમાનંદના કવનસમયનો પૂર્વસધિ નહીં કરવામાં ઉપયોગી નીવડી શકતું નથી. હવે બીજી શિદ્ધ કૃતિનું ૨૨માવર્ષ જેઈએ; એ “ભામેરા”નું.

સ. ૧૮૬૧ ની એક મોટી હાથપ્રતમાં સં. ૧૭૧૭ મળી આવે છે, પણ જ પ્રાચીન પ્રતોના એને લેશ પણ ટેકા નથી; ભેદકે—

સંવત રાતર એકબજુથાલો આસો શુદ્ધિ નવમી રવીવારજી

પૂરણુ ગ્રથ લયો તે દિવસે ચયાબુજી વીરતારજી.”^૪

વર્ષની દૃષ્ટિએ તપાસ કરતા આપાદી નહિ, પણ કાર્તિકી સ. ૧૭૧૭ના

આશ્વિન સુદિ ૬ રવિવાર (તા. ૨૨-૬-૧૬૯૧) એ ખરો દિવસ આવે છે; પણ

ટાઈ પણ પ્રાચીન પ્રતોએ એને ટેકા નથી, અને આપણે ઉપર જોયું છે કે “સુદામા-

ચરિત્ર”નું ૨૨માવર્ષ આપાદી છે, એટલે પ્રેમાનંદે “ભામેરા”માં કાર્તિકી વર્ષ

રવીકાવું દોષ એ સંભવી શક્યું નથી. આપાદી સ. ૧૭૩૬ના આશ્વિન સુદિ ૬ને

રવિવારને બદલે સનિવાર (તા. ૩૦-૬-૧૬૮૨) આવે છે. “સુદિ”ને બદલે

“વદિ” દોષ તો રવિવાર (તા. ૧૫-૧૦-૧૬૮૨) આવી શકે છે. કામિત ૧૭૨૮

૧૭૩૨, ૧૭૩૮ અને ૧૭૬૯ પણ મળે છે. આમાંથી (આપાદી) સ. ૧૭૩૮ના

૩. કા. ગુ. સ. હ. ચિ. પુ. નં. ૧૧૨ સ (ચાદી ભાગ ૨જો, પૃ. ૨૪૦).

૪. કા. ગુ. સ. હ. ચિ. પુ. નં. ૩૩૦ છ.

૫. ગુ. વ. સો. દ. હ. ચિ. પુ. નં. ૪.

અધિક આશ્વિન, સુદિ ૯ ને રવિવાર (તા. ૧૧-૯-૧૯૮૧) એ દિવસ સાનો આવે છે, પણ “ મામેરા ” મા આશ્વિન અધિક છે એવું નોંધાયું નથી, આ કાવ્યની પ્રૌઢિ જોતાં એ “ નળાખ્યાન ” (ર. સં. ૧૭૪૨) અને “ સુદામાચરિત્ર (સં. ૧૭૩૮) ” થી લાગે અતરે સ્થાયુ નથી હીસવું એટલે આ સં. ૧૭૩૮ કે સં. ૧૭૩૯ મા ૧૬ સંભવે છે, સં. ૧૭૧૭ ની તો તેથી કપના મુદ્દર છે.

આમ આ “ મામેરા ” ના રચન-વર્ષનો પણ પ્રેમાનંદના કવનકાળનો પૂર્વસપ્તિ નક્કી કરવામાં ઉપયોગ નથી.

“ લઈમણાહરણ ” નું સ્થાવર્થ સં. ૧૬૨૦ ની સરદપૂર્ણિમાનું મળે છે, વાર નથી તેથી એની કસોટી થઈ શકતી નથી. તેમ આ કૃતિ જ પ્રેમાનંદની છે કે નહિ એ નક્કી થઈ શકે એમ નથી; (એ વિશે યોગ્ય સ્થળે ચર્ચા કરી છે), તેથી એના વર્ષને પ્રમાણ તરીકે લઈ શકાય એમ નથી.

સામાન્ય રીતે “ બોખાહરણ ” ના કાવ્યને અતે સ્થાવર્થ મળતું નથી; પણ સ્વ. નર્મદાસદરને મળેલી પ્રત (રજ કંઠવાંની) મા મળ્યું છે; જેવું કે—

“ સંવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ સિંહ મુદ નવમી શુક્રવારણ.

શીર્ષદર ગુરુપ્રભાષે પ્રૌઢ ક્યું કાવ્ય શીખ્યાહરણ ” ॥ *

આ સં. ૧૭૨૩ ના ચૈત્ર વદિ ૯ ને શુક્રવાર એ મહિત્તથી સાચા દિવસ નથી. એ દિવસે તો રાનિવાર (તા. ૨૩-૧-૧૯૧૭) આવે છે, મદિને સાચા દોષ તો સાતમ ને શુક્રવાર (તા. ૨૧-૩-૧૯૧૭) આવે છે, પદ્મ-તિથિ-વાર સાચા દોષ તો મદિને ફાગણ (તા. ૨૧-૨-૧૯૧૭) આવે છે; અને આસ-પદ્મ-તિથિ-વાર સાચા દોષ તો સં. ૧૭૨૭ (તા. ૬-૩-૧૯૭૧) આવે છે.

પર કંઠવાંની એક સં. ૧૮૮૧ ની હાથપ્રતમાં વળી આ પ્રમાણે મળે છે :

“ ઉ ચીરદેવ વડોદકે ગુજરાત મધ્યે બામ ॥

મનુરનહી જ્ઞાતી જાણી જાણી કવિ પ્રેમાનંદ નામ ॥

સંવત રાતરસે અહતીસ વરે આસે મુદ નિધાન ॥

તિથિ વૃત્તિના જુગુવારે પદ્મપ કીડુ અખ્યાન ॥

હા નિમિત્ત પાદેસ સેન્યુ બામ નંદરમાર ॥

નંદિપુરમાં કથા મદિ તે બુધિને અગ્રસાર ॥

વત્સજી—બુધિમાને કથા કિધી કરવારે લીડા કરી ॥

બદ્ધ પ્રેમાનંદ કેદે કથા બોવારે બોલો ને એ દરિ ॥૬

આ સં., ૧૭૩૮ ના આશ્વિન સુદિ ૩ શુક્રવાર ન તો આપાદી ગણતરીએ ન તો કાર્તિકી ગણતરીએ સાચો દિવસ છે. આપાદી લેખે અધિક આશ્વિન હોય તો સોમવાર (તા. ૫-૯-૧૯૮૧), ચાત્ર આશ્વિન હોય તો મંગળવાર (તા. ૪-૧૦-૧૯૮૧); અને કાર્તિકી લેખે રવિવાર (તા. ૨૪-૯-૧૯૮૨) આવે છે. આમ આ વર્ષ પણ સાચું કરી શક્યું નથી. અને આ કડીઓ નેતાં તો ૨૫૫ છે કે “સુદામાચરિત્ર” ને અતેથી બીડી ને બીડી ઉઠકી એ કડીઓ ઉઠાવી લેવામાં આવી છે, જેમાં માત્ર મહિનો બદલી નાંખવામાં આવ્યો છે. પર કડવાનું વધા-૧૬ “જોખાહરણ” પ્રેમાનંદનું જ છે એમ સમજી આમ કાંઈ લલિયાએ કરી નાખ્યું જણાય છે. શ્રાવણમાં “સુદામાચરિત્ર” પૂરું થયું ને આશ્વિનમાં “જોખા-હરણ” પૂરું થયું, એમ માનીને.

“જોખાહરણ”ની એક મોડી ૪૯ કડવાંની પ્રતમાં વળી આ મળાણે મળે છે :

“સંવત પનર બારમાં માસ કાર્તિક નવજી;

અષ્ટમી ને રવિવાસરે ઘંચ પૂરણ થાયેછ.”^૭

સં. ૧૫૧૨ ની તો કાંઈ પણ રીતે સંભાવના નથી. સં. ૧૭૧૨ હોય તો એ દિવસે રવિવાર નહિ, પણ શનિવાર (તા. ૧૯-૧૦-૧૯૫૫) આવે છે, સં. ૧૭૧૫ (તા. ૨૪-૧૦-૧૯૫૮) અને સં. ૧૭૧૮ (તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૧), સં. ૧૭૨૨ (તા. ૫-૧૧-૧૯૬૫) અને સં. ૧૭૩૫ (તા. ૨૩-૧૦-૧૯૭૮) એ મળતાં વર્ષો આવે છે. આમ આ પણ ચાકસ વર્ષ આપવા સમર્થ નથી. ૨૬ કડવાંના “જોખાહરણ”ની કવિતાનો ખ્યાલ કરતાં પ્રેમાનંદના આરંભાળ-ની એ જણાય છે. એ સ ૧૭૨૨-૧૭૨૩ ચલાને પાવ છે.

આ પછી નજીકનું વર્ષ “સુધન્વાખ્યાન” નું મળે છે; જેનું કે—

“ઉદર નીમીત્તે પ્રદેશ કીધો સેવું નંદરમાર

નંદીપુરમાં કયા કળી જ્યાણુધી અનુસાર

સંવત સતર ચોવીસ વરખે કારતક સુદી

નવમી ભયુવાર

આશ્વાન એ પુરણ હતું લીલા તે જનકાપાર.”^૮

સ. ૧૭૨૪ ના કાર્તિક સુદિ ૬ ને શુક્રવાર એ ખોટો દિવસ છે; એ દિવસે

૭. એન. ન. ૬, ૭.

૮. ડી. વ. સો. ૬, ૬. ડિ. પૂ. નં. ૧૦ ક.

તો બુધવાર (તા. ૧૫-૧૦-૧૯૧૭) આવે છે. મુદિત કાવ્યમાં તો સં. ૧૭૪૦ મળે છે; નેમકે—

“સંવત સત્તર ચાળીસ વરસે, કાર્તિક શુક્લ
નવમી બુધવાર;

કથા સંપૂર્ણ થઈ લીલા તે શ્રીભુવદાધાર.”૯

આ વર્ષે સં. ૧૭૮૦ ના કાર્તિક સુદિ ૬ શુક્રવાર (તા. ૧૯-૧૦-૧૯૮૩) એ સાચો દિવસ છે. આમ ત્રિમાનંદના જન્મદાનનો પૂર્વસંધિ મિળવવા આ કાવ્યનું આ સાચું વર્ષ પણ કામ લાગે એવું નથી.

એ પછી “અભિમન્યુ આખ્યાન” આપણી નજર સામે આવે છે :

“સંવત સત્તરસે સત્તાવીસમાં કળ્યા છે પદબધ્ધ;
શ્રાવણ સુદિ પંચમીએ પૂર્ણ કીધું ત્રિમાનંદ.”

અહીં વાર નથી એટલે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયું નથી કે આ વર્ષે સાચું છે કે ખોટું. આ જ આખ્યાનનું સ્માવર્ષ સં. ૧૭૨૮ પણ મળે છે; નેમકે—

“સંવત સત્તર અઠાવીસે શ્રાવણ સુદી દ્વીતીયાદે
તે દાંડે પ્રાણ થઈ અભિમન્યવીન મહીમાદે ॥ ૩૨ ॥”૧૦

આ પાછલી દાયકાત સં. ૧૮૦૮ જેટલી જૂની છે, પણ અંતર્ધ વાર નથી. સં. ૧૭૨૭ કે ૧૭૨૮, પાંચમ કે બીજ એ તેથી સિદ્ધ રીતે કાંઈ કહી શકાય એમ નથી. આવી મુશ્કેલીમાં આ વર્ષે પણ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં ત્રિમાનંદનો જન્મદાન નક્કી કરવા ઉપયોગી નથી.

જૂ. કા. દો. કા. ૨ ને, પૂ. ૨-૦, પ્રાચીન કાવ્યભાણી-મંથ ૩૩૫ ૧૭૪૦ છે; નેમકે—

“વડુ ગામ વડોદરે, જાણી વિષ્ણુ ત્રિમાનંદ;
સંવત સત્તર ચાળીસ વર્ષ પૂર્ણ કર્યા પદબધ્ધ ॥ ૩૧ ॥”

(પૂ. ૧૦૭)

પરંતુ આ ૧૭૪૦નું વર્ષ જતાવનારી એક પણ દાયકાત દાંડ પ્રાપ્ય નથી. કા. ઇ. મ. હ. સિ. પ્ર. નં. ૫૧ જમાં આ ૧૬મી આ પ્રમાણે છે :

૯. જ. કા. રોહન^૧લાલ ૩ ને, પૂ. ૧૦૩ (૧ લી આકૃતિ).

૧૦. મુજરાતી પ્રેસ હ. સિ. પ્ર. નં. ૧૭૪ ૨.

“ વડોદરાવાસી ચતુરવરથી વીમ પ્રેમાનંદ

સંવત ૧૬૨૭માં પુરણ કર્યા પછી ૧૧ ”

(જુઓ, યાદી, ભાગ ૨ નો, પૃ, ૩૩)

આ, કા મા અને આ પ્રતગા માસ પક્ષ તિથિ નથી, પણ ફા સુ સ. ૬ નિ પુ ન ૧૩૪ ખ મા સ ૧૭૨૮ સદિત માન પક્ષ-તિથિ નીચે મુજબ છે, જેમા આ કાળ ૭૧ દિવસમા રથી કાઢવાનું પગ જણાવુ છે, જે ઉપરની આવૃત્તિઓ કે હોમા નથી, જેમકે—

‘ વાકચન્ધાતી ચતુરવરથી વીમ પ્રેમાનંદ

એકવીસ દિવસે કલ્પકોપાથી બાધીગા મદળધ ૧૧ ૨૮ ॥

×

×

×

સંવત રાતર અઠાવીમે આરણ્ય સુદી દ્વીતીઆહે

તે દાહે પુરણ થઈ અશીમનચરીત મીમાહે ૧૧ ૩૨ ॥ ”

(જુઓ યાદી ભાગ ૨ નો, પૃ ૩૭૬)

સ્વ અ. પુ બનીએ ન ૧૩૫ કે ની લગીત આપતા જણાવુ છે કે

“ અ. ૧૩૪ ખ પ્રતિને મળતી આ પ્રતિ છે પણ ૨ મ ૧૬૨૭ છે, અ. ૧૩૪-ખ નો ૨ સ ૧૭૨૮ બૃહભર્યા છે વાસ્તવિક રીતે સ ૧૭૨૭ નેઈએ. કહાય આવાડી સંવત અનુસાર હપ્તુ પણ દોષ, તો તો એ ખોટું ન લેખાય ” (પૃ. ૩૮૧)

શુ ન મો ની ન ૧૮૨ ની હપ્તમા વર્ષ નથી પા માસ - પક્ષ - તિથિ ૦, જેમકે—

વટપમવાસી ચતુરવરથી બદ પ્રેમાનંદ નામ ॥

સાવણ સુદી તીથી દ્વીતીઆ પુરણ કાળ મહામાસ ॥

(જુઓ, વળી નજ યાદી પૃ ૨૦૦)

આ દર્શનો મેઝ મેળવતા એકું જ કહી સાચ કે જા તો સ ૧૭૨૭ કા તો સ ૧૭૨૮ મા આવળ સુદિ પ ને દિવસે કે ૨ ને દિવસે આ માગ્યની રચના પૂર્ણ થઈ

આ પગી આપની રામણ “ નંદદાસ આગ્યાન આવ છે

‘ સંવત ૧૭૨૭ અઠાવીસ વર્ષ નિત્ય ચર્ચની મધ્ય

જ્યેષ્ઠ સુદી સાતમ સોમવારે પૂર્ણપાવન કયાપદમધ.

વપત્રવાશી ચાનુર્વિશી બાટ ત્રિમાસિક નામ

અથા કહી ચદ્રદાસની કૃપા કીધી ચાનિમાસ ૧૧ ૧૧

અભિતથી કરી જોતા આ વર્ષે મિંહુચ્છ વર્ષની સિદ્ધિ બરોબર આવે છે, મદિનો ઠાકિંક દોષ તો એ વર્ષે માર્તિક વદિ ૩ શુક્રવાર (તા ૨૦ ૧૦-૧૧૭૦) લગભગના સિદ્ધત્વ વર્ષે જોસે છે વળી સ. ૧૭૨૭ના માર્તિક સુદિ ૭ને સોમવાર (તા ૧૦-૧૦-૧૧૭૦) એ ખરો દિવસ છે, જ્યારે જ્યેષ્ઠ માસમા તો એ દિવસે શનિવાર (તા ૩-૬ ૧૧૭૧) આવે છે

માત્ર સિદ્ધત્વ વર્ષના પ્રમાણ ઉપર જ આ સ. ૧૭૨૭ના વર્ષને પકડી શકાય છે અને તે સંબંધિત પૂર્વસિદ્ધિ મેળવી શકાય છે પણ ચોક્કસ સ્વરૂપમા તો 'મહાદેસા આખ્યાન' નું વર્ષ જ આપણને મળે છે, જેવું કે—

‘મદિમા સામળતા મહાદેસાને લવસાગર સહેજે તરે
સુવત ૧૮૨૮ વર્ષે જન્મ વદ પશ્ચીમી રવેડે વાસુકે
સતતી કૃપાથી કરીને, આજ્ઞાન એ પુર્ણ હવ’ ૧૨

સ. ૧૭૨૮ના ચૈત્ર વદિ ૫ ને રવિવાર (તા ૭-૪-૧૧૭૨) એ સાચા દિવસ છે

આમ રચાયેલાં પ્રાચીન કાવ્યોમા ‘મહાદેસા આખ્યાન’ મા આપણને ત્રિમાસિકના કવનમંત્ર સ. ૧૭૨૮થી સિદ્ધ સ્વરૂપમા મળી આવે છે ‘આખાદેસા’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ અને ‘ચદ્રદાસાખ્યાન’ એ પછી ‘મહાદેસા આખ્યાન’ નું કાવ્યના ગુણદર્શને પણ સ્થાન છે ઉપર સ. ૧૭૨૨ ‘આખાદેસા’ નું એક સંબંધિત વર્ષ આવે છે એ જોતા આ ૭ વરના આગામી ત્રિમાસિકની કૃતિમિત્ર રચાઈ દોષ એ જાણવે કે તે પ્રમાણે ‘રસમંત્રી નિસરણી’ જેવી ૧ થી કૃતિ છે, જેમકે—

‘કાવ્યસાસના સદસ પદ્યપીઠાં તેમા પદેસે પદ્યપીઠે
અકથો ૧ રામ.

કાવ્ય કવિતા કઈ નવ જાણ પડેલી કવિતા કીધી ૨ રામ,
વરનિમિત્રે નિશ્ચયથી ચાર, પાપીને સેવ મે કીધી ૨ રામ,
જા ત્રિમાસિક શ્રીચિંતુને સેવે, જય જય રણેશ્વરશામ ૨ રામ’ ૧૩

૧૧ કુ ૧૧ હો જામ ૨ એ ૫ ૧૨૦

૧૨ કુ ૧ નો ૬ દ. પ્રિ. ૫ ન. ૭૮૬ (સ ૧૮૦૨ની પ્રવ.)

૧૩ કુ ૧૧ હો જામ ૪ દા, ૫ ૩૫૫ (૧લી આજ્ઞાન)

આમ આ કૃતિઓ સાત-આઠ વર્ષના સ્વાર્થ હોય તો સ. ૧૭૨૦ એ પ્રેમાનંદના કવનકાળનો સંભવિત પૂર્વસાધિ પ્રાપ્ત થશે.

એના કવનકાળની ઉત્તર મર્યાદા કઈ એ નક્કી કરવું કાર્કશ્ય ગ્રન્થવાડાસરતું છે, કેમકે અંતિમ કૃતિ "દરામરકથ" અપૂર્ણ છે. એમાં વર્ષાદિ કશું મળતું નથી. પણ એની સંકારહિત કૃતિઓમાં વર્ષ ધરાવતી છેકી કૃતિ નળાખ્યાન છે. એ કાવ્યનો અંતિમ ભાગ બીજી રીતે પણ મહત્વનો હોઈ જસ વિસ્તારથી ઉઠાડે છું —

“વીરક્ષેપ વડોદશ નામે શુંજર દેરા શુંજરાતછ ॥

કેળુસુત કથી પ્રેમાનંદ એવારાઈ ચોપીશા ન્યાતછ ॥ ૪૧ ॥

શરપ્રતાપે પદમધ કામેા કાલાવાયા લાપીછ ॥

આર્ણવપર્વની મુલકયા માઠા નૈયાદની લીલા આપીછ ॥ ૪૨ ॥

મૂરત કીમૂ સુરત મંથે યદિ પુરજ નહરજારછ ॥

કયા નળદમયંતીછની સંસાર માઠા સારછ ॥ ૪૩ ॥

સવત ૧૭૪૨ તાદીશ વરથે પીપ શુદે બીજ શુક્રવારછ ॥

દ્વિતીયા અંદ્રદરશણની વેલા યક પુરજ કયા વીસારછ ॥ ૪૪ ॥” ૧૫

સં. ૧૭૪૨ પૌર સુદિ ૨ શુક્રવાર (વા. ૧૭ ૧૨-૧૬૮૫) એ સાચો દિવસ છે ૧૭

૧૪. કા. શ. સ. ઠ. નિ. પુ. નં. ૫૧૬ ની સ. ૧૮૩૮ ની દાયપ્રતમાં પણ કવિ “એવારા” હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે [જુઓ, ચાકી, ભાગ ૨ નો, પૃ. ૩૨] માત્ર ત્યાં સ્થાવર સ. ૧૭૭૪ પૌર સુદિ ૨ શુક્રવાર મળે છે, પણ એ દિવસે તો સોમવાર (વા. ૨૩-૧૨ ૧૭૧૭) છે.

૧૫. નળાખ્યાનનું સ્થાવર સં. ૧૭૩૨, ૧૭૪૨, ૧૭૪૩, ૧૭૬૭, ૧૭૭૧ એમ છુટ્ટુક મળે ॥ ઉપરનું અવતરણ સ. ૧૭૫૬ નેહરી જૂની દમગાથી લીધું છે, એકે સ. ૧૭૬૨-૧૭૭૧ ની સંભવાના જ નથી સ. ૧૭૮૨ ના પૌર સુદિ ૨ શુક્રવાર (વા. ૧૭-૧૨-૧૬૮૫) સાચા તિથિ વાર છે. સ. ૧૭૩૨ માં પ્રથવાર, ૩૩ માં મળળ, ૪૩ માં રવિવાર આવે છે, એકે જ અહીં વિશેષ પાઠા-વરાદિ નોંધ્યાં નથી

૧૬. નળાખ્યાનનું દેહલી પ્રતોમાં સ. ૧૭૩૬ નું વર્ષ મળે છે સ્વ. નર્મદા-ચંદ્રે પણ એ નોંધ્યું ॥ (જુઓ સ્વ. અ. જી. ભગી મુમડાદરણ-૨ છ આવૃત્તિની પ્રસ્તા પાઠીપ પૃ. ૧૬ ની.), પણ ત્યાં સ. ૧૭૫૧ ની જ દાયપ્રત (શુ. વ. સો. દ. લિ. પુ. નં. ૬૫૫ એ) મળે છે, તેમ જળનથી સ. ૧૭૪૨ સાચા છે, ત્યાં એ વિશે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. વળી પ્રેમાનંદે “નળાખ્યાન” માં દેરકા ૧ થી નથી કે બીજી આરતિ એ ગળાથ ને રુદ્ધ વર્ નાખતું પડ્યું હોય.

નળાખ્યાનની પૂર્વે રણમણની રચના મનાય છે, કેમકે એનો દિવસ ૧૫૪૧, ના ચૈત્ર સુદિ ૨ રવિવાર મળે છે; એમકે—

“કથા કવી નભવતીનાહો હરીલીલા ઉત્તમ પ્રવીણી ॥
 સંવત ૧૭ એતાલીશા (?) વરખે ચંદ્રિય મુદિ દીન બીજી ॥
 રચીચારે કથા થઈ પૂરણ કોઈ રચીયા લેખે સ્વાદ ॥
 દેસાઈ મહેના સંકરદાસે મુજને આજના દીધી ॥
 રાખેયે કથા કહી કાંઈ ફુની પૂરવે તે મે વીસ્તાર ॥
 ગુજરાત મધ્યે ગામ વડોદર પાવન પુર વીરખેત ॥
 ભાંઈ વહસણ જન ઉપજે બહુ આવી વાઢાયા પંડિતનેત ॥
 ચતુરવંશ રાતે જાંઠાંમણની ભટ પ્રેમાનંદ નામ ॥” ૧૭

આ અવતરણમાં “એતાલીશા” એવો સંદિગ્ધ પાઠ છે; પણ પછી તો સર્વત્ર “એતાલીશા” પાઠ જ સ્વીકારાયેલો મળે છે. મણિતની દૃષ્ટિએ એતાં સ. ૧૭૪૧ ના ચૈત્ર સુદિ ૨ ને દિવસે રવિવાર નહિ પણ ગુરુવાર (તા. ૨૬-૩-૧૯૮૫) આવે છે. ૧૮ “એતાલીશા” એવો જૂનામાં જૂનો પાઠ સમાવ્ય છે. “એ” કાં તો ‘એ’, ‘જ’, કાં ‘ત્રે’ અથવા તો ‘છ’ કોઈ રાફે. આ “નળાખ્યાન” ની જૂની પ્રતમાં છે તેમ આંખો લખ્યા પછી “તાલીશા” દોષ તો ‘એ’ કોઈ નિશ્ચિત બે આંકડાને રચાને થયેલી લઢિયાળી ભૂલ હતી. અને સંભવિત રીતે ત્યાં “૪૬” નો આંક ભેઈયે, કેમકે સં. ૧૭૪૬ માં ચૈત્ર સુદિ ૨ ને રવિવાર (તા. ૨-૩-૧૯૬૦) બરાબર આવે છે; સં. ૧૭૪૧, ૧૭૪૨, ૧૭૪૩ માં અનુક્રમે ગુરુવાર, મંગળવાર અને રવિવાર આવે છે.

ઉપરની હાજિા વગેરે પૂ. ૫૭ ઉપર ભણે કે પ્રસિદ્ધ દોષ તેમ દૂર કાઢી નાંખી છે; પણ સ. ૧૭૮૭ એટલી જૂની પ્રતમાં એ છે, એટલું જ નહિ પણ કવિ પૂર્વે સંક્ષેપે કહેલી કથાનો વિસ્તાર કરી આપું છે એવી મનપત્રમાં આ ભૂતી પ્રતમાં કહે છે. ભૂ. ઇ. દો. ભાગ ૩ ભાગ પાંચ આ પુનરાવર્તનના સૂચનવાળી પંક્તિ નથી. પ્રો. મં. ર. મજમૂદારની આટનિમાં સ. ૧૭૮૭ વાળી પ્રત ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. પાઠકીપત્રમાં મોગેલા પાઠાંતરમાં પણ “સંખેયે કથા કહી પૂરવે, તે ઉપર કથા વિસ્તારી” એવો એમને મળેલી ૩ છ પ્રતનો દવાવો

૧૭. ડા. ગુ. સ. દ. ચિ. પુ. નં. ૧૧૦ બ (મારી, ભાગ ૨ ભે, પૂ. ૨૩૧).
 પ્રા. ઇ. ત્રે. અંક ૧ લે, પૂ. ૫૭ ઉપર કામ્ય સંપૂર્ણ લખ્યા પછી.

૧૮. સં. ૧૭૬૦ સ્વીકાર્યાં ગુરુવાર (તા. ૭-૩-૧૯૮૬) આવે છે.

એમજે નેંધેા છે.

ફ્રંકમાં જણાવેલી કથા કવિએ ખરેખર કવિતામાં બનાવી હતી કે નહિ એ જણના આપણી પાસે કશું સાધન નથી, કેમકે એની અનેક પ્રતો હપદથી તૈયાર કરેલી થી. મળ/મુદ્રાની આગ્રત્તિ મૂળ નાનું અને પછી લઘુકાંડ ગયો હોય એવા કાંઈ પણ ખ્યાલ આપતી નથી. એટલે કે મુજે કરેલી વાત અથવા વળિયાના “શબ્દગુચ” ની કથા બાઈ સંભળાવી હોય તેને અનુસરિત કરીને જ કવિ હેસાઈ શંકરજીસના આગ્રહને પરાવર્તી નંદરખાસમાં આ કાવ્ય બાઈ સંભળાવે છે અને એ સં. ૧૭૪૧માં જ.

સ્વ, અં, છુ. જનીએ શુ, વ, સો, ઠ, ડ, લિ, પુ, નં. ૧૪૨ ક નો હવાસો આપી “સુમદ્રાહરણ” ની પ્રસ્તાવના પુ. ૩૯ ની પાંદડીપર્થ રણુવણ “કથા કવિ જંદાવન મંત્રે” એકું પાકાંતર આપી જ્ઞાપનમાં રચવાનું, અને ન. ૧૧૯વાળી પ્રતનો એને આગ્રહતરો ટેકો હોવાનું કહ્યું છે. મૂળ પ્રત ન. ૧૪૨ ક નહિ પણ નં. ૧૩૯ જ ની છે, તેમ ન. ૧૧૯વાળી પ્રત ન. ૧૧૭ ની છે. આ પાછલી પ્રતમાં “કથામહે વિસ્તાર” એના સહિત પાઠ છે. એક જ મિતિએ નંદરખાસ, જ્ઞાવન કે અન્યન રચવાની સંભવિતતા હોય જ નહિ, એટલે જ નંદરખાસમાં રચાયાની વધુ સંભવિતતા છે.

નંદરખાસ એ નારોડ હોવા વિશે સ્વ છબનલાલ વિદ્યારામ રાવળે સૂચન કર્યું છે. (જુઓ પ્રેમાનંદ અક, પુ. ૧૦૦), પણ પ્રેમાનંદની જ શંકરહિત કૃતિઓની જૂની પ્રતોમાં નંદ-દરખાસના આગ્રહ વિશે કાંઈ જ નહિ હોવાથી નારોડની કલ્પના કરવાનું કારણ નથી. હદરનિમિત્તે નંદરખાસ સુધી કવિ ભય એમ માનવામાં શો બાધ છે? કેમકે સખ્યાજી પ્રતો ૨૫૪૮ રીતે નંદરખાસ જ છે. “નંદ-દરખાસ”ની કલ્પનાએ આ સ્થમ બોલો કર્યા જણાય છે. “માદ” ની સુદ્રિત બાથનામાં નંદ-દરખાસના ૧૦૪ (૧) વચેરેનું અતે આનર્દ સૂચન એકદેશી હોઈ, એટલે કે એને જૂની પ્રતોનો ટેકો ન હોઈ—એ વલયમ લેવા જેવું નથી, એના સ. ૧૭૩૭ ભાદ્ર ૦ વદિ ૩ શુક્રવાર પણ સાગા વિગિ-વાર નથી, જેને પણ જૂની પ્રતોનો ટેકો નથી. મળતા વિગિવાર તો (આપાદી) ગ. ૧૭૩૩ માં ભાદ્રપદ વદિ ૩ શુક્રવાર (તા ૧૫-૯ ૧૯૭૬), (આપાદી) સ ૧૭૩૬ માં (તા. ૧૨-૬-૧૯૭૨), (આપાદી) સં. ૧૭૪૩ માં (તા. ૨૭-૧૦-૧૯૮૧) આવી રાકે છે. અને “માદ” કાવ્યની પ્રીદિને ખ્યાલ કરતાં એ મોટેથી લખાયું સંભવે છે. એ જોતાં સ. ૧૭૮૩ માં લખાયું હોય તો એ બનાવાજેગ છે.

પણ દાચપ્રતોમાં કપાય પણ રચ્યાવર્ત આ કાચર્ન મળત નથી, તેથી એ વિશે નિર્ભયાત્મક કાઈ કહી શકાત નથી.

વરોદરા, મુરત અને નંદરામાં ઉપરાંત એ અન્યત્ર ગયો હતો તેવા એકમાત્ર પુરાવા એની “કુંડી” માં મળે છે, જેવા કે—

“છે ધીરદ્રોણ વડોદરે શુભ્યસંતમાંદે ગાંધ ॥

બદરાંપર પરવેસ કીધો ઉદર ભરવા કામ ॥ ૧૭ ॥

મંવત ॥ ૧૭ ॥ તેનીસા વદ્યે ઉત્તમ માસ વૈસાક ॥ ૧૮ ॥

વદ્ય પ્રતીદાએ પદબધ કીધૂ અતરસૂ આનંદ ॥

વ્યવર્તિ શી વિષ્ણુ પ્રાસન્ન કૃષ્ણમુત ત્રિમાનંદ ॥ ૧૯ ॥

દશકીપાએ કુંડી કયો તે અતર સૂ આનંદ ॥

પદબધ એ કુંડી તણો યથા હસનાપુરી માલ ॥

શોતાનંત શી કૃષ્ણ બાલ્યા વૈષ્ણવજન તે ચલા ॥ ૨૦ ॥”

અહીં આવેલું હસનાપુરી એ પુરહાનપુરનું એક પદ જણાય છે તેને હસ્તિનાપુર ગળી એ દિલ્હી સુધી યાત્રા કરવા ગયો હતો એમ કહેવાય છે, પણ એ ભૂલભરેલ છે.

ત્રિમાનંદ વરોદરાનો વગની હતો એ ઉપર આપેલા અક્ષરશ્રેણી ૧૫૪૪ જ છે, વરોદરામાં એ ક્યા સ્થાનમાં રહેતો હતો એ વિશે ભેડે સર્વત્ર લખ્યું નથી, એમ કહી કાઈ વાકીમાં રહેતો હતો એટલે એ એના એક જ માન્યમાં સૂચવે છે, જેમકે રત્ન કહેવાવાળા “ઓખાહરણ”માં—

૩

૧૬ શુ વ. સો ૬ હ. પુ ન. ૧૬૭ અ (સ ૧૭૮૦ લગભગની પ્રત)
આ ઉપરાંત એજ સમઢની ન. ૧૭૮ ગળી એ પ્રતોમાં પણ હસનાપુર અને હસનપુર છે.

૨૮ અબાલાવ બનીએ નમંદાસકર મિની પ્રતનો ઉલ્લેખ કરી કુંડી કવિએ હસ્તિનાપુરમાં રચ્યાનું જણાવ્યું છે મુમદા, પ્રસાદ પુ ૩૮, ...પણ એ હસનપુર પુરહાનપુરનું જણાય છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ શુ વ સો ૬ હ વિ. પુ ન ૧૭૮ ગામાં “એ દશકીપાએ કુંડી કરી તે હસનપુરમાં” એની સાથેની પ્રતમાં “પુરહાનપુર વિદેશ કીધો ઉદર ભરવા કામ” એમ નિર્દેશ સાથે “પદબધ ॥ કુંડી તણો યથા હસનાપુરમાં” મળે છે, એટલે આ વરોદરાનું પડ નહિ, હસ્તિનાપુર નહિ, પણ પુરહાનપુરનું પડ જણાય છે.

“વીરશેષ મધ્યે વાડીમાંલે વિગ્ર ચતુર્વિંશી રાત
પ્રેમાનંદ આનંદે રહે જગજગ વેકુંઠનાથ.” ૨૦

ઓખાહરણની ૨૬ કડવાંથી માંડી ૧૦૮ કડવાં સુધીની હાથપ્રતો મળે છે. ૨૬ કડવાંના કાવ્યમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પણ અને વધુ કડવાં ઉમેરવાથી જતાં પાછી આ વાડીવાળો ઉદ્દેશ નીકળી ગયો જણાય છે.

ઉપરનાં અવતરણોથી એ સ્પષ્ટ થશે કે કવિ સંભવતઃ સ. ૧૭૨૦થી સં. ૧૭૪૬ એ ૨૬ વર્ષના આજ્ઞામાં ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની યોગ્ય ગુજરાતને અંગે અચૂક ધરી ગયો છે.

એનું વતન વડોદરા, એના પિતાનું નામ કૃષ્ણ અને જ્ઞાતિએ એ ચતુર્વિંશી (ચાવીસો) મેવાડો બ્રાહ્મણ હતો. વડોદરામાં એ કોઈ એક વાડીમાં રહેતો હતો. એણે પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ વડોદરા ઉપરાંત અન્યત્ર પણ કરી હતી એનું ઉપર આવેલાં અવતરણોથી સ્પષ્ટ છે; એવી રીતે કે—

૧. કૂદી	સં. ૧૭૩૩	ભુવદાનપુર-હસનપરામાં
૨. સુદામાચરિત્ર	સં. ૧૭૩૮	નંદરખાર-નંદીપરામાં
૩. મુધન્વાખ્યાન	સં. ૧૭૪૦	” ”
૪. નળાખ્યાન	સં. ૧૭૪૨	મુરત અને નંદરખાર
૫. રણથંભ	સં. ૧૭૪૬	નંદાવતી (નંદરખાર)

આમ સં. ૧૭૩૩ થી એ જઢાર નીકળ્યો જણાય છે, જે સ. ૧૭૪૬ સુધી એણે બહારઁ જવા-આવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. માત્ર વચ્ચે સ. ૧૭૩૬ માં “માડીકું” અને સ. ૧૭૪૦ માં “કુકિમણીદાણ”નો સંપ્રેષ્ટો સિદ્ધ રીતે એણે વડોદરામાં રચ્યાં જણાય છે. “શાહ” એણે નંદરખારમાં રચ્યું હોય તે સંભવે; પણ હાથપ્રતોનું એ વિશે મૌન છે. બાકીનાં કાવ્ય સંભવતઃ વડોદરામાં રચ્યાં દરો.

ભુવદાનપુર સુધી ઉદાપોષણને મઠે કવિ ગયો છે એ સ્પષ્ટ છે, તે મુરત અને નંદરખાર પણ એ એ જ નિમિત્તે ગયા છે. નંદરખારમાં તે એને હેસાઈ મહેતા યકરદાસ જેનો મિત્ર પણ છે? કે જેના આમદને વસ થઈ “રણથંભ”

૨૦. ઓખાહરણ (ગ્ર. વ. સો. નું પ્રાસન), પૃ. ૭૫.

૨૧. યંકરદાસ હેસાઈ નંદરખારમાં પ્રેમાનંદના સમયમાં એ મુપ્રસિદ્ધ પુત્ર હતા. મુરતના હકિતિ ઉર્ફે બાબુમહનું રમેશ્વર શમ્ભુરાજચરિત્ર નામે એ સંસ્કૃત

(રમ્યાનો એ નિર્મલ છે એમ અવિરુદ્ધ ગીતે કહી રાખ્ય છે સ. ૧૭૪૬ સુધી એની પાંચરવનાને એના ઉદરપોષણ સાથે સળવ હતો, એકુંજ નહિ એ માટે એ તહેરમાં પોતાના કાબ્ય ગાઈ પણ સહજાતો હતો. “નગાખ્યાન”ની પ્રૌઢિ અને હસેગી ભેતા એનો રચનાકાળ કવિની પ્રૌઢરમ્યનો હોવો સહવિત છે “શ્લયક”માં એવું સમતપ્તિ વરફ વનણ તરી આવે છે, એકુંજ નહિ એ હસેગી જણાય છે આમ પ્રૌઢિ કમરે પણ એને ઉદરપોષણ આપે બહાર જ પડયું હશે એમ જણાય છે પણ પછી મ્હવે “નગાખ્યાન-રસપત્ર” પછીની જણાવી કૃતિઓમાં ઉદરપોષણ નિમિત્ત બજે કે છાતી કેવળ બગવદ્મંત્રની સિદ્ધિને મદદે કવિતા કરતો લાગે છે. ‘સામસ્કંધ’ એની સમગ્ર સાક્ષી પૂરે છે “સામસ્કંધ”નું “રામચરણ-કમળ-મંદિર” ના એ રચન હરે છે એના આખ્યાનોમાંની “ભક્ટ પ્રેમાનંદ” “વિષ્ણુ પ્રેમાનંદ” “બળ પ્રેમાનંદ” “શ્રી પ્રેમાનંદ” મારો “પ્રેમાનંદ” વગેરે છાપો બહારથી નજરે આવે એવું સ્થાન ‘પ્રેમાનંદ પ્રભુ’ અને આમળ વધી ‘પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ’ કે ‘સીતાપતિ’ એની છાપ પણ લે છે, તે એવે સુધી કે “સમ”માં ‘કૃષ્ણ’ કહેવ હોય ત્યાં કેનીય વાર એક આગે રામજનની પેઠે રામ કે ‘સીતાપતિ’ એ પ્રયોગે છે —)

“પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામશીલા ચયો તુલીયો અથાચ રે’

(૧૪૭ ૧૬, વધુ)

કાબ્ય નાજવામાં આવ્યું છે આ કાબ્ય જનપતિ સિવાઈ મહારાજ અને એના પુત્ર સલાહની પ્રસારિતા રચાયેલું મનાવ વર્તે. પણ ‘સુમર્ષ’ હુનિવર્ધિની ‘જનક’, જુલાઈ ૧૯૪૭ના અકામાં બી બી આર કુલકર્ણી નામના વિદ્વાને સૂચવ્યું છે કે એ કાબ્ય દેસાઈ સંકરણ અને એના પુત્ર રાણદાસની પ્રસારિતા છે, પ્રેમાનંદના રામચરણ નદરવારમાં કેઈ વિચિત્ર રામ નહિ, પણ આ શુદ્ધ સુમર્ષિ હતા ને વિદ્વાનોને આગળ આપના આનંદશાળના સિતખેડા નામના આસાપુરી દેવીના મદિરમાં ૧૭૪૬ આગાઉ સુદિ ૧૦ રવિવારનો એક શિષ્ટાદેખ છે એમાં નદાવલિચરિતકવદાગમના દેરાધિપેન રચિત સત્ત્વ દેવપ્રીત્યે એમ આસાપુરી મદિર અને એના મંડપ સકારણ દેસાઈએ કાબ્યાનો ૧૫૪૮ કલેખ છે પ્રેમાનંદને આ દેસાઈ સમતાઓ આમય મળતા હજી સુદામાચરિત સુલનાખ્યાન નગાખ્યાન સ્વચ્છ ને વાગનચરિત તો ૧૫૪૮ રીતે નદરવારમાં રચી પૂરે કર્યા છે.

“બહાન થયો પુત્રસાવ થયો, ધનરાજ્યા સુપ્રશામ,
વિપ્ર પ્રેમાનંદનો સ્વામી, જન મનસે સીતારામ”
(કડવું ૨૮ સુ : વધાર ઉપરની કડી)

“કેમ કરી બા થો ભય, સુદરશામજી રે
લાટ પ્રેમાનંદનો નાથ, આજી રામજી રે”
(કડવું ૩૬ સુ ઉપરની કડી)

“પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતી, બાધ્યા ડાખળ સાવ રે”
(કડવું ૩૭ સુ ડી ૧૬૧)

“અવપતિ ગોકુળમાં રમે, પ્રેમાનંદ-પ્રભુ રામ”
(કડવું ૧૦૨ ડી ઉપરની)

એની ઉત્તરી કૃતિ માત્ર “રામચરણકમળ-મકરદ લેવા” એટલે કે સીતાપતિ
ગમની બાંધી મિલ્લ કરના માટે છે ‘દશમસ્કંધ’ એ હવે હદર નિમિત્તે નહિ પણ
ભક્તિસિદ્ધિ માટે જાહેરમાં ગાય છે સંસ્કૃત પુરાણીઓ સંસ્કૃત વાગી ભક્તિની
શૃંગારીયો મે છે તો કવિ પ્રેમાનંદ પ્રાકૃત સાધનામાં વાઈ એવું એ કાવ્ય કરે
છે નીચીની પદ્યોએ એના પ્રાકૃત દશમસ્કંધની રચનાના નિમિત્તનો ઠીક ઠીક
જ્યાં આપે છે, એટલે જ નહિ સંસ્કૃત મૂળથી જરા પણ દગમગ ઊતરે એવા
નથી એવા એનો મનોવિશ્વાસ પણ બ્યભ કરી આપે છે

“સાન સાસ નિગમનુ તત્ત્વ, સવસિરામણિ શીમાગવત,
તે મ યે સાસ છે દશમસ્કંધ એહુ હ પ્રાકૃત પદ્યબધ.
કથા પ્રશાન એકુ નવ પડે, ચાલ્યો ભલે સૂરે સેરડે,
આ પાસા બ્યાસ વાગે સંસ્કૃત, આ પાસા માહાતુ પ્રાકૃત
આ પાસા જ ચાપ મોક સમધ આ પાસા કડવા ચેપાઈનધ,
બાધ્યા મય એહ સમાન, કહેશે લોક કીધુ અભિમાન
નથી લાદવચન મીધુ પ્રશસ જેમ મોવાને આવે વિદ્યાન,
બ્યાસવાણી બણી મે જ્યા, તેની પ્રાકૃત ભેગ કથા
રામચરણકમળ-મકરદ લેવા છવ્યે પ્રેમાનંદ,
વહેવાર માન કરે ધરના કમ, શ્રેતાજન સમસે સીતારામ”

(યોગ પાંચેકે કડવા ૩૭, ૩૮, ૪૮, ૧૦૦ ને અતે આ કરીઓ આગ્યા

૧ છે)

(અહીં હવે એને દશાઈ મહેલા સકરદાસ જેવા મહા જિજ્ઞાસુ જરૂર જણાવી

નથી. એ સ્થિતિ “રણચક્ર” થી થઈ નય છે : કવિને કાવ્યપ્રવાહ બદલી ન
 છે, તેક એણે કવિતા ઉદરનિમિત્ત કરી ત્યારે પણ કાંઈની ખુશામત કરી હે
 એમ જણાવ નથી. એણે નરસિંહ મહેતા જેવા પરમ પુનિત ભક્તના જીવન
 ફૂંટી, મામેરુ, પિતારુ આદિ અને સામળશાના વિવાહને આખ્યાનસ્વરૂપ
 આપા, ને બાકીની પૌરાણિક આખ્યાનોની વસ્તુને કવિતાબદ્ધ કરી પ
 જીવનના અત નજીક તો એણે રૂપલક્ષિત જ વાઈ છે, અને એ આખરે
 ભાષણની જેમ એકલા રામને રીજવવાને જ, એ ફાલ્ગુનીયા, ભ્રમરગીતા અ
 ઉપર દશમસ્કંધ (અપૂર્ણ) માં ટાંચ આવી રહે છે

આમ એની સંકારહિત કૃતિઓની જૂની હમ્રો ઉપરથી માહિતી એક
 કરતા એના જ્ઞાતિ, વતન, ઉદરભરણ માટે અન્યત્ર પ્રવાસ, આખરનું ભગિમ
 જીવન, અને એનો સિદ્ધસ્વરૂપ “રણચક્ર” પણ દસપદર વર્ષ એટલે સ
 ૧૭૬૦ લગભગ સુધીનો મળ્યસાદિત્યસેવાનો સમય નિઃસંદિગ્ધ રીતે નજ
 આપ છે

ઉપર એક સ્થળે ખતાવેલા ૨૦ વર્ષના જાળાની કૃતિઓ એની નિઃસંદિગ્ધ
 રીતે નીચે સુજાળની છે

૧ જોખાહરણ સં. ૧૭૨૨-૨૩ (૧)	૭ મુદામાચરિત્ર	સં. ૧૭૩૮
૨ અક્ષિમન્યુ આખ્યાન સં. ૧૭૨૭	૮ મામેરુ	, ૧૭૩૮
૩ ચંદ્રહાસ આખ્યાન „ ૧૭૨૭	૯ મુદ-આખ્યાન	„ ૧૭૪૦
૪ મદારસાખ્યાન „ ૧૭૨૮	૧૦. કુકિમણીહરણ-સંતોકા	„ ૧૭૪૦
૫ ફૂંટી „ ૧૭૩૩	૧૧ નળાખ્યાન	, ૧૭૪૨
૬ આદ્ય „ ૧૭૩૭ (૧) ૧૨ રણચક્ર		„ ૧૭૪૬

૨આખર્ષ ધરાવતી આ ૧૨ કૃતિઓ ઉપરાંત ૨આખર્ષ પિનાની નીચેની કૃતિઓ
 પિ સંદેહ એની છે :

૧ સ્વર્ગની નિસર્ણી	૮ સામળશાનો (નાનો) વિવાહ
૨ કુવડનો ફોતો	૯ બાગ-રીયા-નજવેન
૩. વિવેકવલ્લભારી	૧૦ ફાલ્ગુનીયા
૪ ત્રિશ્લુસહસ્રનામ	૧૧ ભ્રમરગીતા (નાની ને મોટી)
૫ કુકિમણીહરણ	૧૨. નાનો દશમસ્કંધ (૫)
૬ નાસિકેતાખ્યાન	૧૩ મોટો દશમસ્કંધ (૬)
૭. વામનકથા	૧૪ પાંડવોની બાળમઝ

આમ ૨૬ કૃતિ એવી છે કે જેને વિશે સમયને કારણે અસંપિપ્પત મન્યું નથી, રહેલું નથી.

(પ્રેમાનંદે કવિતા લખતી ક્યારથી શરૂ કરી? એની કૃતિઓની રચનાના ગુણ ક્યારથી ખ્યાલ કરતાં સ્વર્ગની નિસરણી, કુચડનો ફળેતો, વિવેકખાત્રી, પાંડવો-ની ભાંજમડ, વિષ્ણુસદસનાથ એની આરંભની કૃતિઓ લાગે છે. સામળસાને વિવાહ, ૨૨ બાળકીશા-મનવેલ વચ્ચેનાં ૨૦ વર્ષમાં ક્યાક રચાયાં છે; સંભવતઃ ફૂલી મામેશ અને આહના વચ્ચેના કાળમાં; જ્યારે તુકિમણીદરખ, દાહુકીશા, બિડ જમરગીતા, વામનકથા અને મોટા દશમસ્કંધ ઉપર બતાવું તેમ એની નળાખ્યાન-રણુપદ પછીની કૃતિઓ લાગે છે, જેમાં મોટા દશમસ્કંધ સિદ્ધરૂપે એની આખાની કૃતિ સમજાય છે જ. તુકિમણીદરખનો સંદેશ (સં. ૧૬૪૦) માત્ર સાદી અનુક્રમણિકા જેવું છે, તેમાં જ બાળકીશા-મનવેલ સાદાં અનુક્રમ-મિશ્રણ છે. આદ્ય પાંચાનુસંધાન માટે જનાવેલી આ કૃતિઓ છે. દશમસ્કંધ-નાનો પણ તુરંત મળે છે—એ આકર્ષક નથી. એ નળાખ્યાન વગેરેના પૂર્વકાળમાં રચાયેલ હશે. તુરંત દોષાધી નિશ્ચિત સમય મેળવી સમજાતો નથી.

આખ્યાનકાળના ચિત્તાને દાઢે ફાસુંફાસું આખ્યાનરસ નળાખ્યાન-રણુપદ-વામનકથામાં એની ટાંચ ઉપર ભય છે. અને ત્યાંથી જ એનો વળાંક ઈર્મિ-કવિતા તરફ વળે છે. દાહુકીશા, જમરગીતી (મોટી જમરગીતા) અને મોટા દશમસ્કંધ ઈર્મિકવિતાના ઉત્તરેતર લગ્ન નમૂના છે, જે નળાખ્યાન-રણુપદ-વામનકથા પછીનાં દશ-પંદર વર્ષનો ફાસ જણાય છે; એથી બહુ મોટા નહિ. આ સમય બહુ તો સં. ૧૭૧૦ સુધી જઈ શકે, એથી વિશેષ નહિ. આ એવાં એની કવિતાનો આરંભ એની કાથી કૃતિઓને લક્ષ્યમાં લેતાં સવત ૧૭૨૭ પૂર્વે સાતેક વર્ષથી વડુ ઊંઠ જઈ ન શકાય. બિઠેલ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ સ. ૧૭૨૭ આસપાસથી એણે કવિતા કરવા માંડી હશે, જે વખતે એની જમર વીરેક વર્ષથી વડુ ન હોય. આમ હોય તો એનો જન્મ સં. ૧૭૦૦ આસપાસ સંભવે.

એની નિઃસંદેહ કૃતિઓમાંથી એના જ સંદેશમાં મળતી માહિતી અને એ

૨૨. "મોટા વિવાહ " "સાહિત્ય"માં ૨૧. કાલરાજાએ, ૪૫ કડવાંદો ઉપાખ્યા છે, તે જુદા જ છે, જે અકસ્માતે, જુદો. પુત્રાભયરે રહે. ૧૮૨૫માં.

ઉપરથી તારવેલાં અનુમાનો પ્રમાણે એનું જીવન આમ જોઈએ એનું સાહેક વર્ષ ટક્યું હશે એમ લાગે છે.

પ્રેમાનંદને નામે અત્યાર સુધીના જે જે કૃતિઓનાં નામ બહાર આવી છે તેના અને ત્રણ વિલામ કરવા ઠીક લાગે છે :

૧. નિઃસદેહ રીતે એની જ ઉપર આવી જતી ૨૬ કૃતિ;

૨. એની કે અન્યની એ નકી કરવામાં મુરદેલી છે તેવી જૂની કૃતિઓ—
લક્ષ્મણાદરણ સુભદ્રાદરણ દ્રૌપદીસ્વયંવર હારમાળા, અને

૩. જેની હાથપ્રતોનો અથાપિ પત્તો નથી લાગ્યો તેવી દ્રૌપદીદરણ જ્ઞાન-શુભાખ્યાન, અણવકાખ્યાન, હરિચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, માર્કંદેયપુરાણ, ભગ-વદ્ગીતા, મહાભારતનાં પર્વો, ૨૩ સામળદાનેા શ્રેણી વિનાદ, ગાંધારી આખ્યાન, ત્રણે નાટકો—રાધાશંકર સત્યસામા-પાંચાલી-તપત્યાખ્યાન, અને ૨૫-અ. છ. જ્ઞાનીએ માત્ર નામથી સૂચવેલાં સખ્યાખંધ કૃતિઓ :

૧ નાનું પ્રહ્લાદાખ્યાન	૧૪ ભાગવત (સંપૂર્ણ)
૨ નામરનિદા	૧૫ મુન્યનક સંવાદ
૩ હવકુસાખ્યાન	૧૬ ત્રિપુરવધાખ્યાન
૪ લીખચરિત્ર કે લીખચંપૂ	૧૭ વલ્લભખંડો
૫ કર્મચરિત્ર	૧૮ લોપામુદ્રાખ્યાન
૬ ચમદેવાખ્યાન	૧૯ હનુમાનવિજય કે માતૃતિપ્રસન્ના- ખ્યાન (વલ્લભના નામે)
૭ શામાયજી	૨૦ કૃષ્ણાર્યા નાટક
૮ રમુચરી	૨૧ મુદર્સનાખ્યાન નાટક
૯ નરકાતુર આખ્યાન	૨૨ મિથ્યા-આશેપદર્શક નાટક
૧૦ દ્રૌપદીવલ્લહરણ	૨૩ પાંચાલીપ્રસાદ
૧૧ નચદેવાખ્યાન	
૧૨ અપિલગીત	
૧૩ રેવાખ્યાન	

(સુભદ્રાદરણ-પ્રસ્તા, પૃ. ૧૧૩-૧૧૫)

૨૩. જે પર્વો છપાયાં છે તેમાંનું પાંચાલીમેધ તુલસીદું, બીજા પર્વ રેવુંડનું અને રુમાપર્વ વિષ્ણુદાસનું છે. વિરાટપર્વ ફોનું છે એ પછી યાગ્ય નથી; બેશક કૃતિ જૂની છે.

બીજા વિભાગમાં અણુવેદનાં લક્ષણાદરજી દ્રૌપદીસ્વયંવર અને સંપતસ્કંધની નેકે એકે પ્રત મળતી નથી, પણ સાત્તાની દૃષ્ટિએ એ કૃતિઓ જૂની જણાય છે. એને નામે ચરેલાં હારમાળા ને સુભદ્રાહરણી પ્રતો મળે છે, પણ એ કૃતિઓ પ્રેમાનંદની સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

ત્રીજા વિભાગની બધી જ કૃતિઓની હપ્તોનાં ફર્સન કહી કોઈપણ પ્રામાણિક વ્યક્તિને યર્ષા હોય એવો અભાષિ પુરાવો મળ્યા નથી. ૨૪ કપાય નિર્દેશ જોવામાં આવે છે તે ક્ષોધિપત્ર જેવા કોઈ ક્ષોડીમાંથી પાર ઊતરતો નથી.

અને એ સંકોચક કૃતિઓની હપ્તો છે નહિ એમ કહેવામાં પણ સાદર નથી. આજથી ૬૦ વર્ષ પૂર્વે એમ કહી શકાય એવી સ્થિતિ હતી કે હપ્તો હતી, અને એ વખતે કોઈને જાનવામાં બાધ પણ ન હતો, કેમકે હપ્તોનો વ્યવસ્થિત એક પણ સંગ્રહ હતો નહિ. આજે તો અમદાવાદ નરિયાદ વઠોદરા ને મુંબઈ માં સારા સંગ્રહ છે. સેઠો ન લાલેલી અને ન સાંભળેલી કૃતિઓ પ્રથમવાર જ જાણવા-જાણે મળી છે, ૨૫ જગદે ગુજરાતના લખપ્રતિષ્ઠ કવિની એ જ કૃતિઓની હપ્તો મળતી નથી.

સાચા સંશોધક તો માત્ર આ એક કારણથી પણ એ કૃતિઓના કર્તૃત્વને સંકાની નજરે જુએકે બેસાડે, બીજાં પણ ધણાં કારણ છે, એ આગળ ઉપર આપવામાં આવશે જ, અહીં તો અત્યાર મુધીના જુદા જુદા સંશોધકોના પ્રયત્નોથી ઉદ્ભવેલાં રૂબરૂ નિર્દેશ જ માત્ર પ્રેમાનંદના અસ્તિત્વને અવસ્થિત કરવામાં જરૂરો ઉપયોગી થાય તેટલો જ બતાવી પરિશ્ચિતિનો આપો ખ્યાલ માત્ર સહમાં આપ્યો છે.

૨૪. ડા. વ. દ્રૌપદીહરણ ને ઋષ્યશૃંગાખ્યાનની પ્રતો જૂ. કા. હો. ભાગ ૨ માં નોંધાઈ છે, પણ બીજાં પ્રયત્નોથી અસિદ્ધ કરે છે. આ વિરો વિરુદ્ધ મતો આગળ આવશે.

૨૫. ગુ. વ. શો.એ પ્રસિદ્ધ કરેલી “ગુજરાતી હાલપ્રતોની સંકલિત યાદી” તરફ ધ્યાન ખેંચું છું.

૩. ચરિત-લેખનના વિભિન્ન પ્રયત્ન સોપાન-પચીસી

અત્યાર મુખીમાં ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત જૂના કવિઓનાં ચરિતોને હજી માહિતી એકત્રિત કરી જીવનચરિત તૈયાર કરવામાં આગ્યાં છે, એના વિષયમાં જેટલો પ્રામાણિક પ્રયત્ન થયો છે તેના કરતાં કોઈક વધુ પ્રમાણમાં કવિ પ્રેમાનંદના જીવનચરિતને ગણવવામાં થયો છે, એમ અત્યાર મુખીના એની પાછળ થયેલા પ્રયત્નોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.)

પ્રેમાનંદના જીવનની હકીકત એકઠી કરવાના પ્રયત્નના એ ગુણ છે :

૧. પ્રાચીન કાવ્ય-ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમંજરીના પ્રકાશન દ્વારા ધરવામાં આવ્યું એ પૂર્વેના સ્વ. કવિ દલપતરામ નર્મદાસકર ડાહ્યાભાઈ અને નવલરામના;

૨. ઉક્ત ત્રૈમાસિક અને મંજરીના પ્રકાશનને દ્વારા ધરવામાં આવ્યું ત્યારથી થયેલા, એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ની વચ્ચેના અને આ બાજુના પ્રેમાનંદના પ્રામાણિક જીવનનો અને એની નિઃસંદેહ કૃતિઓનો તેમજ એને નામી અરુણી કૃતિઓનો નિર્ણય કરવામાં આ સધિકાલ ખૂબ ઉપયોગી સાગ બનવે છે. અને પ્રેમાનંદની જીવન-કવન-વિષયક ઇતિહાસકથામાં જે રીતે પ્રગતિ સપાટી થઈ છે તેનાં ૨૫ સોપાનોનો નીચે જે ક્રમણ : નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેને જો ભરાયર લક્ષ્યમાં લેવામાં આવશે તો આ સધિકાલ મહત્ત્વ યોગ્ય છે એ આપોઆપ સમજાઈ જશે.

૧. સ્વ. દલપતરામ : બુદ્ધિપ્રકાશ

પ્રેમાનંદના વિષયમાં રોપ કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન સ્વ. કવિ દલપતરામ જોડે કર્યો હતો, અને ૧૮૬૧માં એમણે ગુજરાતમાં થયેલા કવિઓ વિશે માહિતી આપવાં નામ, કામ, આમ, હયાતીનો સંવત્ અને કૃતિઓની યાદી “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં આપી હતી તેમાં પ્રેમાનંદ માટે આટલો નિર્દેશ એમણે કર્યો હતો :

“૮. પ્રેમાનંદ ભટ-અટ્ટરનેદી માટે બાજળ, વડોદરા, સંવત ૧૭૩૩,

૧. દરામસ્કંધ ભાગવત. ૨. જોખાઢરણ. ૩. સુધનના આખ્યાન. ૪. નળ આખ્યાન.
૫. સુદામા ચરિત. ૬. નરસઈ મેઢેતાની હુંડી, મામેર, તથા માહા. ૭. રણયજ્ઞ.”

એમરો કવિચરિત લખવા માંડ્યાં હતાં ને બીજા વર્ષના આરંભમાં જ એમણે પ્રેમાનંદને વિરો માહિતી આપી હતી. એના દેકે સાર આ પ્રમાણે છે :

(૧) “તે સંવત ૧૭૩૩માં હયાત હતો. તે ચાતુર્વેદી મેઢ બાડાણ નાતે હતો. x x એ કવિયે સંસ્કૃતમાંથી રસ અર્પકારના કંથ જ્યેષ્ઠા હોય, એક જ જ્ઞાપ્ય છે. કાશ્ય કે મુગ્ધા, રાંધા, વગેરે કિચોના બાન, તથા રવેનદર્શન, ચિત્રદર્શન, અને શુરલપ્તમાન, સયોગમૃગાર, વિયોગમૃગાર, તથા નવરસ વગેરે ધણી સારી રીતે તેણે વરણવી દેખાડ્યા છે. x x પ્રેમાનંદની વખત સુધી ગુજરાતી ભાષામાં પિંગળના કાવ્યા પ્રમાણે છંદ રચવાનો ચાલ નહોતો, એક જ જ્ઞાપ્ય છે. તેથી તેણે ગાવાની સેદેધી દેશિયોમાં અથો રચેલા છે. પણ તેણે વાળીની મોકારાની હલ વાળી છે.”

(૨) “પ્રેમાનંદ કથા વાચીને પોતાનું ગુજરાત ચલાવેના હતા અને તે વારતે દક્ષિણમાં નદરમાર સુધી તેને જુદા પડ્યું હતું. ત્યાં રટીને પણ તેણે એક પુસ્તક રચ્યું હતું તેમાં જે વાત તેણે લખી છે, એ કવિએ કાઈ એક રાત્રીએ, કે જુદાથે આશ્રય આપ્યા હોય, એવું જ જ્ઞાતું નથી.”

(૩) “એક ભાસે છે કે પ્રેમાનંદ હયાત હતો, ત્યારે તેની કિંમત આટલી બધી કોઈએ જાણી નહિ હોય, કેમકે જે જ રીતે બીજા દેશમાં પણ બનેલું છે.”

૨. રેવ. નર્મદાશંકર : નર્મજન્ય

કવિ દક્ષપતરામે કાબદોહનના ૧ લા ભાગમાં પ્રેમાનંદને સત્તારી એનો પરિચય આપ્યો. આ પહેલા જ ગુજરાતી ભાષાના જૂના સાહિત્યનો શોધ કરતા નર્મદાશંકરે કવિચરિત બાધવાનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો હતો. નર્મજન્યનું પ્રકાશન સને ૧૮૬૫માં થયું તેમાં જુદા જુદા કવિઓના ગવેરણાપૂર્વક એણે ચરિત લખ્યાં. પ્રેમાનંદના જીવનની બાળ મેળવવા એ સન ૧૮૫૬—સવત ૧૮૧૫ના વૈત્રમા ખાસ વડોદરા ગયા હતા અને ત્યાં પ્રેમાનંદના એક પુત્ર સ્મરામતા એક

૧. બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ ૮ મું, અક ૧૧ (સને ૧૮૬૧), પ. ૨૪૮.

૨. બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૬ મું, અક ૧ (સને ૧૮૬૨), પ. ૨૨-૨૪.

વરાજ મનસુખશમનેડ એમણે શોધી કાઢી એ વખતે વડોદરામાં પ્રેમાનંદને વિશે આજની દત્તખ્યાઓ એકત્ર કરી સૌથી પ્રથમ વાર પ્રસિદ્ધ કરી હતી એની શોધનો મહત્વનો વાગ આ પ્રમાણે ॥

(૧) ‘એ કવિએ મોસાળામાં ૧૭૧૭નું વરસ આપ્યું છે અને મોસાળાં શિવાય લોહમાં જણાવતા એવા એના બીજા કોઈપણ ગ્રંથમાં એની પેઢતારું વરસ જોવામાં આવતું નથી, અને નગાખ્યાનમાં ૧૭૭૬નું વરસ આપે છે, અને સુદર નામનો એનો સિંધ્ય દસમસ્કંધને છેડે ૧૭૬૬નું વરસ આપે ॥ એ દસમસ્કંધના ૯૦ અધ્યાયમાંથી પર અધ્યાય પ્રેમાનંદના પોતાના કહેવા છે, ને વ્યાસજી કહે છે કે પ્રેમાનંદને દસમસ્કંધ પૂરા કરવાનું થયું કોઈ હજી ને મરતીવેળા શિંધ્યને મહી ગયો હતો કે જેમ અને તેમ તાડીકથી એ કથ પૂરા કરાજે-એ ઉપરથી જણાય છે કે એના મુખ પછી ૭૮ અધ્યાય પૂરા કરતા સુદરને પછામાં થયું ૪ વરસ લાગ્યા હશે ને એ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રેમાનંદે ૧૭૨૫માં જેઠ ઇાડેયી-ને જ્યારે ૧૭૨૨માં જેઠ ઇાડેયી, ને ૧૭૧૭માં મોસાળાં કરેલું અને જાણે એ ક્યાંની જગાડ એએ વરસ ઉપર તેણે કવિતા કરવી શરૂ કરેલી તો એ ઉપરથી જણાય છે કે તેને સદુ મળીને કવિતા કરતા ૭૭ વરસ થયેલા, ને જનવાર્તા પલ એવી છે કે પ્રેમાનંદ ઘોઠપણે કવિતા કરતો થયેલો હતો અને એ ઉપરથી એમ માનીએ કે તેને વીસેક વરસે કવિતા કરવા માટેયી, ને એ પ્રમાણે જોતા નહીં થાય છે કે તે આસરે ૧૬૬૫માં જન્મીયો, એ ૬૭ વરસનો થઈને મુખો, અને એણે સાઠ વરસ કવિતા કાઢી એ વાત કદાપી ન મનાય તેવી આસે ખરી જગ ૧૭૧૭ ને ૧૭૭૬ એ સવત તો ખરડા નહીં જ, અને અત્ર પદ વરસ કવિતાના એ પજ ખોડાં નહીં જ, વીસ વરસ પેઢતા કવિતા કરી નથી એ પણ વાત વચલે અને વ્યાસજીએના કહેવાથી ખરી છે, ત્યારે પદ ને ૨૦, ૭૬ તો થયા જ, હવે રહ્યા ૧૮ વરસ ને એમાંથી વધારાના જાણી ૮ કઠાગ નાખીએ તોપણ ૮૬ આવે છે અર્થાત્ એ નેડનેક વરસની કમર ખરી ગયેલો ને તેણે ૬૫ ૭૭ વરસ કવિતા કરેલી. x x ’

(૨) ‘‘મૂળ પ્રજા જયદેવ ને એ જયદેવને વાર છેલ્લા. તેમાં પ્રિયાનું નામ કૃષ્ણારામ ને કૃષ્ણારામનો ઉલ્લેખ પ્રેમાનંદ એ ગોળીસો જાગણુ દને-વેદ જનવેદ,

૩ • પ્રેમાનંદનો રુપરામ, તેનો દયારામ, તેનો મહારામ, તેનો કનકરામ, તેનો દાહ્યાદી, ને તેનો મનસુખશામ’’ (નર્મજન ૫ ૪૫૧ ની પાદ દીપ) પાછળથી ૨૨ કાલવાળાને મેલ્યા વસરજ પ્રમાણે રુપરામ નાંદ પજુ જયજામ છે. (જુઓ પ્રા. કા. ૨ આ. ૧ લો, રજુપદ : કવિચરિત્ર. ૫ ૩),

રાખા માન્યદિની, એલ્લવસ યોત્ર, કાત્યાવનીમાનુ, પ્રવર પાત્ર—(વચ્છઠ, ચવન, ધર્મ, આખવાન અને જમદગ્નિ), અને અટક ઉપાધાનો ”

(૩) “મનસુખરામના કહેવા પ્રમાણે ધરડાએની હવામાં આવી છે કે— પ્રેમાનંદ માસીને ઘર રહેતો. ૧૪-૧૫ વરસ સુધી કેવળ મૂર્ખ ને જડભરત હતો. કામનાય અને બદુચરાઈનું દેહેરું તે બેની વચ્ચે એક મનનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો, તેને ત્યાં રોજ તે જતો, સેવા કરતો, ને ગામમાં રખડયા કરતો. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બહાર જવા નિઃશ્વર ત્યારે તેણે તે કહ્યું કે કાને સવારે મળસભામાં આવજો, પણ જોતિવાભાઈ મોડા ગયા ને નય છે તો મનનમાં સિદ્ધ મળે નહીં, પણ દોડતો ને લોકોને પુઠતો પુઠતો મોઢેક દૂર ગયા તો તાંદા સિદ્ધ મળ્યો. —ગમની ગયેલા ભેલા પગે પડ્યો ને પછી સિદ્ધે કહ્યું કે જા તુ પ્રાકૃતમાં કાળ્ય કરવાને ધજો સમર્થ થઈશ-રહેજો આળ્યો હત તો સંસ્કૃતમાં કરવાને સમર્થ થાત-એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘર આવ્યો ને એ પ્રસંગ પછી તેણે કવિતા કરવા માડી

“વડોદરાના તેમજ કેલ્યાણિક સુરતના લોકોને પણ એવા વિચાર છે, પ્રેમાનંદ પોતાની માસીને ઘર રહેતો હતો અને લિક્ષાવૃત્તિ કરી સુખી થતો. એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને રહેન નાખી કહ્યું કે, ‘મંદો દિવસમાં અપવાસી છું.’ તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેને ધરમ્ય લેડી, તેની ઉત્તમ પ્રાદે સેવા કરી-પેલા સિદ્ધે કહ્યું કે ‘બચ્ચા, મેરેકુ કય જાનેકો જાખત યાદ લાના-પછી જ્યારે પેલા સિદ્ધ જવા નિઃશ્વર ત્યારે પ્રેમાનંદે તેને કહ્યું ત્યારે સિદ્ધે તેની છબ ઉપર કંઈ લખ્યું તે વખતથી તેનામાં કાવ્યરાજિ આવ્યો.”

(૪) “x x એણે ક્રિયા વરણમાં ક્રિયા પ્રસંગ ઉપરથી કંઈ કવિતા પહેલી કીધી એ સમજ્યામાં આવતું નથી અમળ યાવ ■ કે વીસ કે પચ્ચાસેક વરસની મોટી ઉંમરે કરવી શરૂ કરેલી. ને એ કાળની જોડે સંસ્કૃત અભ્યાસ પણ ભરી રાખેલો. કેલ્યાણ કહે છે કે મોટા સામી હતો, પણ એણે ક્રિયા અમુક શાસનો અભ્યાસ કરેલો તે જણાયું નથી. હું તો ધાર ■ કે મોટું પણ બ્યાકરણ શિખીને પોતાની વૃત્તિને માટે પુસત્રો વાચતા સિખેલો—અર્થાત્ પ્રેમાનંદ પ્રાકૃતમાં કવિ અને સંસ્કૃતમાં પુરાણી એ નામે ઓળખાતો.”

(૫) “કેલ્યાણિક કહે છે કે એને એક પ્રસંગે પુરાણીએ સાથે સામે પક્ષ બધાયો, ને તેથી તેઓ એની લક્ષ્મીજ કરતા, કે પ્રેમાનંદ પાસે કોઈ પુરાણ વંશાને નહી. તે ઉપરથી પ્રેમાનંદ જોડેલો, કે તમે એટલા રોના કુલાઈ બચ્યા છા—હું બાગવતનું બાળાવર કવિતા રૂપે કવે છ, કે એથી વધારે કોઈ ભાવ

પુછવાનું નહી. એ આમદના ભેરસામાં તેણે પ્રથમ તો રસિક બે દસમરકધ તેનું પ્રાકૃત કરવા માંડ્યું.”

(૬) નર્મદાસકરના જળાબ્ધા પ્રશ્નને નામશે સાથે પ્રેમાનંદને અભૂતનાર હતો. એણે સં. ૧૭૫૭માં ‘મોસાશુ’ રચ્યુ ને એવા રીત-ચા કે નામશે પોતાના મનુષ્યો પ્રેમાનંદને ભેટ આપી હતા.

(૭) “પ્રેમાનંદ પ્રથમ દમાર્ગ હતો, પણ પછી પુરાણી એટલે તેણે લેખન-પદ્ધતિની કઠી ભાવેલો ખરી. x x”

(૮) “એણે પદ્ધતિ ખર્ચાં પુસ્તકો સુરત ને જાનરેશ—નંદરબારમાં કામેશાં ઉ—અને ત્યાના કોઠાર રાતના આશ્રય દેડળ એણે પદ્ધતિ દ્રવ્ય મેળવેલું હતું—એ વાત ખરી છે, એ કે પ્રેમાનંદ પ્રથમ પત્રોજી સ્ત્રીમ દાશતમાં હતો. તોપણ તેણે પદ્ધતિથી પચ્ચીસ લીમદબર રૂપિયા મેળવેલા જણાય છે. એનાં બધાંવેલા થશે રૂપિયા ૧૦૦૦૦ના હાથ એના વચસે ચાપડે છે.”

(૯) “મુજરાતી કવિ પદ્ધતિ પદ્ધતિ વર્ગના કવિમાં સ્ત્રીમત કવિ તે પ્રેમાનંદ, અને સામજી, પ્રેમાનંદને આશ્રય નંદરબારના કોઠાર રાતનો, અને સામજી રખીદાસને—પ્રેમાનંદ પદ્ધતિમાં મુખી હતો—એણે સસ્ત્રુતમાં કોઈ કાવ્ય કાંકુ નથી. મનમુખરામ કહે છે કે સસ્ત્રુત ભવ્યા જ નહોતા, પણ હું ધાર છું ! પંચાભ્ય ને પુરાણ તો ભવ્યા જ હશે—તેમ રસાધારનો એકાદ અથ પણ હયા ઉપરથી નેઈ લીધેલો ખરી, એ વાત એના ઓખાદરણ અને નળાખ્યાન ઉપરથી માલુમ પડે છે. વળી પિત્રજ પણ નેઈ લીધેલું, પણ તેના નિયમો તેણે પોતાના અથોમાં માત્ર ઉપયોગમાં આવ્યા નથી. —એમને રાચડા પદ્ધતિ ગમે, તેથી એણે જુદા જુદા હાથોમાં આખ્યાનો બનાવ્યા. x x”

(૧૦) “હોરો કહે છે કે એ સસ્ત્રુત ભવ્યા હતો; ને મહાભારત વાચ્યુ ત્યારે રૂપિયા પચ્ચીસેક તેને મળ્યા, પણ પછી પ્રાકૃતમાં મહાભારત કરીને વાચ્યુ ત્યારે તે પદ્ધતિ જ કમાયો—એણે મહાભારત વાચ્યુ હશે પણ એનું મુજરાતી મહાભારત રહ્યું નેનામાં આવ્યું નથી—જલુચાર આખ્યાનો તેમાનાં જ ખર્ચાં.”

(૧૧) “x x એના બનાવેલા અંચા આટલા તો બધામાં આવ્યા છે—નર-સંઈ મેહેતા સળખી—મોસાશુ, હુંડી, આદ્ય, હોરમાળા અને બીજા—રસમરક, અભિમન્યુ આખ્યાન, મુદામાચરિત, મુદાખ્યાન, ઓખાદરણ, નળાખ્યાન દસમરકધ, વિવેકજલુબરો વગેરે, મનમુખરામ તો કહેતો કે કેટલાક ધોળ, ગી-

પણ એના બનાવેલાં છે, પણ મહારાજ બાલ્યામાં પ્રેમાનંદની કૌશી હુકમ કવિતા છે. પણ આની નથી.”૪

૩. ૨૫. ૫. ઠાણાભાઈ : કવિચરિત

૨૫. ઠાણાભાઈ પેલાભાઈ પંડિતે સને ૧૮૬૯માં હિંદુસ્તાનના ધણા દેશોના કવિઓ વિશે “કવિચરિત” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં પ્રાકૃત કવિઓના વિશાગર્ભા પ્રેમાનંદ વિશે માહિતી આપી ॥ :

(૧) “આ કવિ વરોદરાનો ચોવીસો મોઠ બ્રાહ્મણ, x x એ આશરે સવત ૧૬૬૨માં જન્મ્યો જણાય છે, એના પિતાનું નામ કેરાળ. એ ન્દાનપણમાં મારીને ઘેર રહેતો, અને પંદર વર્ષનો થતાં સુધી કંઈ બાંધ્યો ન હતો ને શિક્ષાવૃત્તિ કરીને નિર્વાહ કરતો, પણ એવું કેહેવાય છે કે, પછી કોઈ સિદ્ધ પુરુષના પ્રસાદથી એને કવિતાસક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, એના બનાવેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે, એણે ઠાણો અને પુરાણોમાં બ્યુત્પત્તિ સવા જેટલો સરૂત ભાષાને અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વિષયનો ભક્ત હતો.”

(૨) “એ ક્યાપુરુષને વાચીને નિર્વાહ કરતો, અને તેટલા મઠ એને ધણું કરીને નંદરખાશમાં રહેવું પડ્યું ત્યાંડાં રહીને એણે નળાખ્યાન, સુદામાચરિત વિગેરે ગ્રંથો કર્યા છે. x x”

(૩) “એણે જગજગ ૮૫ વર્ષ સુધી કવિતા કૌશી જણાય છે. પણ એ લાંબી મુદત પ્રમાણે ધણા અને સ્વકલ્પિત ગ્રંથ એણે કૌશી જણાતા નથી. તેથી એમ લાગે છે કે : એને કોઈ શીમાનનો આશ્રય અને તર્કસક્તિ પણ સામળના જેટલી નહિ હોય.”

(૪) “એણે પિતૃજ પ્રમાણે વૃત્તગંધ કવિતા કૌશી નથી, પણ તે વખતના ચાલ પ્રમાણે ઠાળ, ઉચલો, વેરાડી, ગોડી, સારંગ, માઠ, સોરાડા, વલણ, મવાર, વસત, મેરાડિ, રામશી, ધનાશી, સામેરી, દેરાળ, જેતશી, બિહાગડો, કાયેરી, ઇત્યાદિ રાગોમાં ધણી ઉત્તમ કવિતા કરી છે. x x”

(૫) ૨૫. પંડિતે તેના નીચે મુજબ ગ્રંથ કલા છે : સુદામાચરિત (સ. ૧૭૦૫ પ્રથમ ગ્રંથ), હુડી, મોસાણું અને અલ્લ તેમ હારમાળા, ઓખાહરણ, નળાખ્યાન (સ. ૧૭૭૬માં રચેલું), સુધન્વા આખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, રણપત્ર, વિવેકવલ્લભી અને દશમસ્કંધ.

(૬) “એવું કેહેવાય ॥ કે, એકવાર એને પુરાણો સાથે કંઈ ખટપટ

૪. નર્મજલ (જૂનું) : કવિચરિત, પૃ. ૪૫૬-૪૬૧માંથી.

થઈ તેથી પુરાણીએએ એવું બોલવા માંડ્યું કે, એની ખાસે કોઈ પુરાણ વંચાવે નહિ. ૩ ઉપરથી એણે તે પુરાણીએને કહ્યું કે તમે ચાલ રાખો કે, કોનવઈએ બગડમાં મારીને આગમાં બટકો પણ તમારે બાવ કોઈ પૂછે નહિ એવું કીર્યા. તે ઉપરથી એણે થીમદ બામવવના દશમસ્કંધના બાવન અધ્યાયનું કવિતારૂપે બાપાન્તર કયું; પણ એટલામાં એનો અવગણ નજીક આવવાથી એણે પોતાના ચિત્તને કહ્યું કે, જમે નેમ કરીને પણ આ મથ ડું જલદીથી પૂરા કરાવે; તે ઉપરથી તેણે સવત ૧૭૬૬માં પૂરા કર્યો.”

(૭) “આ દીર્ઘાયુષી કવિ આશરે ૧૧૫ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૭૬૦ ના સુમારમાં રેડુંકવાસી થયો, એનો અડસઠો નીકળે છે. તાલમાં એના વંશજ વડોદરામાં છે.”

૪. સ્વ. નવલરામ : માંચેડું

(૧) “પ્રેમાનંદ કવિ વડોદરા સર્કરમાં જન્મ્યા હતા. જાતે ચાવીરો બ્રાહ્મણ હતા. નાનપણમાં તે મૂર્ખ હતા, અને કોઈ સાતુના વશગતથી કવિ થયો એમ કહેવાય છે. તેની સાથે એમ પણ કહેવાય છે, કે તે સારો ન્યાયશાસ્ત્રી અને એકવાર સભા હત્યા હતા એના કથો ઉપરથી એટલું તો જણાય છે. કે કાંચે વાંચીને તેનો રસ પોતાના ચિત્તમાં કાવવા નેહું તો એનામાં સંસ્કૃત જ્ઞાન હર્લ; અને કાવ્યશાસ્ત્રના કૃત્યત્તે સૌકેતિક સખો એણે પોતાના લખાણમાં વાપર્યા છે તે ઉપરથી તેણે વોડોધણો પણ અભ્યાસ કરેલો એ વાત સિદ્ધ થાય છે.”

(૨) “પોતાની કવિતા વાંચીને એ પોતાનો યુવકો મધાવતો હતો, તે તો એના કથ ઉપરથી જ જણાય છે. પણ પુરાણીનું કામ કરતો હતો કે નહિ તેનો કોઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. એમ કહેવાય છે તો ખર કે એક વખત સંસ્કૃત કથા, વાચતા એને બહુ જ ઘોઠુ મળ્યું તે ઉપરથી બીહીડવાઈને તેનું યુવકાલીમાં બાપાન્તર કયું, લોકો આગળ જાવ્યું, અને એકદમ સારી રકમ કમાયો.”

(૩) “જેમ સામજીને રખીદાસનો તેમ પ્રેમાનંદને મેટા આશરો નદર-બારના રામનો હતો એમ ધારી સમજ છે. એણે પોતાના ઉચોગથી સારા પૈસા મેળવ્યા હતા, અને હાલ એના વસાબે ને હવેલીમાં રહે છે તેની કિંમત આઠ દશ હજાર રૂપીઆની જણાય છે.”

(૪) “એ કવિ નેતુંએક વરસની મોટી ઉમરે મરણ પામ્યા.”

(૫) “પ્રેમાનંદ કવિનાં સુધર્માં કાવ્ય હજી છપાયાં નથી, અને તે વર્ષાં મળીને ફરલાં થાય તો તેની સંખ્યા પણ હજી મુકરર થઈ નથી. મારા જલ્દવા પ્રગાળે એ એના મૃત્યુની સંપૂર્ણ ક્ષીપ નીચે આપી છે, જે મારા જ્ઞેવામાં આજ્ઞા નથી, અને જે છે તે નહિ તેને વિરે મને શક છે, તેના ઉપર નિશાની* કાઢી છે.

૧ દશમસ્કંધ સામ્વત	૧૩ નરસિંહ મહેતાનું મામેરું
૨ નળાખ્યાન	૧૪ નરસિંહ મહેતાના વ્યાપનું શાલ્ક
૩ એઆહરણ્ય	૧૫ નરસિંહ મહેતાની કુટી
૪ મૃદાલસા આખ્યાન	૧૬ હારમાળા
૫ મુદામાચરિત્ર	૧૭ ગામવાખ્યાન *
૬ રણપદ્ય	૧૮ સંપૂર્ણ સામ્વત *
૭ દાણુશ્રીધા	૧૯ રામાયણ *
૮ અક્ષિમન્થુ આખ્યાન	૨૦ મહાભારત *
૯ વામનચરિત્ર	૨૧ રેવડ આખ્યાન *
૧૦ પ્રહ્લ્યાદ આખ્યાન	૨૨ અથમેષ *
૧૧ મુધન્ના આખ્યાન	૨૩ વલ્લભકથા *
૧૨ વિવેક ચલ્લકાશ	

આ ચાર વિદ્વાનોનો પ્રયત્ન એ ઉપર સૂચનેવ સંક્ષિપ્ત પહેલો છે, સંક્ષિપ્તજી રવ, રા. બ. હરગોવિંદદાસ કામવાળીનો પ્રયત્ન રા. થાય છે, જેની આસપાસ અત્યાર મુદીના ખીલ મહત્વના કે ગોણુ પ્રયત્ન થયા છે. સને ૧૮૮૪ માં રવ, કાંડાવાળા અને રવ, નાથાસકર સાચીએ “પ્રાચીન કાવ્ય ત્રેમાસિક”ના આરંભ કરી પહેલા અંક તરીકે પ્રેમાનંદનો રણપદ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો, જેમાં રાવમાં હ. ડ. ની સહીથી કવિચરિત્ર લખાયેલું મળે છે. હ. ડ.એ પછીના અંકો તેમજ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંકોમાં ઉત્તરોત્તર ન્વંતુ ઉત્તીર્ણતા આપ્યા કરી છે તે આ રણપદ્યના કવિચરિત્રના વિકાસરૂપે છે, એ હવે અહીં પ્રાયઃ સ્થાય છે ત્યાં એમના જ રાખેદોમાં, અને વનુ લંબાણુ જેવું થશે ત્યાં એના સાર માત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

૫. ૨૫, કાંડાવાળા : રણચક્રાવૃત્ત દિવચરિત્ર

(૧) “ મહાકવિ પ્રેમાનંદ સુમારે (સવત) સત્તરમા સેકાની આખરે જન્મ્યા. તેમના પિતાનું નામ, કૃષ્ણરામ ઉપાધ્યા હતું. જે બાળ્યસાળી જનેતાએ આ કવિ-શિશુમણિરત્નને જન્મ આપ્યા, તેના નામનો પત્તો લાગતો નથી. કવિના પિત્રાઈ ઓના વંશજ પાસેથી એક પેઢીનામાનું જાડ મને મુશીબતે મળી શક્યું, તેમાંથી નીચે પ્રમાણે સાર નીકળે છે.

“ પેઢીનામાની રાજ્યાત ઉપાધ્યા જેદેવથી યાય છે. જેદેવ કવિ પ્રેમાનંદનો દાદો ધાપ. જેદેવને ચાર દીકરા હતા. જેમકે પુત્ર કૃષ્ણરામથી પ્રેમાનંદ થયા. પ્રેમાનંદને જીવણરામ ને વલ્લભરામ એવા બે દીકરા હતા. વલ્લભરામનો ત્રીજો પેઢીએ નિર્વંશ થયો. જીવણરામના પૌત્ર મહારામથી ચાલેલી એક સાખા નિર્વંશ થઈ. દ્વાદશ કોઈ જમનાં નામે સ્ત્રી એ સાખામાં હયાત છે. મહારામના પુત્ર ઉત્તમરામથી યજ્ઞેલી બે સાખા પૈકી એક સાખા કવિ નર્મદાસકરને મળેલા મનસુખરામ અપુત્ર શુભરવાથી નિર્વંશ થઈ છે. મનસુખરામની સ્ત્રી બાઈ નાની હયાત છે, બીજી સાખામાં દુરમાસકર નામે શુભાન દ્વાદશ કોઈ સરકારને ત્યાં વડોદરામાં નોકરી કરે છે. પ્રેમાનંદને ત્રણ કાકા હતા, તેમનો વિચાર સારો આપ્યો છે.”

(૨) “ કવિ જ્ઞાતે વડોદરાના ચૌનોસા બાઘાજી હતા. ચૌનોસા એ નાદોદરામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રેમાનંદે પોને “આનુરવિચી (ચૌનોસા) જ્ઞાને બાઘાજી” એમ કહ્યું છે. જાણે બાણું છે. x x ”

(૩) “ કવિના જન્મ સમય વિશે મતભેદ છે. દિવચરિત્રના લખનાર ડાહ્યાભાઈ પાંડિતે “ તે આસરે સંવત ૧૬૬૨ માં જન્મેલો ” એમ લખ્યું છે. શ. નવલરામે ને કવિ નર્મદાસકરે સાથ આપી નથી, પરંતુ કવિ નર્મદાસકરના કોઈક લખાણથી તેનો જન્મ ફેરલાંક વર્ષ મેલેલો થયો જણાય છે, એમ અનુમાન ધાય છે. “ હતાકા છે કે તેણે મોટાપણે મંચ લખવા માંડ્યા હતા, ને ધારીએ કે તેણે ૨૫ વર્ષની વયે માંમેત્રું લખ્યું ” આ પ્રમાણે કવિ નર્મદાસકર લખે છે, ને માંમેરાની સાથ તેમણે ૧૭૩૬ ની આપેલી છે, તેથી તે ૧૭૧૪ ના સુમારમાં જન્મ્યો હોય એમ જાણે છે. પરંતુ કવિ નર્મદાસકરે ઓખાદરણની સાથ ૧૭૨૩ ને અભિમન્યુ આજ્ઞાનની ૧૭૨૭ આપી છે; તે ૬ અને ૧૩ વર્ષની વય આપી મોટાં ડાહ્યા પ્રેમાનંદે બાઈમાં દોષ, એ અસંભવિત લાગે છે. વળી પ્રેમાનંદ ચંદ

પંદર વર્ષની ઉંમર ગુપ્તી તો જટમાર્ય જેવો હતો એમ કવિ નર્મદાસાંકર તેમજ રા. નરસિંહજી જણાવે છે, તેો તેથી પણ આ અનુમાન ખતું કરવું નથી.

“મારા મારવા પ્રમાણે કવિચરિત્રસાગ્રની સાથે વપારે સંબંધિત છે એનો એક પ્રોટા પૂરાવો જૂના શ્રદ્ધા લાંચનાં મને મળી આવ્યો છે. ઠાણ વીરજી નામે કવિએ સુરેખાદરજી સંવત ૧૭૨૦ માં બનાવ્યું છે. મથારાએ તે કવિઓની સ્તુતિ કરે છે, તેમાં પ્રેમાનંદનું પણ નામ આપેલું છે. વીરજી લખે છે કે,

“નરસિંહ નરસિંહ મહેતાને, પ્રથમ કર પ્રણામ,
શસ્ત્ર કબીર નમું બાવજી, મનમાં (ન) ધારણી રીસ;
વધનાથર ગુણાસાથર પ્રભુમું, જાવ ધરીને મન,
સુદરશન પાવન પ્રેમાનંદ, ચિત ના ધારણ વિન્ન,
મિરાંબાઈ નામદેવ નિચ્છે, પદ્મ તેના ચરણ,
મારી બુદ્ધિમાને ચિરવાઈ, સુરેખા ફરે દરજી.”

“એ વીરજી જોશ્વરાનો હતો, અને જુરાનપુરામાં ધણું રહેનો. વીરજીએ સંવત ૧૭૨૦ માં જ્યારે પ્રેમાનંદની કવિ તરીકે સ્તુતિ કરી, ત્યારે પ્રેમાનંદ તે સમયે કવિ તરીકે આગ્રાજ્ય પ્રખ્યાતિ તો પામેલો હોવો જોઈએ. જોખાદરજી જેવું ઉત્તમ પુસ્તક જો તેણે વધુ વર્ષ પછી રચ્યું હોય, તો તે ૧૭૨૦ માં કવિ તરીકે જોશ્વરાતમા આવ્યો હોય, એમ નવાઈ જેવું નથી. એ વખતે એની ઉંમર જોખામાં જોણી વીસ વર્ષની ગણીએ તો એનો જન્મ સંવત ૧૭૦૦ માં કરે. વળી એક બીજો ચુટકો, જેમાં આચળપાછળનાં પછા પાના ફાટી ગયેલા છે, ને ને ધણું વર્ષ ઉપર લખેલો જણાય છે, તે માદેશ લખમજીદરજીમાં આ લીટીઓ છે,

“પ્રોટા કવિજન આચળ થયા, આઈ તે તારો પ્રતાપ,
બાસ મુની પરાસર સરખા, પ્રહ્લાદ વિવિધજી સાર;
નરસિંહ મહેતો વિપ્ર પ્રેમાનંદ, કોઈ નવ પામ્યા પાર.”

“કર્તાનું નામ પુસ્તકમાંથી બરાબર ચાલ્યું પડતું નથી. પણ એક ઠેકાણે “પ્રાકૃત કયા વીરજીતમા, કહી” —આ પ્રમાણે પાનાને છેડે અધુરું રહી ગયું છે. મારા મારવા પ્રમાણે એના કર્તા પણ વીરજી હશે. કવિતાની સાથે પણ નીકળતી નથી. પણ તે વીરજીજી હોય, તો ૧૭૨૦-૨૫ માં રચાઈ હોય, એમ અટકળ કરી શકાય. ચુટકામાં સંવત ૧૭૭૬-૮૩ ના વર્ષ સુધીનું વર્ષિક્ષ આપ્યું છે. તે ઉપરથી ચુટકો તે પહેલાંનો લખાઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે; x x”

“ ઉપરના ને બીજા મરણથી મારી અટકળ એવી છે કે કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ સંવત ૧૬૬૨-૧૭૦૦ સુધીમાં થયો હોઈએ.”

“ પાઠીપ ૧ “લખગણાહરણ કવિ પ્રેમાનંદે પણ જનાવ્યું છે. ગુપ્તામાં આપેડું ખરખડું મેલે જનાવેલું હશે, એ વિશે મને શક છે, એ પ્રેમાનંદનું કહે તેનું નામ ક્યાંથી પોતાનું કાલકાળે કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હશે એવા શક રહે. x x x”

(૪) “ પ્રેમાનંદનો પિતા તેને એક જાત્યાવસ્થામાં નિર્ધન મૂકીને મરી બધો દોષ એમ માલુમ પડે છે. જનાવ નિષવા મારી પણ તેને ઘોડા વર્ષ વિપત્તિથી ઉઠેરીને મરણ પામી હતી એમ જણાય છે એક ચોવીસા જ્ઞાતિની એશીએક વર્ષની રોસીએ વાતચિત કરતા આ વાતનો ખુલાસો આપ્યો. તેણે કહ્યું પ્રેમાનંદ ૫૩ બોલતા પણ નહેતાં ચીખ્યો (એટલે સુમારે ત્રણ ચાર વર્ષની તેની ઉંમર હતી) ત્યારે તેની મા તેને પ્રકાશ પાડીને તુલસીવાદીએ જતી. એ તુલસીવાદી હાથ પણ ફેલેલપૂરા તરફ છે, અને ત્યાં નૃસિંહજીના તુલસી સાથે કામધુમથી પ્રતિવર્ષ લગ્ન થાય છે, ત્યાં ટેલકોરો કરવાથી તેને ખાવાનું મળેલું

“ તુલસીવાદીના એક સિદ્ધ પુત્રુપ હત્યો હતો, તેમની એ બાઈ સેવામાંની ખરા બાવથી કરતી, તેથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે “બાઈ મહ સવારમાં હું તારા ઊઠારને લઈ મારી પાને આવજો સવારમાં વહેલી આવજો.” બાઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ આસતા થયા સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ તાલમરી બની બઈ ને તેમની પાછળ ઊઠારને લઈને દોડી ચોરેઃ ગયા કેરે સિદ્ધ મળ્યા, એમણે તેમને પગે પડી શવા લાગી, અને ઊઠારને તેમના માથા આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે ઊઠારને માથે દાઢ ફેરવ્યા, અને એક પાતરા પર બાઈ લખી તે ઊઠારની જીભે ઢાંચું એટલે જીભ ઉપર લીધા અપાર પડ્યા, સિદ્ધે કહ્યું, “બાઈ તારા ઊઠારે શુજસાવીમાં મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામ્યો એ હું વહેલી આવી દોત તો તે એ સ્મૃતિમાં નામાકિત કવિ થાત. x x x”

આની પાઠીપમાં સ્વ કાગળનાએ કવિ નર્મદે મનમુખરામ પાસેથી સાબળેલી ૧ લી હતકયા તેમનો હાથેલો હઈ આપી છે.

(૫) “ માતાના ગુજર્થ પછી કેટલીક મુશ્કેલી તેને મારીતી પર સેવનું પડ્યું” દોષ એમ જણાય છે x x x ચોવીસી રોસી એમ કહે છે, કે તે એ અવસ્થામાં ફરતો ફરતો, ને બાઈનીઓને જોડાયા તથા ચીત જોડી આપેના x x સાર

“ બાપ કવિ પ્રેમાનંદના વખતમાં હતો, ને તેમને મોટેથી તેણીએ કેટલીક માતો કવિ વિશે સાબળેલી એમ તે કહે છે x x x કવિ નર્મદાસસર લખે છે

તેમ ચૌદ પંદર વર્ષની વયે તે છેક “મૂર્ખા ને જડભરત” નહીં હરો, એમ મને લાગે છે. x x”

(૬) “પ્રેમાનંદે ક્યા ક્યા અને કેટલા ગ્રંથો જનાયા છે તે હજી નક્કી નાજવામાં આવ્યું નથી. કવિ નર્મદાશંકરે ૧૩ નામ આપ્યાં છે. રા. નવકરામ આપેલી ટીપ મોટી એટલે ૨૩ નામની છે; પણ તેમાંથી સાત ગ્રંથ તેમણે જોયા નથી, તેમ જ સાત પૈકી એક પણ ગ્રંથનો ઘણી તજવીજ કર્યા છતાં હજી પત્તો મળ્યો નથી. તેમાંના એક જ પ્રેમાનંદે જનાયા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે ખરું. થરી જો પ્રેમાનંદે સપૂર્ણ ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત, અદ્વૈતેવ જેવાં મોટાં પુસ્તક રચ્યા હોય, તો તે છેક અભણ્યાં રહેવાનો સંભવ નથી. રા. નવકરામની આપેલી ટીપ ઉપરાંત બીજા ચાર ગ્રંથો કવિના જનાવેલા મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે.”

(૭) “આ મહાકવિએ કાવ્યપુસ્તક રચવાનું કામ ક્યારથી ને કેવી રીતે શરૂ કર્યું, તે વિશે કંઈક જાણેલી છે, કે તે પ્રથમ સંસ્કૃતમાં ક્યા કરી પોતાનું ગુજરાત ચલાવતાં. એકવાર મહેતા પાળ (સાકરવાડા પાસે) નજીક તેમણે ક્યા શરૂ કરી. એ જગ્યાએ હમેશાં કોઈ બીજા સાચી બેસતો હશે, તેણે આવી પ્રેમાનંદ સાથે વલ્લભા માર્યું. વક્રાર ધણી યદ્ય, ત્યારે પ્રેમાનંદે થોડાઈને કહ્યું, ઠીક છે, આજથી હું સંસ્કૃતમાં ક્યા ન કરવાનું પણ થેક છું. ને હવેથી પ્રાકૃત એવી ક્યા જોડું કે તમારી સંસ્કૃત ક્યા ઉપરથી લોભની રચી લઈ જાય, ને તમારા રાજગાર ઉપર પાછી ફરે. ઘરે જઈ તેમણે તે દિવસથી પ્રાકૃત કાવ્ય શરૂ કર્યાં. કોઈ કહે છે કે પ્રથમ તેમણે દશમસ્કંધ અથવા તેમાંનાં છંદક આખ્યાન શરૂ કર્યાં, x x x સંસ્કૃત જ્ઞાન તેને એણે હરો એ હોય વાજગી જણાતો નથી. ઘણી સિદ્ધાંત વાચક માટે જાણી તેણે તેને માન પણ કોઈ ન આપ્યું હોય.”

(૮) “કવિ પ્રેમાનંદે જ્ઞાનદેસના નંદુરજારમાં ધણી મુદત રહ્યા હોય એમ જણાય છે. ઘણી કોઈ કોઈ વાર તો મુરતમાં રહેલા પણ માલમ પડે છે. નંદુર-જારમાં એ સા મટિ રહેલા. તે જરામર જણાવ નથી. એમણે એક ઠેકાણે “હર નિમિત્ત સેન્યુ જામ નંદુરજાર” એમ લખ્યું છે, તે પરથી અનુમાન થાય છે, કે તે પોતાના ગુજરાત અર્થે ત્યાં રહેલા હશે. રા. નવકરામ લખે છે, કે ‘એમ સામજને રખીદાસનો તેમ પ્રેમાનંદને મોટો આચારો નંદુરજારના રામનો હતો એમ ધારી ચકામ છે.’ તેમને કોઈ રામને ક શીમાનનો કવિ હરીકે આશ્રય મળ્યો હોય, અથવા જરૂર પૂજારો તો તેમણે એવો આચારો જોળવાનો યત્ન કર્યો હોય. એમ મને લાગતો નથી. તે કાં તો નંદુરજારમાં ક્યા

કરતા હોય, અથવા કોઈ શેક સાહુકારની સુખાસ્તી કે સુનીમગીરી કરતા હોય, હેતુની વાત વધારે સમ્બંધિત છે, કેમકે નંદુરજાર ને વડોદરાને તે વખતે વેપારનો ઘણો સંબંધ હતો. વડોદરાથી સીધે રસ્તે નંદુરજાર નજીક છે. એ શેકની તે ચાહતી કરતા હોય, તેની પેટી કદાચ સુરતમાં હોય, તો ત્યાં પણ તેમને વખતોવખત રહેવું પડે. એવી જાતની ખરદેસમાં નોકરી હોવાથી કામ કરવાનું થોડું હોય, તેથી પોતાના પ્રિય-વિપય કાબ્યને ધુમ્પાવાને સાથે વખત મળે, ને પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ વગર લીધે મળે, એમ ધારીને તેમણે એવું કામ પસંદ કર્યું હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન છે, અને કવિના સ્વતંત્ર વિચાર જોતાં કયા કરી ક્ષીપ્રી ખાતરાં તેમને નાપસંદ પડ્યું હોય, એમ લાગે છે.”

(૬) એ પછી સ્વ. કાંતાલાલ પ્રેમાનંદને નંદુરજારના રાજાનો કે ખીજનો આશ્રય ધારી કે હોય તોય એણે કદી કોઈના સુહુ નથી ગાયા એમ જણાવે છે અને લખે છે કે “તેમને ખરસેવો હતારી પોયલુ કરવાનું જ પસંદ હતું.” આ પછી કવિના ખાતાદાર રૂનાયદાસ ભગવાનદાસ પારખનો હિસ્સો ટાંકી કવિએ કદી કોઈનાં વખાલુ નથી કર્યાં એ વિશે પ્રચલિત વાત લખી છે.

(૧૦) “x x એક દંતકથા છે, કે એકવાર સામળ ને પ્રેમાનંદ વચ્ચે વાદ થયો, x x x સામળે પદમાવલીની વાર્તા રચી અને પ્રેમાનંદે સુરખાદરલુ રચ્યું. x x ”

(૧૧) “x x કથા કહીને કે રાજગાર વડે તે સ્વહસ્તે સાડું કમાયા હતા. x x એમણે સુમારે દરેક હજાર રૂપિયા મકાન બધાવવામાં વાપર્યાં. x x મીઠાં મહામંડની વાડીમાં વચ્ચેથી પોળમાં તેમણે મોટું મકાન બંધાવ્યું હતું ને આજ પણ પ્રેમાનંદની ખડકીને નામે ઓળખાય છે. x x x વસંતેની હાલત જોમ જોમ માઠી થતા લાગી, તેમ તેમ તેઓ પોતાને કામ આવેલાં મકાન ધણેણે મૂકતા કે વેચતા ચાલ્યા. સંવત ૧૮૨૨માં વચેલી વહેંચણીને ફતાવેજ ખારા નોંવામાં આવ્યો, તે પ્રેમાનંદના પૌત્ર દુર્લભરામ ને પરપૌત્ર (ખીજ દિસાથી થયેલા) મહારામ વચ્ચે હતો. x x x ખડકી સુમારે ૨૮ વર્ષ ઉપર પડી ગઈ, અને પ્રેમાનંદનાં બાંધેલાં ખીજ ધર નજરે નોંધવાનું એક પટોચી જણાવે છે. x x ”

(૧૨) “પ્રેમાનંદનો સ્વર્ગવાસ સુમારે ૧૮૨૦ માં થયો જોઈએ, એમ સંભવે છે. એમણે અડું મૂકેલું દશમસ્કંધ, તેમના સિષ્ય સુંદરદાસે કવિના મર્ગ પછી ૧૮૨૬ માં પૂરું કર્યું; એણે તે અગાઉ કવિનો કાળ થયો હતો. કવિએ સુમારે સો

સ્વર્ણ લાગુ આયુષ્ય કોમળ્યું, અને છેક મરતા સુધી કવિતા કરવાને શક્તિમાન હતા. ■ x "

(૧૩) સ્વ કાગનાળાએ મામેરાની રમના અને નામરાની આદરીનીને કિરસે નર્મદાશકરનો હવાનો આપી આ પછી મોત્યો છે. ૭

૧. સ્વ કાંટાવાળા : હારમાળા

હારમાળાની ચરિત આરુત્તિ પ્રેમાનંદની છે અને એના નામનિર્દેશ વિનાની છે એનું સમર્પન કરતા સ્વ. કાગનાળાએ પ્રેમાનંદ-ચરિતમા ઉપધેખી એવી થોડી વાત નોંધી છે.

(૧) "x ■ પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભરામે એક ઠેકાણે કવિયે ત્રણ પ્રથા નામ વળરના કર્યાં જણાવ્યું છે અને તેમાં હારમાળા આવે છે."

(૨) "x x પ્રેમાનંદે પોતાને કોઈ ઠેકાણે કવિ કહેવડાવ્યું નથી એથી તેમના વિવેકની પદ્ધતિમા યાય છે. થોડીક નમાવી કવિતા કરતા આનંદ કે પોતાને કવિમા થોડી ખાવવાની સાપ્રત પેવાઈ મહાકવિઓને જાતે નહિ. દરામસ્કધ માગવત પૂર કરતા અગાઉ પોતાનો અત્યાજ પાસે આવ્યો જણી કવિયે પોતાના આશિષોને તે પૂર કરવા આજ્ઞા કરી. આશિષોએ કવિતા પૂરી કરીને કવિને બતાવી, ત્રણ કવિના કવિને સ્વસ્ત લાગી, પરંતુ તેમાં તેમણે તેમનું નામ લખ્યું હોય તેથી કવિને થયો ગુસ્સો આવ્યો અને તેમના દેખતા જ કામગોના કાટકા લગાવ્યા. એમાં ત્રણ સૌથી કનિષ્ઠ શિષ્ય સુદેર સ્વેરી કવિતામા પોતાનું નામ લખ્યું નહોતું તે જોઈ તેથી કવિતા બીજાઓ નેટવી સારી ન હતા ત્રણ તેમાં ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને ફરક કટવાને ઉઠે તેનું નામ ખાવવા કવિયે કહ્યું અને તે કવિતાની સાફ નકલ કરાવી પોતાના અમૂર પ્રયત્ન તેનું ઉમેરણ કર્યું. આ વાત ત્રણ કવિના પુત્ર વલ્લભરામે જણાવી છે.

(૩) "x x બાઈ મનમુખરામરાણી પ્રવચ ૮૪ પદ દોવાથી તથા પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભરામે એક ઠેકાણે કવિયે હારમાળામાં ૮૪ પદ કર્યા એમ જણાવ્યું છે. x x " ૮

૭. સ્વ કાંટાવાળા : લલિતભણાહરણ-લાણુલીલા

રણુપણની પ્રસ્તાવનામાં "લલિતભણાહરણ"માંથી ત્રણ પદ્ધતિઓનો ઉલ્લેખ

• ૭. પ્રા. ૬૧ ત્રે., અક ૧૧૦ (સને ૧૮૮૪) કવિચરિત, પૃ. ૧-૧૫.

૮. પ્રા. ૬૧, ત્રે., વર્ષ ૧૭, અક ૧ (સને ૧૮૮૫), પ્રસ્તા. પૃ. ૧-૬.

કરી ૨૨, કાંઠાવાળાએ એ કૃતિ વીરજીની હોવા વિશે સંબંધિતતા બતાવી હતી. તેની પ્રત તૃપ્ત હોઈ તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક એ પ્રેમાનંદની ન કહી શકેલા એક સુરકેલી એ કે એ કાવ્યમા (લીધેલા એ અવતરણમા) નરસિંહ સાથે પ્રેમાનંદના નામનો નિર્દેશ હતો સંભવત એ એક જ તૃપ્ત પ્રત ૨૨, કાંઠાવાળા પાસે હતી. વીરજીનું પૂર્વે માનેણું “તજવીજ કરવા તે પ્રેમાનંદકૃત લક્ષ્મણાદરણ નીમ્યું” મતલબ કેમ બદલે પડ્યું તે અહીં તેમણે આપ્યું નથી “કવિ પ્રેમાનંદે લક્ષ્મણાદરણ નામનું પુસ્તક કરેલું છે એમ આજ સુધી માલુમ નહોતું” એમ લખતા પૂર્વે “રણુમજા”ના કવિચરિત્રમાની (૫ ૬ નીચેની) પાદટીપ કમરણ બહાર ગઈ લાગે છે, કેમકે ત્યાં “લક્ષ્મણાદરણ કવિ પ્રેમાનંદે પાણુ બનાવ્યું છે” એમ તેઓ લખી ચૂક્યા જ છે. એ એક પ્રત પછી “પણુ પ્રયાસે તેની બીજી એક જ પ્રત મળી શકી”^૬ એમ હવે તેમણે “લક્ષ્મણાદરણ” (સને ૧૮૮૫) ની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યું છે જ આમ કેમ થયું હશે તે કંઈપી સમજાઈ નથી. એઓ વિશેષ જણાવે છે કે—

(૧) “લક્ષ્મણાદરણ કવી રીતે શા કારણથી લખ્યું તે બાબતનો હસારે કવિએ પુસ્તકને છંદે કરેલો છે, પરંતુ તેના વિશેષ જુલસા માટે તજવીજ કરી તે કાવ્યમા એવી ચાલતી જણાઈ કે કવિને તેના કેટલાક મિત્રો સાથે હોડ પડવાથી એ ગ્રંથ તેણે બનાવ્યો, એટલે પાસે છંદેની મડળીમાથી એક જણે કહ્યું કવિ તમે એક આપ્યું પુસ્તક હું અહીં પછીમા વાગી રહ્યું એટલું એક દિવસમા રચી ત્યારે ખરા x x x કવિએ પાતનું બીજું ગ્રંથ આને પાતે એક દિવસમા લક્ષ્મણાદરણ ઘસડી કાઢ્યું.

(૨) “રણુમજામાં આપેલા ચરિત્ર ઉપરથી જણાશે કે ૧૭૨૩ થી અમાઠની સાક્ષમા રચેલા કવિના પુસ્તક જણાયા નથી, પરંતુ લક્ષ્મણાદરણ ૧૭૨૦ માં બનાવ્યાનું જણાય છે અને એ તે તેણે એક જ દિવસમા પડી કાઢ્યું તેા એ વખતે તેણે કવિતાસહિત સારી સંપાદન કરેલી હોવી એઈએ, અને તેણે કવિતાના બીજા પુસ્તકો પણ તે અગાઉથી લખેલા હોવા એઈએ તેના શિષ્ય વીરજીએ ૧૭૨૦ ની સાક્ષમા પ્રેમાનંદની કવિ તરીકે સ્થિતિ કરી છે તેથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે.”

(૩) લક્ષ્મણાદરણ અને બોખાદરણની કેટલીક પંક્તિઓની ૨૨, કાંઠા-

^૬ આ અને ઉપરના

^૭ વચ્ચેના રાષ્ટ્રો લક્ષ્મણાદરણ-પ્રસ્તા,

વાળાએ સમાનતા નોંધી છે એ વિરોધ એક—એની ઉદ્ધરણ કવિવરણી હતી એ રીતે સમાધાન કર્યું છે; બીજી સમસ્યાન લખતાં એકો લખે છે—

“લક્ષ્મણાદરણુ ૧૫૨૦ માં નહીં પણ ધણું મોટું એટલે કવિએ મોટી ઉંમરે લખેલું હોયું જોઈએ. અને! એખાદરણુ મામેર વગેરે કેટલાક ગ્રંથો લક્ષ્મણાદરણુની પૂર્વે બનેલા હોવા જોઈએ, કેમકે જે પસંદ કરેલાં સાવકાં લખેલાં થયેલાં કે દબાઈ ગયાં એખાદરણુદિગ્યાં છે તે ઉતાવળે લખેલાં લક્ષ્મણાદરણુમાં મૂકી દીધાં હોય. વળી એક અનુમાન એવું પણ થાય કે કવિતા કરવાની આવી સુધ્ધિ બહુધા જવાનીની ઉદ્ધત અવસ્થાએ ધવાનો વિશેષ સંભવ; માટે લક્ષ્મણાદરણુ ૧૫૨૦માં રચાયું હોય પરંતુ એખાદરણુદિ કેટલાક ગ્રંથો તે અગાઉ લખેલા હોય અને તેમાંની કેટલીકે દબાઈ ગયાં લક્ષ્મણાદરણુમાં લઈ લીધી હોય.”

(૪) “x x નૃસિંહ મહેતાના પુત્રનો મોટો વિવાદ તેમણે જ દિવસ-મા લખ્યો હતો. આ પ્રમણે કવિના પુત્ર બલભે “પ્રેમાનંદ કથા” માં વર્ણવ્યું છે. x x

“પ્રેમાનંદ પ્રજુ શરમેશ્વર રે, એક દિન બેઠા ગિરની સાથ;
બાંદોવાદિથે આબ્યા રે, મમ ચૂડામણિ કવિ નાથ.
મામા ગમ ગાધવ મિત્રે રે, કણુ મહ ચર્ચિત,
આટી પડીયા વાણું એનો રે, એક દિથે ગ્રથ કરી વરિત,
ફેણુસૂત પલ્લુ શરમાનંદ રે, બોલ્યા મધુરી વાણી;
હો' તેમ ધાર્યે કેમ કરશે રે, બોલ્યા અચળાચળ પ્રાણી.
કર્પા કોલ કરાર પાળો રે, માહી ન કઈ આવે આહુ;
માધવ મોટો મહીપત્રશે રે, કે' અસખ્ય વિપ્ર જમાહુ.
મરતક-મણિ મમ માંદા રે, એક વર્ષથી કવિ-મણિ ભેદ;
તોયે તારક્યતાએ તેડી રે, તર્કટુરીએ મદાઆ એદ.
હા' કપન નવ પાળે રે, નરકો થાય નિ-સદેહ;
તેથી લક્ષ્મણ-બહેન સમરી રે, લક્ષ્મણાદરણુમાં ભેડી દેહ.
અદાન રડા રાધણું રે, ક્યાજ થયા મદાદ, ખી;
(પણ) જોરરસનો વારિધિ વારિધી રે, મૂર્ખ બાળક કું કહું મુખી.
અરાત્ર માટ અટવાયા રે, સખત ધણું કહે કામ;
દ્વય દિવરો વિવા' લખિયા રે, નામર નદવરના ભેગા નામ.
પરે જી અભામાં કપડું રે, જે કવિના મહારાજપિરાજ;
જેણે મુલસરિવા ચલવી રે, પ્રજુએ બાધી સાકર-પાન.”

(૫) સ્વ કાંટાવાળાએ લક્ષ્મણાદરણ સંપાદિત ક્યું તેનો આખરનો ભાગ પ્રેમાનંદ-ચરિત્રનું એક સોપાન બની ન્યથા જ એ જાગ આ પ્રમાણે છે

“ સાત દિવસ કયા થઈ, હસ્તિનાપુર ગયાય રે,
પ્રાકૃતકયા વિરોધનગા, કરી (પ્રેમાનંદ) એક દિવસ માય રે’

* * *

મિત્ર રિઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોહિક સાડ રે !
આખ્યાન લખી ઉઠાસ વધો તન તૃપ્ત થયું નહિ ગાડ રે !
અઢી ધડીમા વાએ એટલું, એક દિવસમા કરડ રે,
આવો મમત કરતા રમે, એથી રૂઢ મગડ રે !
મન ધર્યું અથ નારા કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્થો રે,
રસ અનકાર કઈ ન બાણે, તેણે અથ ઉત્તમ ધાર્થો રે,
મન મનાવા તેહનું, હાથ લગમલ રાખ્યા રે,

* * *

પ્રેમાનંદે પૂર્ણ પ્રયાસે સત્તર સે વીસમા કર્યો મથ રે,
સરદપૂર્ણિમાની સર્વરિયે, પૂર્ણ કાંધો પદબધ રે”૧૦

૮. સ્વ કાંટાવાળા : સસમસ્કથ

સને ૧૮૮૬મા પ્રા. કા. ત્રે મા. અ.ક ૧ તરિકે સસમસ્કથ સ્વ કાંટાવાળાએ સ્વ. નાયારા’કર સાગી સાથે રહી પ્રસિદ્ધ કર્યો તેની પ્રસ્તાવનામાં સપાદકે પ્રથમસ્કથથી હસમસ્કથ (૨૧) સુધી લાગવલ ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદે રચ્યુ હશે એવી સલાવના કરી છે.

૮. સ્વ કાંટાવાળા : વામનકથા ને હુડી

સને ૧૮૮૭મા પ્રા. કા. ત્રે મા. અ.ક ૧ તરિકે વામનકથા અને હુડી પ્રસિદ્ધ થયા તેની પ્રસ્તાવનામાં ઉપરની વાતનું વિશેષ સમર્થન કરી પ્રેમાનંદનો અદ્વય-સ્કથ પૂરો કરવાનો ઇરાદો હશે એવું ‘અદ્વયસ્કથ હજી પૂરતું કરવો, સંક્ષેપે કયા વખાણી” એમ લખી સૂચવ્યું છે.

૧૦ મા. કા. ત્રે વર્ષ ૧ હુ. અ.ક ૪, ૫ ૨૬—આ કાવ્યમા કર્તાનું નામ હપ્રમા નથી, તે સપાદકે ઘૈસમા ઉમેર્યું છે એમને મળેલી આ કાવ્યની બીજી પ્રતમા “ મિત્ર રિઝાવા’ વગેરે ૧૧ લીટી નથી, કે જેમા સ. ૧૭૨૦ની સરદ-પૂર્ણિમાએ કાવ્ય પૂરું કર્યાનું કવિ કહે છે.

૧૦. ૨૧. ઇન્છારામ દેસાઈ : આય જ્ઞાનવર્ધક માસિક

સને ૧૮૮૭ના આર્થજ્ઞાનવર્ધક માસિકના જુલાઈના અંકમાં ૨૧. ઇન્છારામ દેસાઈએ પ્રેમાનંદના પણ નાટક દોના વિશે પ્રથમ પ્રથમ લખ્યું છે એ અહીં વચ્ચે નોંધવું આવશ્યક છે. સને ૧૮૮૮માં તેા જુ. કા. દો. બાજ ૩ ભાગ પૃ. ૬૧ ઉપર આ પ્રમાણે નોંધ છે :

“એના રચેલા યંત્રો—મહાભારત, દશમસ્કંધ, સૂતમસ્કંધ, અણ્મસ્કંધ, રામાયણ, વલ્લભપ્રથરો, દ્રીપદીનઆહરણ, કામચાખ્યાન, સુવદ્રાહરણ, કમ્બુજગ આખ્યાન, મામેરૂ, આઈ, ફૂડી, સામળદાસનો વિવાહ, નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, દાણવીયા, લક્ષ્મણાહરણ, રણયજ્ઞ, ચંદ્રદાસ આખ્યાન, બહુવાહન આખ્યાન, વિવેક પજીતશી, નરમસુર આખ્યાન, કર્ણચરિત્ર, કીર્તિચરિત્ર, સુદામાચરિત્ર, ત્રણ નાટક, મહાવમા આખ્યાન, અખિમ-યુ આખ્યાન, વામનકથા, સુધન્વા આખ્યાન, રેવા આખ્યાન, અશ્વમેધ, જુજવેલ, પ્રહલાદાખ્યાન, સ્વર્ગની નિસરણી ને શ્રીમદ્ બાગવત.”

અને આ બાજમાં ઉપાયેલા લક્ષ્મણાહરણમાં અંતમાત્રમા પ્રેમાનંદ—નામનો ઉપયોગ મળે છે.

૨૧ દેસાઈએ વલ્લભના પદ્યોંધ બાગવતની પ્રસ્તાવનામાં (સં. ૧૬૪૫—સને ૧૮૮૬) પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધની હાથપ્રત નદરવારના એક વળ શાદને ત્યાંથી મળી તેની સાથે બીજા કાવ્યોની હાથપ્રતો નહિ પણ નાલ મળી એ વિશે માહિતી આપી છે :

“વળ શાદને ત્યાંથી મને આ પ્રમાણે યંત્રો પ્રાપ્ત થયા છે:—પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, મુમુક્ષુહરણ, દશમસ્કંધ બાગવત, સૂતમસ્કંધ (અપૂર્ણ), કપીવ ગીતા (અંશમસ્કંધ), કર્ણચરિત્ર (અપૂર્ણ), કમ્બુજગનાખ્યાન, હરિવંશ (અપૂર્ણ), રણપત્ર, વિવેકચૂડામણી (માત્ર હેલુ જ કડતુ નથી, પણ પ્રેમાનંદકૃત જગ્યાએ છે.) અને સુધન્વાખ્યાન x x x x શાદે મને અસંખ્ય પ્રતો ન આપતા માત્ર દશમસ્કંધ સિવાય સંખ્યા પ્રતો ઉતરાસીને આપી છે.”

(પૃ. ૧૩ની પાછલીપ—પદ્યોંધ બાગવત ૨ છ આશ્રિતિ)

૧૧ ૨૨. કાંટાવાળા : કમ્બુજગનાખ્યાન

સને ૧૮૮૮માં પ્રા. કા. ત્રે વર્ષ ૪ ચાના અંક ૨ ભાગ પ્રથમ પ્રથમ કમ્બુજગનાખ્યાન પ્રસિદ્ધ થયું તેને વિશે પ્રસ્તાવનામાં સજાઈ જણાવ્યું છે કે—

(૧) કૃષ્ણશ્રીએ જેવા પ્રેમાનંદના ઉત્તમ ગ્રંથનું આજ દિન મુધી, આપણાં ભણવામાં નામ પણ આવેલું નહોતું તેમ જો કવિસિદ્ધામણિના શિષ્યની રૂઢ અને મુજબ પુત્રીએ, આ પુસ્તક આપ્યું હોત નહિ તેા ભણવાના પણ નહોતા. અમે સાનદાક્ષર્ષ સાથે જણાવીએ છીએ કે, એ બાઈ પાસે હાથ જો ગ્રંથો પ્રેમાનંદના પ્રસિદ્ધ છે, તે કરતાં બમણા કે તેથી પણ બધે તેમના પાસે મોજીદ છે અને તે સારા છાપનારને રૂઢી સમજ આપી ગાપવા મઠે આપવા તૈયાર છે એટલું જ નહિ પણ તેઓએ પોતાની ઉદાર વૃત્તિ વડે, અમને પ્રેમાનંદના એક બે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ આપ્યા પણ છે તેમ બીજા વારવાર આપવાની નબૂત કરી છે.

(૨) 'પ્રાચીન કાવ્યના રસિકજનોને આ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે વાપરેલાં શુદ્ધ છંદોનું પ્રથમાવલોકન કરવામાં આવશે તેથી કરી ધણા સામરોનું ધારણ હતું કે, પ્રેમાનંદે વાપરેલાં છંદો, પિત્રજના નિયમને અનુસરી શુદ્ધ લખાયેલા હોવા જોઈએ તે અનુમાનને ભેરહાર કરવા * * નું * * * શુદ્ધ છંદો વાચી ઠીક પડશે.'

(૩) " * * કૃષ્ણશ્રીઆખ્યાન મઠિની તેમજ પ્રેમાનંદ વિશેની ધારી નવીન બીના અમારા ભણવામાં આવેલી છે, જે અનુરૂપ સમર્થ પ્રકટ કરવામાં આવશે ' ૧૧

૧૨ એવ કાદાવાળા રત્નેશ્વરહૃત સ્વર્ગશિદ્ધશ્રી

સને ૧૮૮૮ મા પ્રા કા ને ૧૧ ૪ ના અક ૪ થામાં રત્નેશ્વરની સ્વર્ગ શિદ્ધાની છાપી છે તેની પ્રસ્તાવનામાં સપાદકે લખ્યું છે કે—

(૧) કવિસિદ્ધામણી પ્રેમાનંદના તે શિષ્ય હોવાથી અને સંસ્કૃત ભારાત્ર સાર જ્ઞાન સપાદન કરેલું હોવાથી તે કવિ તરીકે હીપી નીકળે એમાં શું આશ્ચર્ય? ૧૨

'આ સ્વર્ગશિદ્ધા તથા બીજા અથ કવિએ રૂઢી અને રૂપી મુશ્કેલતા વડી રચ્યા છે. તેમને પ્રણાલીઓ લગતી કાવ્યલગ્ન કરતાં મેં સહો સદન કરવાં પડ્યા છે * * * વારે સર્વ જાણનોની પૂરતી લગ્નવી જ કરી મદદાવિ રત્નેશ્વરનું અલિપ્ત કોઈ બીજે પ્રમુખે લખવા વિચારું છે.' ૧૩

૧૩ એવ કાદાવાળા વીરછત્ર મુરેખાદસજી

સને ૧૮૮૯ મા પ્રા કા ને ૧૧ ૫ ના ૩ ના અકમાં મુરેખાદસજી છપાવું છે તેની પ્રસ્તાવનામાં વીરછત્ર વિશે લખતા સપાદકે જણાવ્યું છે કે—

૧૧ પ્રા કા ને ૧૧ ૪, અક ૨, પ ૧

૧૨ એ જ અથ, પ્રેમાનંદ ૫ ૧

૧૩ એજાન, ૫. ૩

(૧) “વીરજી તાપી તદે આવેલા જુરાનપુરના રહેવાસી હતા. પ્રેમાનંદ, સામળ, અખે, રતનો, રતનેશ્વર, નલલશ, સુદર, પ્રેમાનંદનુત વલ્લભ, વસ્તો વગેરે પ્રખ્યાત કવિ સવત્ ૧૭૦૦ના સૈદ્ધાંત યમા એ જ સૈદ્ધાંત વીરજી પણ યમા. વીરજી એ મહાકવિ પ્રેમાનંદના શિષ્ય હતા તેમજ રહેવાનું સ્થળ જુરાનપુરના હવ હતા તેમજ પ્રેમાનંદને લીધે ધણે કાળ વડોદરામાં ગાળ્યો હતો વીરજીના અસર સારા હતા x x = તેથી પ્રેમાનંદ તેમને પોતાની પાસે રાખી પોતાના મળ્યા લખી નકલ તેમની પાસે ઉતારાવતા x x”

(૨) “x x તેમજ પ્રથમ જ સામળજી સાથે વાદમાં ઉતરી મુશ્કેલી ઉરણને કદિપત અથ લખે સામળજી પદાવલીની વાત લખી બતાવ્યું કે કદિપત અથ આવા હોવા જોઈએ એથી વીરજીને લાગુ કે સામળજી સાથે વાદમાં ઉતરતા હું પાછો પડ્યો, તેથી જેમ સામળજી વાર્તાઓ લખતા હતા તેમ તેમજ પોતાના મથાને ક્યાંએ નામ આપી દેતાં અથ લખી કાઢેલા જેમાની એક કથા અમને મળી છે તે પ્રકટ થયે જાને કવિ વિરે જીવના કરતા બીક પડે = x ” ૧૪

૧૪ મ્વ કાઠાવાળા દ્રીપરીહાસ્ય

સને ૧૮૬૦માં પ્રાચીન કાવ્યમાળા શરૂ થઈ અને પ્રથમ અથ તરીકે પ્રેમાનંદના કવૃત્વ નીચે દ્રીપરીહાસ્ય કાવ્ય વિસ્તૃત ટીકાટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું તેના આરક્ષકો અનિચ્છિત આપવામાં આવ્યું છે આ અનિચ્છિત રણચક્ષુના કવિચરિતમાં થોડા નવા ઉમેરાથી તેનું તે આપવામાં આવ્યું છે જે કાંઈ યદાદો-વધારો છે તે જ અહીં ઉતારવામાં આવે છે

પૂર્વે સૂચવેલો રણચક્ષુ-અનિચ્છિતવાળા ખંડ (૨)માં આવતો લલમણાહરણની વૃંક પ્રતના અવતરણવર્ણો ભાગ કાઢી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે ખંડ (૩)માં એક વિરોધ દર્શાવતો ઉમેરો છે, જેથી કે—

(૧) “વળી એક પણ કહેવામાં આવે છે કે સામળજી દરિદ્ર નામે કાંઈ સારો વિદ્વાન રામનાથના દેવળમાં હતો હતા પ્રેમાનંદ તે વખતે આશરે ઔદ પદર વર્ગની ઉમરનો હોઈને તેની પાસે જતો આવતો હતો સાડુએ એની શુદ્ધિની ચચળતા જોઈને તેને પોતાની સાથે અથવા કહી તે ઉપરથી તે પોતાના ધરનાને કલા શિવમ્ તેની સાથે ગયા તેની સાથે કેટલાક વર્ષ તે કુર્પો તે અવસામાં સારો બુદ્ધિમત્ કવિ થયા હોય એમ અમને લાગે છે કવિના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમા-

નદ કપામાં આ વાત વર્ણવી છે એમ્ને સપ્રમાણ બાબતી ભેડએ રામચરણ
 ગુપ્તી સાથે પ્રેમાનંદે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા (દિલ્હીસ્તાનની) કરી હતી એથી તેમને
 એવા નિદાનવાનું ને બાળવાનું થયું મર્યુ હશે વિદ્વાન ગુરના સગથી તેમને
 સાચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હશે જુદા જુદા પ્રદેશની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મિલિત કેવા
 પ્રકારની ને કેવી ખૂબીની છે તે તેમના એવામાં આવ્યું હશે પ્રાકૃતભાષાઓ પૈકી
 દિલ્હીસ્તાનની એ વખતે કવિતાની બાબતમાં પમાતી હતી એમ્ને સંસ્કૃતથી બીજો
 નબરે એ ભાષા હતી બહુ સ્ત્રીને ઉત્તર દિલ્હીસ્તાનના પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાને માટે
 દિલ્હી ભાષા પસંદ કરતા, કેમકે બીજી પ્રાકૃત ભાષામાં કવિતા કરવાથી તેમની
 ખ્યાતિ થતી નહિ કવિતાની બાબતમાં દિલ્હીસ્તાનની ભાષા વધારે બિગમની હોવા
 થી તેમાં કવિતા કરવાની મુશ્કેલી વિશેષ હતી લોકોના સામાન્ય મત પ્રમાણે
 પ્રેમાનંદે પણ પ્રથમ દિલ્હીસ્તાનની કવિતા કરવા માગે અને તેમાં સુદૃઢાસન
 બહુકરણ કરું એમ વલ્લભ જણાવે છે એક વાર ગુર રામચરણ ફરતા ફરતા
 વડોદરે આવ્યા ત્યારે તેમને કવિએ દિલ્હીસ્તાનની કવિતા બતાવી એથી
 ગુર નાશજ થયા ગુર પૂર્વાશ્રમમાં પાંખ તરવતા નામર હતા તેથી તેમણે મધુ
 કે આપણી ગુજરાતી ભાષાનું અભિમાન રાખી પૂર્વ જૈન લોકોએ પણ પ્રથમ
 ગુજરાતી ભાષામાં બાંધ્યા છે, પરંતુ કોઈ બીજી ભતિએ એવા મનિ નથી થયા કે,
 જેણે ગુજરાતીને બીજી ભાષાઓના જેવી સુવર કવિતા વડે વિશ્લેષિત કરી હોય
 મને આશા હતી કે તું આ ખાસ પૂરી પાઠ્ય પરંતુ તું પણ બીજાઓની માફક
 દિલ્હી કવિ બની ગયા તેથી મને ખેદ થાય છે ગુરના વચનથી કવિને એમથી
 અસર થઈ કે તેમણે તે જ વખતથી આખરી લીધી કે જ્યાંમુખી સર્વ ભાષા
 જ્ઞાના જેવી ગુજરાતી ભાષા કવિતાથી અરકાર વડે રાજમારાય નહિ ત્યાં મુખી
 મારે પાધદી પહેરવી નહિ! આ પણ તેમણે ઠેક મુખી પાંચ અને મરતા મુખી
 પાધદી પહેરી જ નહિ? x x'

(૨) 'પોતાની હમ્દ પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેમણે કવિતાના કામની આ
 પ્રમાણે વેહેચણી કરી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાઓની ખૂબીઓ આવે
 એવી કવિતા કરવાનું પોતે માથે રાખ્યું પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યા હતા
 તેમાંથી પુત્ર વલ્લભને દિલ્હીની ધામી પર કવિતા કરવાનું કામ સોંપ્યું એ વલ્લભને
 નવે રસ પર જુદા જુદા નવ ગ્રંથ લખ્યા છે તથા અલકારશાસ્ત્ર અને પિંગળ
 પણ રચ્યું છે એ સિવાય દિલ્હી જેવા સાહિત્યના ને બીજા પ્રકાર ગ્રંથ તેણે પણ
 બાંધ્યા છે, પરંતુ તેમાંના પછાક અધુરા રહી ગયા છે વલ્લભ સ્વસાને હનમત
 અને સ્વસ્તી હતો x x''

“ખીનો શિષ્ય રત્નેશ્વર મેઘજી હોઈના રહેવાસી હોના. તેને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું કામ મુપરત થયું હતું તેણે રામાયણ, મહાભારત, અર્ધ-મેન, સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના ભાષાન્તર અને એવા બીજા ગ્રંથ રચ્યા છે; તેમાં તુકારામ આદિ મરાઠી કવિઓની ધારી પકડી છે. વળી મોગાપતના જેવી આર્યાઓ પણ તેમને ધણી કરી છે, જે કદાચ અમારા ગ્રાહકોને વખત આવ્યે અને બતાવવાને સંપતિમાન થઈ ચક્રીયું.”

“ત્રીજા શિષ્ય વીરજીને હર્ફ, ફારસી, ગજેર ભાષાઓમા જેવી ઉત્તમ વાતો લખાય છે તેવી વાતો કવિતાબદ્ધ લખવાનું કામ સોંપ્યું હતું એ સમયે આવી વાતો લખવામા મહાકવિ રામળસદ્ પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા, તેમની સાથે વીરજીને ટકર લેવાની હતી. એ બન્ને વચ્ચે વાદ ચાલતો હતો. રામળની સાથે સરત થઈ હતી તેની રૂએ વીરજીએ સુરેખાદરજીની કટિપત વાત જોડી, પરંતુ તેમાં તેણે દાર ખાધી, તેથી તેણે કાકુસજ કયા, કામાવલી કયા ગજેર બીજા આઠ કથાએ જોડી. રામળ સાથેના વાદમાં વીરજીએ દાર ખાધી તેથી વજ્રલ તેના હપર બહુ ચોડાયો હતો, તેણે વીરજીની પછી ડેકડી કરી છે. * *”

“ચોથા શિષ્ય સુદર પ્રનદાસ કરીને હતો તેણે સંસ્કૃતની પૌરાણિક ધારીની કવિતા કરવાનું કામ માથે રાખ્યું હતું. * *”

(અને પછી દરામસકંધ પૂર્ણ કર્યાવાળો પ્રસંગ જોઈએ છે).

“કવિએ પોતાને માથે રાખેલું વિકટ કામ જેવી રીતે પાર પાડ્યું છે, તે તેમના કંઈ જ કહી આપે છે, એને એ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી. સર્વભારતની ખૂનીઓ લાવવામા તેમણે ટેટો પ્રયત્ન કર્યા છે તેની વિશેષ પ્રતીતિ દ્રીપદીદરખાથી વર્ચનારને યથા વખત રહેશે નહિ, જે મહાકાવ્યો હવે પછી પ્રકટ થવાના છે તે એથી પણ વધારે ખાતરી કરી આપશે” ૧૫

(૩) અ. ઈરાવાળાએ રણયજ્ઞ કવિચરિતવાળા (૪) ખડ પછી તપાનો (૬) ખડ પ્રથમ આપી (૫) ખડ જરા વડુ વિસ્તારથી આપી એમા નર્મદા-ટંકરે અને નવકરમાં આપેલી કંથવાડી ઉમેરી છે, એમા સુદામસકંધ અને વાગનકથાની પ્રસ્તાવનામાંની બામવત સ્કંધ ૧ થી ૧૦ (૮) સુધીની રચનાની સંભાવના બતાવી છે.

આગળ આપણે એમણે જણાવ્યું છે કે—

૧૫. પ્રા. મ. આ. મુ. ૧, કવિચરિત, પૃ. ૫-૧૧.

(૪) “આ શિષ્યે ધીન કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અમારે હાથ લાગ્યા છે, અને હજી ખોળ કરતાં ધીન વધુ ગ્રંથો મળી આવવાનો સંભવ છે, આથી કવિએ રચેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે એમ વાચનારને માન્ય પડશે” ૧૬

(૫) આ પછી પ્રેમાનંદની શક્તિઓનો ખ્યાલ આપી લક્ષ્મણાદરણ-કવિ-ચરિતમાના ખંડ (૧) અને (૪)ની હકીકત આપી છે, અને અહીં પ્રથમ વાર લક્ષ્મણાદરણનો અત સામ ઉત્તરો છે. એ પછી લખે ॥ ૬—

“ખૂબી એ છે કે એ ગ્રંથ પ્રેમ ધરિયાન મૂકી વાચી ભેધો તો મને લગભગ એક કલાક એટલે અઢી ધડી લાગી હોઃ પૂરી કરવા મારે અઢી ધડીનું પ્રમાણ ભળવા કવિએ કેટલી સાવચેતી રાખી હશે! ઉચિતપ્રશ્નિત લખનારા સમર્થ જ હોય છે x x” ૧૭

(૬) પછી રણચંદ્ર-કવિચરિતવાળો (૮) ખંડ આપી ઉમેર્યું ॥ ૬—

“એમ છતાં વલ્લભના લખવાથી જણાય છે કે પ્રેમાનંદ હોઈ ભત્રીજા ધર્મી રાજમાર કરતા નહિ નંદુરજારના રાજ સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી, તેથી તેમને રાજ ધણીવાર પોતાને ત્યાં જોડાવતા મોજની ખાતર પોતાની નવી કશેલી કવિતા રાજને સંભળાવતા રાજ તેમને કતાગ તરીકે મદદ આપતા જોડા-દશના જે નાગર વાળીઆ ધનાઢય હોઈ પ્રેમાનંદના મિત્ર હતા, તે તેમને મોટા આશરો આપતા તેમના પામકો ખજૂ મોટા હતા પ્રેમાનંદ પુસ્તકો રચે તેની પ્રસિદ્ધિ થવા સાથે એક ક્ષીમત ગૃહસ્થ પોતાને ખરચે તેની નકલો કરાવી વહેંચતો પ્રેમાનંદને પરમ પ્રાર્થિક અને જ્ઞાની માની ધીન લોકો ખજૂ તેમને ક્ષીમતી મદદ આપતા” ૧૮

(૭) (૯)-(૧૦) ખંડ સરખા આશ્વા પછી એક વિશેષ હકીકત ઉમેરી છે

“નાતવશમાં ને મકાનો પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખરચ્યા છતાં પણ મારજુ વખતે પ્રેમાનંદ પાસે સારા પૈસા રજા હત એમ માલમ પડે ॥ તેમના પુત્રોએ વહેંચજી કરી તેમા વલ્લભે વારસા તરીકે પ્રેમાનંદના પુસ્તકો પડ્યા, અને યોગ રૂપિયા લીધા, જીવનસમને રજા હતર રૂપિયાની મિલકત મળી હતી. મારજુ ધર્મ તે વખતે તેમને અગિયાર કરવા સાથે ॥ દબર માનુષ્ય સ્મરણ બધું હત તેમને સાત એકાદી હતી, અને તોડાની જગ્યાએ તામર કાઢવામાં

આવી હતી. * * * પ્રેમાનંદ જીને અરચ કરવામાં કેવા ધોતાળ હતા, તેનું એક દૃષ્ટાંત વલ્લભે આપ્યું છે, એક વાર વેંગલપુરવાળા કવિ શામળ સાથે તેમને મોટો વાદવિવાદ થયો હતો, કવિતાને સંબંધે વાદનો નિર્ણય કરવા સાર પડિતોની મોટી સભા બરરામો આવી હતી, પંડિતોને દક્ષિણા આપવામાં પ્રેમાનંદે સો મોહોરનું ખર્ચ કર્યું હતું ! ” ૧૯

(૮) ચરિતનો ઉપમહાર કરતા ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે—

“ * * * વળી કવિ સંસ્કૃત ભાષાના પદિત અને કવિતાના ખાં હતા, તેના પૂરાવાનો એક દાખલો હાથ લાગ્યો છે તે એ કે, સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્ર અને ગુજરાતી કવિતાનો અભ્યાસ કરના માટે કુલ ૧૦૦ શિષ્યો તેમની પાસે રહેતા, * * ” ૨૦

એ ઉપસંહતી વિશેષ ઉદ્દીકત ખાસ ઉપયોગી નથી. પણ “ દ્રૌપદીહરજી ઉપરથી વાચનારની ખાતરી થશે કે પ્રેમાનંદે પિંગળનો સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ જૂના કવિઓમાં પિંગળનો સૌથી વિશેષ ઉપધાન કરનાર એ જ મહાકવિ છે ” ૨૧ અને “ હવે પછી પણ નેમ નેમ પ્રસંગ આવતો જશે તેમ તેમ વિશેષ ઉદ્દીકત પ્રદર્શિત કરતા જઈશું ” ૨૨ એમ લખ્યું છે.

(૯) કવિ અને કાવ્યપ્રદર્શકો એ મધ્યમે જુદા ૧૪ સ્થોત્ર ગુજરાતીમાં અપાયા છે તેમાંના એ સ્થોત્ર નોંધપાત્ર છે—

“ ભેળે રચ્યા નવિન નાટક કાવ્ય વાર,
વર્ણ્યા ન્યહા નવિન લાચક વૃત્ત ચાર;
શોભાવિ આરુર ગુર્જર વાણિ તેથી,
શોભે મુચ્ચારુર ગુર્જર ભૂમિ તેથી. ૨ ”

“ જેના ચાર સમર્થ સિધ્ધ કવિઓ શોભે મહાસુંદર,
નામે વલ્લભ વીરજી કવિ તથા રત્નેશ ને સુંદર,
ભેળે ગુર્જર વાણિ અનુજ તળી ખીલાવિ રૂપ કવી,
પ્રેમાનંદ પ્રતાપથી ધરિ તથા સાહિત્ય રત્નાવળી. ૪ ”

૧૯. એન. પૃ. ૧૮.

૨૦. એન. પૃ. ૧૬-૨૦.

૨૧. એન. પૃ. ૨૦-૨૧.

૨૨. એન. પૃ. ૨૨.

૧૫. સ્વ. કાંટાવાળા : દુઃશાસન-રુધિરપાનાખ્યાન

મને ૧૮૯૦ માં પ્રા. કા. માળાના અથ ૪ થી તરીકે વલ્લભનું દુઃશાસન રુધિરપાન આખ્યાન છાપવામાં આવ્યું. તેમાં સપાદકોએ વલ્લભનું ચરિત ઇર્ષ્ય છે. આ ચરિતમાં પ્રેમાનંદને લાગણ્ય-વળગણ પ્રથમ વાર બતાવવામાં આવ્યું છે, જેને સાર ભાગ આ પ્રમાણે છે :

(૧) પ્રેમાનંદની પત્નીનું નામ હરકોર હતું

(૨) પ્રેમાનંદની ૩૨-૩૩ વર્ષની વયે વલ્લભનો જન્મ.

(૩) પ્રેમાનંદે વલ્લભને સરકૃત તથા હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

(૪) પ્રેમાનંદને કોઈ પાપવ નામે ગૃહસ્થ સાથે સારી મિત્રતા હતી તથા તેના તર થી પ્રેમાનંદને સારો આશ્રય મળતો હતો. તેમ જ પ્રેમાનંદના પુત્ર તરીકે તે વલ્લભ ઉપર ખૂબ સારો ભાવ રાખતો હતો. તેથી તેની હદારતા x x x વગેરે સદ્ગુણથી વલ્લભનું કવિતામય હૃદય દ્રવિત થઈ મધુ અને તેથી તેણે પોતાના કવિતામંદિરના પ્રથમ સ્તંભ તરીકે પાપવ-કાવ્ય નામે અથ કરી પોતાના પિતાના શુભશ્રદ્ધા આશ્રયદાતા મિત્રની સ્તુતિ કરી.” પ્રેમાનંદને એ અથ બતાવના ખિન્નઈ ઉપદેશ આપ્યો. પિતા તરફથી “વલ્લભ ભાઈ” કરી ચીડવવામાં આવતા વલ્લભને એ કાવ્યનો નાશ કર્યો.

(૫) “પ્રેમાનંદ કવિના વખતમાં સામળબટ્ટ કવિ થયા હતા. તેની સાથે પ્રેમાનંદને કવિતા વિષે વાદ થયો હતો x x આ તકસરમાં વલ્લભે પોતાના પિતાના બચાવ માટે પાણી લખ્યું છે, જે પ્રેમાનંદ વલ્લભ ઝડપે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જોવામાં આવશે.”

(૬) “જે કામ પ્રેમાનંદના બીજા શિષ્યોએ ન કર્યું તે વલ્લભે કર્યું. તેણે હિંદીના જેવી ગૃજરાતી ભાષામાં હિતમ કવિતા કરીને પ્રેમાનંદને ખુશ કર્યા. x x વલ્લભે હિંદી ભાષાના કાવ્યો જેવું એક કૃત્ત્વિષ્ટિ કાવ્ય રચીને પ્રેમાનંદને બતાવ્યું. તે જોઈને પ્રેમાનંદ અતિ પ્રસન્ન થયા. x x x પ્રેમાનંદે માથે પાપડી મૂકી x x x પરંતુ પોતાની સઘળી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ ન થવાથી પ્રેમાનંદે પાપડી પહેરવાનું ભરી રાખ્યું નહિ.”

(૭) “વલ્લભે x x x પિતાને માફ કરાવે એવું કાર્ય કર્યું. તેથી પ્રેમાનંદે તેને શાપ દીધો કે તારા પુસ્તક હવેથી ખૂબ ચલાવા નથી. x x”

(૮) “વલ્લભનું છેલ્લું પુસ્તક પ્રેમાનંદ કથા છે. તેમાં તેણે પ્રેમાનંદનું ચરિત રસાલંકારમય ચર્ચવ્યું છે.” ૨૩

આ ચરિતમાં “વહીએ કૃતીપ્રસન્નાખ્યાન, યક્ષપ્રશોતર, કૃષ્ણવિદિ, વહીજ-હપોડા, પ્રેમાનંદ કથા, વગેરે ઘણા અંશે લખેલા છે.” એમ લખવામાં આવેલું છે.

૬. ૩. આ. નું મગળાચરણ આ છે:—

“પ્રેમને કે આનંદને, કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને,
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ કે શમચણ્ડશિષ્ય,
વેદપાઠી આજમના, નમું પ્રેમપાનને;
આતુરવીંશી મળિને, કે માધવમિત્ર નમુ.
રત્નગિરા ગુર્જરને, નમુ રૂઢી વાનને,” વગેરે.

૧૧. ૬. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૮

સને ૧૮૬૦માં વીરજીની કામાવતી કથા, બળિરાતનું આખ્યાન, દશાવતારની કથા આ ત્રણ કાવ્ય અંથ ૮ માંમા હપાયા છે તેમાં કવિ વીરજી “પાવન ૧૫ પ્રભુ પ્રેમાનંદ” એમ પ્રેમાનંદને આરંભમાં ચાહ કરતો જતાવાધો છે. એ જ રીતે દશાવતારની કથામાં “વલ્લુગીમાં દિવા રીખ્યા” “ગુરુપાએ કવિ થયા” વગેરે પારાકાવતારની કથામાં તેમ આખરે પણ એ મતલબનું કહેતો જતાવાધો છે.

૧૭. ૬. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૬

સને ૧૮૬૦ માં પ્રા. કા. મા. અંથ ૬ માં હરિદાસ અને દ્વારકાદાસની કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ બંને કવિઓનાં જીવન આપતા પ્રેમાનંદ સાથે સંબંધ ધરાવતી નીચેની દહીકત પ્રથમ જ આપવામાં આવી છે :

(૧) હરિદાસે સં. ૧૭૨૧ માં પ્રેમાનંદને ગુરુ કર્યાં હતા.

(૨) હરિદાસ પ્રેમાનંદના ધરતું કારમાત્રુ કરતો હતો.

(૩) “મરણ સમયે હરિદાસે પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પ્રેમાનંદને સુપરત કર્યું હતું તેથી પ્રેમાનંદે તેની પાછળ ખર્ચ ખુદલુ ઉપર રહીને કરાવ્યું. × × જાણીના પેલાનો પ્રેમાનંદે વ્યય કર્યા હતા.”

(૪) ‘પ્રેમાનંદને ઘણા શિષ્ય હતા × × × વચ્ચે એક સરેશમાં તે બહી જતાયા છે × × × :

“ છે નવ દામ અને ભરત ચારજ,
રત્ન ભડા દ્વય સિંધ કદાવે,
છે ભવ રાસ અને ખર્ચ ભારજ,
રત્ન મળ્યા કંથ વિંધ વદાવે
છે વીર વચન છ સિંધે પ્રાસ,
નહ ચતુરથ નામ મુદાવે,
છે વીર વલ્લભ શે સિંધે શુભ,
એક જ પ્રેમનું નામ પુદાવે ”૧૪

(૫) મહાકવિ પ્રેમાનંદ દ્વારકાદાસની પંડોરામાં રહેલા હતા, તેથી એમને ત્યાં તે વારે વારે જતો x x

(૬) વજ્રમ દ્વારકાદાસની ટોળ કરતો, તેથીરખ પ્રેમાનંદે ૫૦ વર્ષના દ્વારકાદાસને કવિતા કસતા શીખવી

(૭) ભારતસારને અતે હરિદાસે ‘કથમ મહુ વિપ્રશુનો સિંધછ’ એ વગેરે શાસ્ત્રો ને શુરુનું નામ બહુ છે શ્રી રાખ્યુ છે

(૮) દ્વારકાદાસે પણ શુરુનું નામ છપાવ્યુ છે પણ “ પચાસ વર્ષની વાતે ર, શુ મળ્યે હર હરમાય ’ વગેરે દ્વારકાદાસે બાઈ શુરુનું નામ કહ્યું છે

૧૮ એવ કાઠાવાળા પ્રા કા કૈ વર્ષ ૭ અઠ રને પ્રા કા માળા અથ ૧૨ અને ૧૮/૧મા પ્રા કા કૈ ના ઉમા વર્ષના રને અઠ અને પ્રા કા માળાનો ૧૨ માં અથ બહાર પડ્યો હતો પ્રા કા કૈ મા દ્વારકાદાસને સધાવિલાસ છપાયા છે તેમા વિપ્રશુનો ઠેરઠેર ફલેખ છે, અથારે પ્રા કા મા મા અઠાવકાખ્યાન બહાર પડ્યુ છે, જે સ ૧૭૬૬મા ન હરભારમા રખ્યાનું બહાવામા આવે છે

પ્રા કા માળાના અથ ૧૪ મામા પ્રેમાનંદના મળ્ય તરીકે મુક્તદાહરણ અને મુક્તિમળીદરણ છપાયા છે તેમાં વિશેષ માહિતી નથી મળતી

૧૯ એવ કાઠાવાળા પ્રા કા માળા અથ ૧૫

અને ૧૮૬૧મા પ્રા કા માળાના અથ ૧૫ મામા રત્નેશ્વરની કવિતા છપાઈ છે તેના કવિચરિત્રમા રત્નેશ્વર સાથે ‘મોઈમા પુરાનીબોને ઝડો વધેવો લખવામા આવેલ છે ‘મોઈપી કટાણી રત્નેશ્વર વગેરે આપ્યા ને પ્રેમાનંદને મળી

૨૪ એન, પૃ ૨-૩

૨૫. દ્વારકાદાસની વજ્રમે ટોળ કર્યાની વાતને સ્વ કે હ. મુર ખાગી કહે છે પ્રેમાનંદ, પૃ. ૭

પુરાણીઓ સબધી હકીકત જણાવી, “ પ્રેમાનંદને તે સાંભળીને પુરાણીઓ ઉપર બહુ તિરસ્કાર આવ્યો.”

આ જ ચરિતમાં આગળ સપાદકે જણાવ્યું છે :

“ પુરાણીઓએ રત્નેશ્વરને બહુ પજળ્યા તેથી ચીરાઈને પ્રેમાનંદ કવિએ પણ પોતાના માર્ક ડેપ પુરાણ નામે ગ્રંથમાં પુરાણીઓની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી છે, અને એક જગોએ તો તે વક્રોક્તિમાં લખે છે કે “ રત્નસભો પ્રેમાનંદ નહિ, તેથી નમે પુરાણી પાય રે.” તે ઉપરથી રત્નેશ્વરની હકીકત ઉપરથી જ તેમ તેણે કયું છે એમ જ જણાય છે.” ૧૧

૨૦. સ્વ. હાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા ૨૧, ૧૬-૨૦

સને ૧૮૯૨માં રત્નેશ્વરનું વૈરાગ્ય યોગકાવ્ય પ્રા. કા. ગ્રં. ૧૫ ના અંક ૩૫ માં છપાયુ તેમાં વિરોધ માહિતી નથી, એ જ વર્ષે પ્રા. કા. માળાના ૧૬ થી ૨૦ મધ્યે તરીકે પ્રેમાનંદનું કહી માર્ક ડેપ પુરાણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં પુરાણીઓ સાથેનો ઝગઝગ ખૂબ ટોચે પહોંચેલો બતાવવામાં આવ્યો છે.

૨૧. સ્વ. હાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા ૨૧, ૨૧ થી ૩૪

સને ૧૮૯૨ થી ૯૫ સુધીમાં પ્રા. કા. માળાના ૩૫ સુધીના મધ્ય બહાર પડ્યા છે તેઓમાં વૈભવના પદ્મપ્રકોત્તર (મ. ૨૧), કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન (મ. ૨૭), પુષ્પિષ્કર વૃકોદારાખ્યાન (મ. ૨૮), ત્રિવ્રતખ્યાન (મ. ૨૯), એ ચાર કાવ્ય અને પ્રેમાનંદનાં નૈપદર્શિકા સત્યભાષાખ્યાન (મ. ૨૯), પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન (મ. ૩૦) અને તપસ્વાખ્યાન (મ. ૩૧), એ ત્રણ નાટક તેમજ અભિનય-સુધન્વાખ્યાનો (મ. ૩૩) અને માધાતાખ્યાન (મ. ૩૪) એ ત્રણ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયાં છે, આમાં શેષ, સત્ય, આ, ના શ્રેયશ્ચિત્તેચ્ચતમા પ્રેમાનંદે ૧૧ નાટક લખ્યાનું બતાવવામાં આવ્યું છે. વૈભવનાં આખ્યાનોમાં આવતા પ્રેમાનંદ સબધી નિર્દોશને બાદ કરતાં પ્રસ્તાવના વગેરેમાં સપાદકોએ વિરોધ ખાસ કાંઈપણ આપ્યું નથી.

૨૨. સ્વ. હાંટાવાળા : “ જુહિપ્રકાશ ”

પ્રા. કા. માળાનું પ્રકાશન બધે થયા પછી છાપરા ધારણા મથોનું પ્રકાશન બરી રહે એ ગટે સ્વ. હાંટાવાળાએ શુભરાત વર્નાકથુલર સોશાયટીને સ. ૧૮૯૪-૯૬ માં ૬૦ મથોની એક ચાલી પ્રાચીન કાવ્ય કમિટી તરફથી મોકલી આપી હતી, આમાં—

નં. પુસ્તકનું નામ	અવકાશનું નામ	વિષય	પૃ. નો આકાર
૧ લોપામુદ્રાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	નાટક કે આખ્યાન	૧૭૫
૨ માતુલીવિજય	વલ્લભ	નાટક	૨૫૦
૩ દક્ષાતાબ્ધિ	"	સાહિત્યમય	૩૦૦
૪ સુદર્શનાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	આખ્યાન	૨૫૦
૧૨ રઘુવરનું ભાષાંતર	"	કવિતા	૪૦૦
૧૩ કલ્યાણવિજય	"	મહાગાથ	૪૦૦
૧૪ વીરભયપુ	"	ગદ્યપદ્યમયક કાવ્ય	૪૦૦
૧૫ કુબ્જભાર્યા નાટક	"	નાટક	૧૫૦
૧૬ વલ્લભ અપરો	"	કવિતામય	૫૦
૧૭ શુભજનક સંવાદ	"	કવિતા	૬૦
૧૮ ત્રિપુરવધાખ્યાન	"	આખ્યાન	૧૫૦
૧૯ મૃતરાષ્ટ્ર કુતુબેન દર્શન	વલ્લભ	બીજાતરસ કાવ્ય	૧૦૦
૨૦ સુપિંદિર વૈરાગ્ય	"	સાંતરસ કાવ્ય	૨૦૦
૨૧ ગદ્યપદ્યસંવાદ	"	સાહિત્ય	૧૦૮
૨૨ શિશુપાળવધ	રત્નેશ્વર	ભાર્યાવર કવિતા	૧૫૦
૨૩ મહાભારત	પ્રેમાનંદ	કવિતામય હતિદાસ	૨૦૦૦૦"

આરથી કૃતિઓ, એઓમાં ૧૦ પ્રેમાનંદની, ૫ વલ્લભની અને એ રત્નેશ્વરની નોંધાયેલી છે. ૨૭

૨૩. સ્વ. કાંટાવાળા : શામળશાહનો મોટો વિવાદ

“સાહિત્ય” માસિકના ૧૯૧૩-૧૪ના ૨૦૮ નંબરમાં પ્રેમાનંદે રચેલા કદે-વાતો શામળશાહનો મોટો વિવાદ ૪૬ કટાંચિત્તો ઉપાયો છે. ૧૯૧૫માં એ પુનઃપ્રકાશિત “સાહિત્યમાળા”ના આનુક્ર ૧ વર્તીકે સ્વ. કાંટાવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા છે તેની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનંદના જ્ઞાનનો એક વિદિષ્ટ પ્રસંગ એમને મળેલી એક ૧૦૫ કટીનો અપૂર્ણ જૂની કવિતાના ૩૫માં પંક્તિએ આપેલો છે. આ ચરિત્રાત્મક કાવ્ય જોગે ૧૫૧૨ રચેલું છે એ આ કાવ્ય અપૂર્ણ ટોવાણી બચી સમાવે નથી. આ કાવ્યમાં નામજોએ પ્રેમાનંદને કોજનું નિમંત્રણ આપી તેનો પચ્ચત્તી બી ટકી

૨૩. આ સંપૂર્ણ થાકી “પ્રવિદ્યાસ” પૃ. ૫૮ મું. બન્યું. ૧૯૧૧ ના અંકમાં ઉપાયેલી છે.

એનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. એ કાવ્ય ઉત્તરના બેટુ અહીં સ્થાન નથી.
એનો સાર આગ અહીં માન આવે છે.

૧ (૧) માથે ઢાંચ અને હાથમાં પ્રેમાનંદ તરી એમના નાગરોનું હાસ્ય
કર્તુ હવે. આનાથી નાગરો ચિડાયા હતા, તેથી એક વાર પ્રેમાનંદને નાગરોએ
એકસી પોતાની કેમ નિંદા કરી છે એનો ખુલાસો પૂર્યો કવિએ માત્ર કવિધર્મે
જ એ ધ્યાનું કર્યું અને બાલ્ય અને એના સાચા મયૂર કવિનો એક પ્રસંગ કહ્યો,
અને હમણે કે હ તો તમે નાગરોના લખણ બેઠવા માગ્યું છું. પણ કેટલા કેટલાં રાકે ?
નાગરોએ “નાગર સાથે કામ છે” એમ બમડી આપી. પ્રેમાનંદ આવી તીકલ્યા
ત્યા નાગરોનો આવી ખોળા પાથરના લાગી

(૨) નાગરોએ એ પછી મસતક કરી પ્રેમાનંદને કોળાનું નિમત્રણ આપી
અમુક જગ્યાએ આવના મ્યુ એ પ્રમાણે પ્રેમાનંદ એવાર શિબ્યો સાથે ગયા. એ
જગ્યાએ જતા માનુષ પડ્યું કે કોળાન ખોળે રથને બેઠાવ્યું છે, ત્યાં જતા
નીચે અને ત્યાં જતા ચોથે અમ ખૂબ રખડાવ્યા અને અતે કવિ પાછા ભૂખ્યા
થે આવ્યા

(૩) નિને પાસનાર શેષ ચડ્યો ને “નાગરનિંદા” નાગરો વધુ હાલર મોકલો
મથ લખના પ્રતિજ્ઞા કરી એક હાલર મોકલ લખી કાઢ્યા એક વાર બાહ્યપ્રસંગે
અચાનક કવિના ગુરુ રામચરણ (પૂર્વના નાગર) આવ્યા. કવિએ ગુરુને પોતાના
રથેડાં ધણા મથ બતાવ્યા ગુરુને આનંદ થયો એ પછી “નાગરનિંદા” મથ
બતાવ્યો, ગુરુએ દેખતા જ ધૂમિમાં નાખી બાળી નાખ્યો, ને કહ્યું કે આક ન
કરતુ બેઠયે મવિએ આજ્ઞા સિર પર ચક્રવી અને રામચરણના મોટા વિવાહનો
આરંભ કર્યો અને પૂર્ણ કરી એની ઘડી પ્રત લખારી નાગરોએ એ જગ્યા પર-
સ્પર કાલ કરી સત્તાએ તેમ જીજી મુક્તિઓએ એ ગ્રંથની હાથપ્રતો મેળવી નહ
કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી અને “એ હાથ આવે તે બાળી લીધા”

(૪) આ ચરિત પ્રમાણે કવિએ બાહ્ય માટે જ્ઞાતિઓનાર્થ જ્ઞાતિજનોને એક
વાર નિમત્રણ કર્યું નાગરોએ પ્રેમાનંદના નાટીયાઓ સાથે મુક્તિ કરી સામાન
ઓછા મગાવી રમેઈ થાય એવું કર્યું જ્ઞાતીવાઓ જમતીવેળા તોડાન કરવા
લાગ્યા તે જ વખતે ગુરુ રામચરણ મહારાજ ઉપર કર્યું તેમ આવ્યા

(૫) આ મથ કોણે રચ્યો છે એ સ્પષ્ટ નથી હતા એ મોઈ એક “ભામતુ”-
નો રથેડો છે (કરી ર છો), અને સ્વ. કામગણને એ “હાથ મોઢારામાં મીઠા
મહાનમની નાગરોની વચલી મેળવ્યા” એવા પ્રેમાનંદની મહત્તી આપી છે તેમ

રહેનાર જેવી હરિહરના દીકરા બનાયાડર પાસેથી મળી આવેલા ચોપડામાંથી મળી આવેલા હતા.

(૬) આ જ પ્રસ્તાવનામાં “સામળસાહના મોટા વિવાહ”ની પુષ્ટિ આપવામાં આવી છે તે પ્રેમાનંદચરિતના સોપાનની બીજી પૂર્તિ જેવી છે. એ નીચે મુજબની છે :

કસ્યાપિ હેરાકસ્ય અભિમાનિનઃ મદ્યપ્રેમાનદસ્ય દશમસ્કથ નલાખ્યાત
દ્રૌપદિહરણાદિમથાન્ લિખિત્વા તદનંતર અભિમાન કર્તવ્યઃ इदं લેખન સંસ્કૃતં
વૈક્ષે તદ્દેન ન કિન્તુ કેવલમ્ અશુદ્ધ લેખકં કરોતિ તસ્મૈ ન હિદમ્ હાત નરસિંહ
મેહેતાના પુત્રનો વિવાહ સર્પૂર્ણ સમાપ્ત થીરસ્તુ કલ્યાણમસ્તુ શુભ મનુષ્ય સતત ॥

॥ શકે ॥ ॥ પ્રગા દક્ષણાયનગતે બીજર્યે હેમન્તક્રતૌ માસોત્તમગણે
શુભકારીમાસે માર્ગશિર્ષમાસે શુક્લપક્ષે દ્વિતીયાયામ્ શુરજાલરેણ દવે ગોવિ હરામ
શિવરામ તિલવૈયમ્ પુસ્તક ૧ ધ્રી ધ્રી ધ્રી

(૭) “સામળસાહના મોટા વિવાહ” સિદ્ધસ્થની પૂર્ણાટુલિએ સ. ૧૭૪૦ માં રચાયેલ છે, તે એ જાદાવરીડું સ્નાન કર્યું તે અરસામાં (આમાં તિથિ-૧૧-માસ પક્ષ ગાઈ મળ્યું નથી)

૨૪. શ્રી. ભા. નિ. મહેતા : મહાભારતનાં પર્વ

પ્રેમાનંદે મહાભારત રચ્યું છે એવું આ પૂર્વે બહુવામાં આવ્યું છે, એના જુદા જુદા પર્વ શ્રી ભાગુસુખરામ મહેતાએ ‘સાહિત્ય’ના અંગેમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. હજી ફરી બધાએ ‘પાડવાચમેષ’ અને ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે તેની પ્રસ્તાવનામાં એમણે અને ૧૯૧૧ માં પ્રેમાનંદના મહાભારતનાં પર્વોની પ્રાગમ્ના વાંચકે સીમાના મહેતાજી પાસેથી ભાગ મર્યાદા જાણવી એ પ્રત કોઈમાથી એવરી નાલ કરી લીધાનું લખી જણાવ્યું હતું કે “એ ગ્રંથની નાલ એ વજ પાસેથી મળેલી તેને જણાવ્યું હતું કે એ ગ્રંથની અને ગૂજરાત ચરોતર-માથી બાદજીને યોથી નક્ક મળી હતી, તેની નાલ એ કરારી લીધી હતી, કોની પાસે તે પ્રત હતી તે શ્રદ્ધસ્થનું નામ હું જૂની ગયો છું”

અને ક્રમે પાડવાચમેષ, વિરાટપર્વ, બીષ્મપર્વ અને સનાપર્વ શ્રી. મહેતાએ “સાહિત્ય”માં છપાવ્યા હતા. પાડવાચમેષને અંતે સ. ૧૭૩૨ અને વેદાખ મુદિ ૧૩ રવિવારે એ ગ્રંથ રચાવાનું માલુમ પડે છે. નાલ “સ. ૧૮૫૨ના

દિ ૧૦ ગુરુવારે કનકાવતી-પુરમાં લખેલી લખાનીસાદર દિગ્ધે મોંઢના વતની."

૨૫. સ્વ. કે. હ. મુવની "માસ"ની પ્રસ્તાવના

પ્રેમાનંદના સુસ્તી "સાધિકાના માસ" સુપ્રસિદ્ધ છે. અનેક દાયપ્રતો ઉપરથી સ્વ. દી. બ. કેસવચાઇ હ. મુવે સંપાદિત કરી "બુદ્ધિપ્રકાશ"ના પુ. ૭૮ના ૧૦-૧૨ માં અક્ષમાં છપાવેલા છે. આ "માસ"ની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. દી. બ. મુવે સુપ્રસિદ્ધ પ્રેમાનંદ ઉપરાંત એનો એક સિષ્ય અપર પ્રેમાનંદ દોવાનું વિધાન કર્યું છે: "એનો સિષ્ય અપર પ્રેમાનંદ સ. ૧૭૭૬ માં મહાભારત આરભવાની દામ શાંતિ છે અને આદિપર્વ લખી કાઢે છે." ૩૦ આગ્રે જ તેરમી માસ ૨થી ૭ના બાર માસમાં દાખલ કરવાનું એમણે કર્યું છે. આગ મહાભારતનાં પર્વ ૨૫નારો અપર પ્રેમાનંદ છે અને એ પણ કૃષ્ણસૂત્ર પ્રાયઃ જ્ઞાને જ અનુસરી પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લા માં મી. હમનવાય વિદ્યારામ રાવળે એવા ત્રણ કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદ દોવાનું વિધાન કર્યું છે. ૩૧ અને એમને એ વાત ધ્યાનમાં લેવાઈ છે. ત્રણેના બાપ પણ "કૃષ્ણ" છે, એમના બતાવ્યા મુજબ—

"નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને ચોખાદરણ કલ્યાદિના કર્તા તે મહાન કવિ પ્રેમાનંદ બદ્ધ, તે વિના 'સાદિત્ય' માસિકમા પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાભારતના કર્તા તે બીજા, ને " પાંડવોની બાજબ " નામના કાવ્યના કર્તા પ્રેમાનંદ તે ત્રીજા. પહેલા બંને જણે જ્યારે પોતાના કાવ્ય દેશી રાગમાં બનાવ્યા છે, ત્યારે છેલ્લા ત્રીજા કવિએ પોતાનું આ કાવ્ય દોદરા ચોખાઈમાં રચ્યું છે."

"કુવડ જીનો કુજેતો" એક એક ૧૮ કીનું કાવ્ય એમણે છપાવ્યું છે તેને એમણે પહેલા પ્રેમાનંદનું સ્વીકાર્યું નથી.

અહીં મારે ઉચિત્તં જોઈએ કે સ્વ. દી. બ. મુવે સને ૧૮૩૬ માં અને ૭ પ્રેમાનંદ દોવાનું કર્યું હતું, એમા એ કૃષ્ણસૂત્ર હતું, અને એ ગુરુ-સિષ્ય હતા. આમનો બીજો તે અપર પ્રેમાનંદ. બીજા ચાર કથા એ વિશે એઓ એ પછી તરતમા જ સ્વર્ગસ્થ થયાથી હું ખુલાસો એવની સકચો નથી.

૩૦, એન, પૃ. ૨

૩૧, પ્રા. ૩૧. વિનોદ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૮૨.

૪. સોપાન-પચીશીનો ઉપસંહાર

પ્રેમાનંદ-ચરિતનાં સોપાન કેમ વધતાં આવે છે એ ઉપર જોયું. આ યાદીમાંના કોઈ કોઈ અથ ત્રિસો ચર્ચા કરતાં ૨૫, દી. બ. કેસવલાલ હ. મુરે છે ૧૯૧૧ માં લીક માહિતી આપી હતી તે આ સોપાન-પરપરા પૂર્ણ કરે છે. એ નોંધ આ પ્રમાણે છે:-

“પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય નાટક બાળનની માહિતી તેમની ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. કાવ્ય કોટિમાં પહેલું ‘દ્રૌપદીદરજી’ તેમના બહુવામાં છે; પછી ‘અણ-વકાખ્યાન’ હાથ લાગે છે; ત્યારપછી ‘કર્મચરિત’નો પત્તો મળે છે. ‘દ્રૌપદી-દરજી’ ઉપાસની વખતે પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાનુ તેઓ બને છે, પણ કેટલાં ને ક્યાં તેની ખબર તેમને દોષ એમ જણાતુ નથી. જ્યારે શૈવદર્શિકાસાધના-ખ્યાન છાપવાનો વારો આવે છે ત્યારે પ્રેમાનંદે અનિવાર નાટકો લખ્યાં છે એમ તેઓ જણાવી ગયે છે. ખરેખર શકિનાથની પેઠે એઓ પણ એક રીતે મામૂલું સિદ્ધાંત કિલિન્ એ સંકલ્પને તે તે કાળે વળગી રહેતા અને મળી આવતા પ્રમાણને તે તે કાળે માન આપતા જણાય છે.”

૨૫, કાશિવાળાએ આ ૫ થી ૨૩ એ ૧૨ સોપાને પ્રેમાનંદનું ચરિત ઉઘાડી સ્વરૂપમાં રજૂ કરી આપ્યું છે. એમાં પછી એ સોપાન વર્ષા છે તે ૨૪ અને ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦ મુલે “પ્રેમાનંદ” ના જીવનના પાંચ પ્રભાવ આપતાં ૨૬, કાશિવાળાના હાથાં વિધાનેનું એક આ બીજી રીતે સમર્થન થયું છે. એટલે પ્રેમાનંદ-ચરિત બાંધવામાં ૨૫ માં સોપાનની બાંધણી સિવાય બીજાં એમનો મૌલિક કારો નથી. એમનું કાવ્ય વિશેષતઃ એક સમગ્ર બાખાણનું છે. ૨

૧. “શુદ્ધિપ્રભાસ” પૃ. ૫૮ મું, માર્ચ ૧૯૧૧નો અંક, પૃ. ૯૪-૯૫.

૨. એ એનું “પ્રેમાનંદ” વિશેના નિબંધની માર આશનિ કરી શુજ-રાત્રી માહિતીની સોપાન જગત સમક્ષ રજૂ થયું છે; એ માર આશનિ:

(૧) સંન ૧૯૦૮ ની ૩૦ મી જુલાઈએ આપેલું મૂળ બાવળ (૧૯૦૫ માં છપાવેલું),

૨૧ કાગવાળાની પૂર્વતા ચાર અને ૨૨ કાગવાળાએ 'સમુદાય'નું કવિ-
રિત લખ્યું ત્યાંથી ૨૧ કે ૬ મુવતા "મામ" સુધીના ૨૧ મળી ૨૫ સોપાન
બાપ ની મનસુ રજૂ થયા છે એની મીમાસા કરવામા મારે છેલ્લે પગથિયેથી
દરઆત કરવી પડે એમ મને લાગે છે, કેમકે છેલ્લે સોપાને નરિતમા પૂર્વતા
આવી છે નરિતમા પૂર્વતા હાવવાનો પ્રયેક પ્રપત્ત થાય છે કે નદિ એ
ખતાવવા માં એ જ કાગેરો અને સ્વાભાવિક લાગે છે, એનાથી જ પ્રેમાનંદનું
નિર્ભેજ હવનચરિત તરી આવશે

પણ એ પૂતે એ ચરિતના મૂળમા ઓતપ્રોત જણાતા વૈમના વિચરમા,
એ સાથે વીરજીને જેટલું લાગેવગર છે તેના સંબંધમા પણ છુટાસોડા મરી લેવો
અત્યંત અવગચ્છ છે એનાથી એ "સોપાનોના સંધિભાગ ઉદ્ઘાટનાની
સરળતા ધરો

પ્રેમાનંદ-સુત વડુલ (?)

વૈતનું સૌરી પ્રથમ નામ આજને સ્વ નવરસમ લ પાશ્વર્યે 'મામિશ'ની
પ્રસ્તાવનામા બાપેની પ્રેમાનંદના મંથોની ધારીમાના ૨૩ મા પ્રથ "વર્ણન
જાણો" એ નામમાથી મળે છે અને ૧૮૭૧ મા સ્વ નવરસમ આ નામ પ્રસિદ્ધિના
મૂક્ય છે. એમણે ન જોધેલા ઉદ્ધા છે પ્રથોમાનો આ પ્રથ છે, એટલે એ સ્પષ્ટ
છે કે એમને એ વિશે કયાંય અથવાથી માહિતી મળી હતી એ માહિતી કયાંથી

(૧) એમા નહિ જોવા મુદારા કરી ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ 'મા ઉપારેલો
એ જ નિબંધ (૧૮૨૧ મા ઉપારેલો)

(૨) ન ૧ મા મુજબ સુવાસવધારા ધરે સાહિત્ય અને વિવેચન" ભાગ
૨ નામા ઉપારેલો (સને ૧૮૮૦)

(૩) ન. ૨ મા સ્વરૂપ મુદારા કરી ગુજરાત સાહિત્ય મંથાની કાર્યવહી'
(સને ૧૮૪૩) મા ઉપારેલો

આમા ત્રણ અને ચારના મુદારા વિભિન્ન જ છે આ મુદારાઓમા એમણે
કેટલે સ્થળે જૂના વિદ્યાન જતાં કર્યા છે ત્યાંજે જેનેક કરણે હાલ મૂળમા તેમજ
ખાદીઓમા વધારા થયો છે આ જાણને હું અહીં સ્વતંત્રતા નોવનો નથી
સ્વ કાગવાળા વારના વિવાનોની સંપ્રસયતાની મીમાસામા આવશ્યક હશે
ત્યાં એનો ઉવાનો પૂર્વજમે કે હિતરપમે ચારમા આપીને જ સતે ૧ હરિશ અથવા
નકામુ હજાગ મર્દ પડે એન છે

મળી એ વિશે આપણે આજે કશું જાણતા નથી—જાણી સંસ્વાની સ્થિતિમાંથી નથી. તે વર્ષ પછી સ્વ હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા અને સ્વ. નાથાસ ૨ શાસ્ત્રીએ “રસધાર” પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને કવિચરિતમાં એમણે એક પેઢીનામાંનો હવાડો આપી વડૈશરામ અને જીવણરામ એ નામના જે પુત્ર પ્રેમાનંદને હોવાનું જણાવ્યું. “હારમાળા”ના પ્રસ્તાવનામાં મથકાર તરીકે એનો, ૮૪ પદની હારમાળાના કર્તા પ્રેમાનંદ : અને એણે નામ નથી આપ્યું એવા પ્રકારનો પ્રથમ હવાડો મળે છે, જ્યારે લક્ષ્મણ હરજીમાં “પ્રેમાનંદકથા” નામના વડૈશરામ મથકારથી લક્ષ્મણહરજી અને શામળસાહેબો મેટા વિવાહ પ્રેમાનંદ કેટલી જડપથી લખી માઢ્યા એનો ખ્યા આપતો પદખંડ હતારવામાં આવ્યો છે પણ એ ટીખળી હતો એનો મઠક ખ્યાલ તો “દ્રૌપદીહરજી”માં આપેલા કવિચરિતમાં વીરજીની કવિતા વિશે આપેલા વાક્ય ખડમાં આવે છે એ જ ચરિતમાં પ્રેમાનંદના મુખ્ય ચાર શિષ્યોમાં “હિંદીની ધાદી પરની કવિતા કરવાનું” એને સોંપવામાં આવ્યું હતું એ જાણવા મળે છે ત્યાં જ એ પણ જાણવા મળે છે કે એણે “નવે રસ પર જૂદા જૂદા નવ ગ્રંથ” તથા “અલકારશાસ્ત્ર અને પિંજળ પણ” રચ્યા છે “ઉન્મત્ત અને સ્વચ્છંદી” વહૈશરામ જીવન વિશે સળંગ ગાંઠિયી તો ૧ “હુ શાસનપુદિરવાનાખ્યાન”ના કવિચરિત (સને ૧૮૯૦) માં મળે ■ એના ગ્રંથોના નામ એ જ સ્થળે “૨ કુતી પ્રસન્નાખ્યાન, ૩ મક્ષપ્રભોતર, ૪ કૃષ્ણવિદિ, ૫ વહૈશરજી, ૬ પ્રેમાનંદકથા વગેરે” જાણવા મળે છે અને જ્યારે હપાર્થ પ્રસિદ્ધ થય છે ત્યારે, ૭ મિત્રધર્માખ્યાન, ૮ યુધિષ્ઠિરજોદસવાદ, ૯ માતૃતિવિજય (નામક-હુકડો માત્ર—“સાહિત્ય” માસિકમાં સને ૧૮૯૬માં હપાર્થ તેમ ‘જીવન’ની વાદીમાં—એ ઉપરાંત), અને નામથી જ મળી, ૧૦ દક્ષાતાપ્તિ, ૧૧ કૃતરાષ્ટ્રકૃત્તેનદર્શન, ૧૨ યુધિષ્ઠિરવેશમ્, ૧૩ ગદ્યપદ્યસવાદ, (આ ઉપરાંત આર્ચજ્ઞાનવર્ષક સને ૧૮૮૭, ૫ ૨૦માં જણાવાયા પ્રમાણે) ૧૪ ઉત્તર ગોમદલ (હાસ્યરસ), ૧૫ દ્રૌપદી-વસાહરજી, ૧૬ કલ્પલિંગા ખ્યાન, ૧૭ સીતાવિલાસ (ગૃંથારસ), ૧૮ રુદ્રિમણીકૃત્ત સવાદ, ૧૯ રતિકામાખ્યાન (ગૃંથારસ), ૨૦ સીતાવિલાપ (કરુણરસ) ૨૧ તારાવિલાપ (કરુણરસ), ૨૨ કૃત્ત સ્વનામમન, ૨૩ કામજીયુક્તિ અને (હુ શાસનપુદિરવાનાખ્યાનના કવિચરિતમાં જણાવાયા પ્રમાણે) ૨૪ માધવકાવ્ય, એ ગ્રંથો જાણવા મળે છે. આ વડૈશરામ જાણવામાં આવેલી સાહિત્યસેવા. એના કેટલાક સંખ્યાબદ્ધ કાવ્ય અધૂરા કહ્યા હે તે આથી અલગ.

એનું જીવન પણ ઉદામ અને સુચક છે સ્વ. કાઠાવાળા, ૨૧ કેશવેલાલભાઈ એ

સૂચ્યું છે તેમ અને વૃંદાનાં કાવ્યોમાંથી ગર્ભિત રીતે સ્ફુટ થાય છે તેમ વૃંદા સામળનો કટ્ટર વિરોધી હતો અને પ્રેમાનંદ પાસે સામળની કરી વિસાત નદોડી બે બતાવવા પિતા પ્રેમાનંદ સર્વત્રેય હોવાનું કહી બેસે પિતાનાં ખૂબ ગુણગાન કર્યાં છે, એવું જણાવે છે. આવો ચિત્રભક્ત કવિપુત્ર મુજબની સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કેવળ વિરલ પ્રસંગ છે !

(કવિ વલ્લભની અત્યાર સુધીમાં ૧ ચિત્રધર્માખ્યાન (સં. ૧૭૬૦), ૨ યુધિષ્ઠિર-વૃકોદરસલાહ (સં. ૧૭૭૧), ૩ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન (સં. ૧૭૭૭), ૪ દુઃશાસનપુષ્કર-પાનાખ્યાન (સં. ૧૭૮૦), ૫ ચક્ષુપ્રસોત્તર (સં. ૧૭૮૧) અને ૬ મારુતિવિજય નાટક (કુકડો જ માત્ર) આ ૬ કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ઉપાયેલા શ્રેયો પ્રમાણે એનો કલનકાળ સં. ૧૭૬૦ થી ૧૭૮૧ એ-૨૧ વર્ષોનો છે. બીજી કૃતિઓ કદી બહાર આવી નહિ હોવાથી તેમ ઉપાયેલી એની કૃતિઓની જેમ બે અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓની એક પણ હાથપ્રત મળી ન હોવાને કારણે એમાં શું વિરોધ આપ્યું હશે એ આપણે મેળવી શકવાની કોઈ સ્થિતિમાં નથી.

(વલ્લભે હિંદી કવિતાની ઘણી લખાણો કરાવે કે હિંદીમાં જેમ કવિનનું પ્રાધાન્ય છે તેમ ગુજરાતીમાં પ્રાધાન્ય સ્થાપવાને તટિ કવિત્તમા જ ઉપાયેલાં કાવ્ય રચી કાઢ્યાં છે. (કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનને ખતે માત્ર એક સર્વેશ છે; ચક્ષુપ્રસોત્તરમાં વચ્ચે સંખ્યાબંધ લલિતવ્રતની કવિતા છે; દુઃશાસનપુષ્કરપાનાખ્યાનમાં વચ્ચે સર્વેશ, ભુજંગપ્રયાત ને શિખરિણી પણ છે; નવારે મારુતિવિજયમાં થોડા માત્રામેળ તેમ અક્ષરમેળ હક છે.)

વલ્લભનાં કાવ્ય જેઈ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન બે થાય છે કે એમાં આવતા બે પ્રસંગ (૧) સામળની નિંદા અને (૨) પ્રેમાનંદને વલ્લભે એક પ્રસંગે પાપથી પહેરાવી બે વીરજીએ લાવી આપી તે બરાબર છે કે નહિ.

આ બંને પ્રસંગોને લગતા વલ્લભના કાવ્યોમાંના નીચે મુજબ લલેખ મળી આવે છે :

(૧) સામળની નિંદા

“કવીશ્વર પ્રેમ બેવા, કોક તો અમારા બેવા,
શામ લાજલુવંડા કો, રામરક સેવતા,
અભયક મત તજ, માનસની રીત ભજ,
ચલવાનું તે ન થજ, બને મોટા દેવતા.

દિગ્ધર્મ જાણનારા, વાસ વરયા તેણે કરી,
 ગુજરાનને કલક રેણુ વિના રેવતા;
 ધિક ધિક ધ્યાનમાન, અરે ન સહુ સમાન,
 કરતું હવે તો ધ્યાન, લાગે જુર દેવતા.”

(મિત્રાર્માધ્યાન-સં. ૧૭૬૭-૬૬ ૮)

“અંદસમ જે ગીતન, મહાબળ ભલિષ્ઠમા,
 વરિષ્ઠમા વરિષ્ઠ જે, કૃષ્ણદેવ વારા;
 ગુર્જરગિરના પેડે, અમલના નવીન એ,
 ભણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિના ભણુકા;
 સર્વકુલસખન છે, પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
 પૂજ પૂજ માનમે હ રામ મહાદેવ આ વારા.”

(ગુરુ. ૪. સવાદ-૧૭૭૧-૭૬ ૨૪)

“એવો જોન જોઈ એક, જાણણ કે કાઠ આબો,
 ગુણ ગાના લાગ્યા હજી, કવિતા નાખી કરી;
 શિખિ સમ દાનેશ્વરી, નૃપ અમે રેક રખી—
 જા કનેથી દાન લેતુ, ખણુ લેતું ના જરી.”

(કૃતીપ્રસન્નાધ્યાન-સં. ૧૭૭૭-૭૬ ૨૦૨)

(૨) પ્રેમાનંદની પાંચડીનો પ્રશ્ન

“મામ મામ મારા સુન, મુખ મહમુ આપુ તને,
 હરીશ્વર એવી ધરી, એક વાર આવીતી;
 દિજ અગ્નિગાદ મા-વાં, મૂળ લઈ ગયા જેલ,
 પાંચ પેંદાપી કવિએ, કવિતા વખાણીતી;
 મંત્ર કહિ એ તો મે જ, પરીણા જેવાને દર્શા,
 પિતાને મુર્ખ એમ, મુન રીત વળાણીતી;
 આપ્યા દહ લઈ આપી, આનંદ થયા અપાર.
 વીરદાસે પાંચ આપી પ્રેમથી પ્રમાણીતી,
 બંને ત્યાં જાણે હજી બીજા કાંઈ માગે સુન,
 મા ગુ ધર્મે તે જ જાણુ, પછે કદુ માંડું;
 પંડીએ બેસતું જેની, બીનો તેનાં માંમાં પેલાં,

ધર્મગુણ મને ધર્મ, જ તમા એ જલદાર:
કવીશ્વરે મન્યુ કહ્યું, પુસ્તક તમારું જેલ,
મુને મર્વે મને પિત્ર ! આપિયુ તે તો ખરૂં,
ધન્ય ધર્મગુણ ધન્ય ! કર્મકાર ધન્ય તને !
ઉપરને પ્રેમ નવ, સત્ય સદુચ્યર ! ! ”

(મહામયોત્તર-સં. ૧૭૮૧-૮૧ ૫૨૦-૨૧)

શ્રી. નરેદ્રસંકર પદ્યાએ વલ્લભના જીવન વિશે ધ્યાન દોર્યું છે કે પ્રેમા-
નંદ-શામળ વચ્ચે તેમ વલ્લભ-શામળ વચ્ચે પ્રત્યક્ષ કારણ નહિ દોષ, કે
“ એવું જ કહી મગધ કે, પ્રેમાનંદ, વલ્લભ વગેરેની ખ્યાતિ શામળને કાને
આવેલી. એ બનેલી (પિતાપુત્રી) પ્રસાસા ધણી થતી અને વિદ્વાન તેમજ
શામાન્ય વર્તમા એમના કાવોની તારીફ ધણી થતી. આથી મહામળને બળમગાઈ
થતો, અને પોતાની બળતમ તેો આમ કાઢી.” શ્રી. પદ્યાએ ક્યારેક ઉલ્લેખ
શામળના કાવોઆથી જોયા છે, એ વલ્લભ પ્રતિ દરેક અને એમનું માનવું
છે “ મહાનરેદ્રના ” ની પૂ. કા. દો જ્ઞાન ૫ મા માની વાચનાને બાતે પિતા-
પુત્ર ઉપર જગદીશ કરેતો આગ બની પ્રતોગ્રહ નથી” એવું શ્રી. પદ્યા પણ સ્વીકારે
છે. પણ બાકીના ઉલ્લેખોમા દેવેડે રમી કવીશ્વર ઉપર કગદા જગાપ છે તે
વલ્લભને ઉદ્દેશી લખાયેલા એમને લાગ્યા છે. એ જ રીતે ઉપમર્મસંવાદના એક
વાક્યમા પ્રેમાનંદને ઉદ્દેશી કગદા અને વેળાની વાર્તા—પ્રવાવનીની વાર્તામા
વલ્લભનાં ભણે કે કવિત્તને ઉદ્દેશી ગ્રહાર દોષ એમ એમને લાગુ છે, જે કે
એમને બેસા પણ ઉદાહરણ આપ્યા છે કે જેમા “ કર્મકાર ” દોષા છતાં એ
વલ્લભને ઉદ્દેશી ન દોષ.

શામળનો સમય યથા એ એના મઝાથી નિશ્ચિત છે. શિરપુરાનું સ.
૧૭૭૪મા રચાયેલું છે. ૫ એથી પહેલાની એની કોઈ કૃતિ રચાયેલીવાળી નથી

૩. “ વલ્લભ ”—પૂ ૮૮

૪. પ્રા કા જે પુ ૬ અક ૧ (સને ૧૮૦૦)—મા પણ એવું કહ્યું નથી.

૫. સ. ૧૭૭૪, ૧૭૭૮, ૧૮૦૪ એવા ત્રણ સંવત્સર છે તેમા જલિતની
દૃષ્ટિએ મને ૧૭૭૮ વાલની લાગ્યા છે એ દિવસે આવલું મુ ૫ ચુક (તા.
૧-૮-૧૭૧૭) બરાબર છે. શ્રી નરવર્યાય દેસાઈ પણ સ ૧૭૭૮ ને વધુ વલ્લભ
આપે છે (પૂ કા દો વાગ ૮ગો પ્રસ્તા પૂ. ૧૦) તેમ સ ૧૮૦૪ આવલું
મુ ૫ ચુક (તા ૩૦-૭-૧૭૮૦) ખરા છે. આ બંને વર્ષ અમલદાદિજ છે. માત્ર
રખીદાસ વિશે કરોડ ઉલ્લેખ નથી, નેથી સ ૧૭૭૮ વધુ સંબંધિત છે.

મળતી; એ રીતે સૂઝ બહોતરી સં. ૧૮૨૧ માં પૂર્ણ થઈ છે. આમ એનો કવનકાળ નિશ્ચિત રૂપે સં. ૧૭૭૪-૧૮૨૧ છે. એણે એ પહેલાં બહુ તો પાંચેક વર્ષ ઉપર કવિતા લખવાનો આરંભ કર્યો હોય તો સં. ૧૭૬૬ (સિવપુરાણનું વર્ષ તેમ પદ્માવતીની વાર્તાનું પાકાંતર વર્ષ) થી નીચે જઈ શકવાની શક્યતા નથી; જ્યારે વલ્લભના મિત્રધર્માખ્યાનમાં તો સાયરંક સેવતા સામળ ઉપર કથાક્ષ છે. એટલે કે સામળ સં. ૧૭૬૦માં તો સારી રીતે સાયરંક સેવતો હતો એવી રીતે ખૂબ જાહેર થઈ ચૂક્યો હતો. સામળ રખીદાસનો આશ્રિત હતો એ સં. ૧૭૭૭ ના કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ છે. આમ સામળને ૧૭ વર્ષ સાયરંક સેવતાં થઈ ચૂક્યાં જણાય છે. વાકું સામળના પ્રથમ કથા કાવ્યમાં રખીદાસના આશ્રિત બન્યાનો નિર્દેશ છે એ નોંધવું :

સિદ્ધાસનભગીશીને અંતે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે કે—

“સંવત સતર સીતાતરે” કરવા માંડ્યો મંથ
પનર વાત પંચાસિઇ પુરણ ક્રીધા પથ
સિદ્ધપત્ય શ્રીરખીયલે કારે તેડ્યો કવીરાજ
સતર વાત સબલાવિઠ મોઝા છે મદાસજ.”

આથી એ સ્પષ્ટ થયે કે સં. ૧૭૭૬માં સિદ્ધાસનભગીશી રચવાનો આરંભ કરી સં. ૧૭૮૫માં પંદર વાર્તા પૂરી કરી. અને વાર્તા પૂરી થયે રખીદાસે સામળને તેડાવ્યો અને સામળે રખીદાસને પંદર વાર્તા સંભળાવી એમ સમજાય છે. આ જ વાતને વધુ ચોક્કસ રૂપમાં આપત્તે મિનાપોપટની (૧૫મી) વાર્તાને અંતે મેળવી સહિયે હિયે; નેમકે

“તેલને” ગુપ રોચાં થરી પનર વાત પેદેલી કરી,
કી ખ્યાન ચાલી તેલ તણી નેણે કર્યાંતર કાને મુળી.

૪૦૫

૧. કા. ડ. સ. દ. ઝિ. યારી બાજ ૨ ભે, પૃ. ૩૮૫ (સં. ૧૮૮૫ ની નં. ૧૧૬ની પ્રત).

૭. આ વાગ મારી પૂર્વે પ્રથમ બનાવવાનો પહેલો વલ્લ રવ. અંજાણાથ બનીને સિ. બ. બાજ ૧ લાની બુઝિદાર્માં, વિદ્યમાન શ્રી. રામલાલ મિશ્રીને “સાદિત્યાર”ના સામળ-અંકમાં અને મારા મિત્ર શ્રી. નરવરલાલ દેસાઈને સામળના સિવ-પુરાણની પ્રસ્તાવના પૂર્વે આપેલી સાવચારીમાં છે.

માતર પાત્રો મોટા મળી મેંદજ આમ પોરંધરધણી

સતોડી કર નેડી કળું લક્ષ્મી પુન્ય લોને એ લળું

પનર વાત પેદેલી સાંભળી જ્ઞાન આપ રૂંધેલી ટાંડી."૨ ૪૧૧

સં. ૧૭૬૩ થી ૧૭૮૫ સુધીનાં ૮ વર્ષોમાં સાગળે પદર વાર્તા થી કાઢી
દેલી. આ ૯ માળામાં પદ્માવતીની વાર્તા બેત્રે કરેલી છે; જેથી ૬—

“સંવત ૧૭૬૪ નાસીઓ મહાદામાધુ મુંદર સાર

પુણ્ય કયા મડ પાંચમી નેવનો મંજસવાર.” ૧૦

આ માળ્યમાં રખીદાસ વિશે કરો નિર્દેશ નથી, એ એવાં સં. ૧૭૫૬ સુધી
પાંચ રખીદાસનો મેળાપ થયો નથી. કુટીપ્રસન્નાખ્યાનમાં—

“પદ્મમ એમ તમેા પપમનલમ, વડલ સ્વામ રસાવ વખાણુ,

સત્તર સીત અને વળી સાત જ, સાંત મુનિષ્વાલ પ્રમા હું પ્રમાણુ.”

—એમ સં. ૧૭૬૩નું વર્ષ પ્રાપ્ત થઈ દોવાળી અને એમાં રખીદાસનો

૬. કં. ધ. મ. ૮ લિ. પુ. વાદી બામ ૨ ને, પૃ. ૩૦૧; એ બાવને મળતું
પૃ. ૨૬૮ અને ૩૦૬ ઉપર અવતરણ છે, જેમાં પદર રખીદાસે સાંભળીને ૧૭
બાકી રહી, એમ લખ્યું છે. વિશેષ અત્તલમેા પૃ. ૩૦૭ ઉપર પણ મળશે.
સં. મ. સો. કં. લિ. પુ. ન. ૮૦૫ મા સિન્ગ. ની ૧૦ વાર્તા છે, તેની ૧ લી વાર્તા
દરખુની વાર્તાના આશ્રમમાં રખીદાસે એ સારા કામ કરાખ્યાનો નિર્દેશ છે;

“કડુ નવાંજુ દો કારમુ મગા આખી પેર :

એક પરમારથ એ કડુ ખીલું કાકુ મન :

પડીત તેડો પ્રીતસુ નેજપુરુષ એ જન

ગમક પ્રાકાર સતોડીયો પાનપાન પનપાન.”

આ બેમાંનું ૧ હું કામ એ સં. ૧૭૬૬ મા રખીદાસે કર્યો ખોદાબો તે અને
ખીલું કામ એ ૧૭૮૫ મા સાગળને લેકાબો તે. ૧૬મી વાર્તાને અતે પણ આ
અત્તર્નું વિધાન મળે છે.

૧૦. સં. ૫. સો. કં. લિ. પુ. ન. ૬૨૮ જ. સં. ૧૭૭૫ મામ સુદિ ૫ ને
મગળવાર સાચી મિતિ છે. સં. ૧૭૭૪ માં મધ્ય સ્વીકારવાં એ મિતિ ખોટી છે,
જે પ્રતોમા માસ ૪ નથી (ઇ. ટ. જૂ. ક્ર. દો. બામ ૧ લો, પૃ. ૪૩૬) તેને વિશે
તો ચર્ચા જ નહીં છે.

નામોલેખ, દોવાથી વિચિત્ર કાલવિશેષ ડભો થાય છે. આ કાલવિશેષનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું ?

સં. ૧૭૬૭ પદોમાંની શામળની કૃતિ સિવપુરાણ (સ. ૧૭૬૮) મળે છે તેમાં પણ રખીદાસ વિશે કંઈ નિર્દેશ નથી. વૈતાવપચીશીમાં સિદ્ધાસનગત્રીશીની જેમ વિસ્તારથી રખીદાસની ઉપીક્ત આપવામાં આવી છે, પરંતુ ત્યાં વૈતાવપચીશી કથારે રચાઈ એ વિશે કંઈ કંઈ નથી; કહ્યું છે તે તો સિદ્ધાસનગત્રીશી કથારે રચાઈ તે; જેમકે—

“સંવત સત્તર પચોત્તરે કરવા નાડપો મય,
બગીચા વાન પંચાશીએ પુણ્ય કીમે પંચ;
તિહુજ પટેલ રખીઅલ વડો, કાંટે તેડ્યો કવિરાજ,
સત વાન સબળાનીએ મોગ છે મહારાજ.” ૧૧

ઉપર સિખ. ના અવતરણમાં અને આમાં દેઠવું સામ્ય છે એ જણાશે. ‘પચોત્તરે’ને રથાને ‘સીતોતરે,’ ‘બગીચા’ ને યથાને ‘પતર,’ ને ‘સન’ને રથાને ‘સતર.’ આ અવતરણની સંદિગ્ધ “સત”ની હકીકત પૂર્વે આપેલા અવતરણથી દૂર થાય છે. એમ છતાં સ. ૧૭૮૫ થી પૂર્વે રખીદાસે શામળને નથી જાણાવ્યો એ સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેા કાલવિશેષ આપણને વલ્લભ થયેા દોષ તોપ એવી જ આ કૃતિઓ છે એ માનવાનો નિષેધ કરે છે.

દબે પ્રેમાનંદને પાંચઠી પદેશવી એ પ્રસંગને તથાસિયે સ. ૧૭૮૧માં રચાયેલા મહાપ્રત્યોત્તરમાં આ વિગત છે. સીમાકાર બતાવે છે તે પ્રમાણે પાંડવવિષ્ણુ—કૃષ્ણવિષ્ણુ જોડે, —નેતું ઐષ્ઠ કામ્ય કરી બદ્ધપ્રતિજ્ઞ પિતાને વલ્લભ પ્રમ કરી પાપ પાણી પડેશવે છે, એ પાપ લાગી આપનાર લીજી છે. આ પ્રસંગ કયા વર્ષમાં થયો હશે એ ત્યાં સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ મિત્રવર્ગાખ્યાન (૧૭૬૦), યુધિષ્ઠિરજ્ઞાપના સવાહ (સ. ૧૭૬૦), કૃત્તીપ્રસન્નાખ્યાન (સ. ૧૭૭૬) અને કુસારાનુકુપિરપાનાખ્યાન (સ. ૧૭૮૦) આ ચારે ગ્રંથોમાં એ વિશે કંઈ કંઈ નથી, તથા મહાપ્રત્યોત્તરમાં એ પ્રથમ સુચવાય છે, એ જોઈ સં. ૧૭૮૧માં આ પ્રસંગ બન્યો સંભવે. મહાપ્રત્યોત્તરથી તો પિતા નારાજ થયો છે એ “અત્રિ નાજી છે રમા આ” (૫૩૨ મી

૧૧, જૂ. મા. દો. ભાગ ૬ કો. ૫. ૧૭૮. ૨૧ અ. પ્ર. બનીની આ ઉપરની નોંધ જુઓ : ફા. પ્ર. સ. દ. ટિ. ૫ પાઠી ભાગ ૨ ભે. ૫. ૩૪૭.

કી) થી સંપાદકો જણાવે છે. ૧૨ વસ્ત્રાનો કપનકાળ એની કાચી કૃતિ મિત્ર-ધર્માખ્યાન ભેતાં સં. ૧૭૧૦ થી માંડી સ. ૧૭૮૧ ચક્ષુપ્રત્યોત્તરના ૨૫મા વર્ષ સુધી છે. આ છેલ્લા વર્ષમાં વીરજી દ્વારા છે કે નહિ એ બહુતું રહે છે. આ અંગે વીરજીનો સમય નક્કી કરવો અઢી જ આવરવક થઈ પડે છે.

વીરજીને માથે જે ચાર કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાં સુરેષ્ઠહરણ સ. ૧૭૨૦માં નિર્મિત છે; ૧૩ જેમકે—

સંવત ૧૭૨૦ માંડાં મધ્ય સપ્તમ્ય યાએ ॥અવલગા

વૈશાખ સુદે પંચમી વાર ગુરૂ વાંઢા કંઠેવાએ ॥અવલગા ૩૨॥”

એની બીજી કૃતિ કામાવતી-આખ્યાન છે; એનું રચાયર્થ સ. ૧૭૨૫ છે; જેમો—

“સવત સત્તર ને પચીસ, ત્રિકાગ્રજ ભમિતો હય;

શાકે ખંદર નેહું તરા, સાધિવાદન કેસં તે ખરા.

પોપ માસ ઉત્તરાયન રવિ, હયા સંપૂર્ણ અગ્નિવતી;

કૃષ્ણ પક્ષ ને એકાદશી, એ હયા સદુને મન વરી.

સોમવાર ગુણ છે પાવન, ધરી ચાત ત્યા ચંદ્રિષિ દિન;

ઉગમને દિન પૂરણ થઈ, ચંદ્રસેનને બ્યામે કહી.” ૧૪

આ કૃતિનું રચાયર્થ જોયે નિઃસંદિગ્ધ છે. એથી વીરજીના કનૂત્વ માટે ખાસ સંકોચે કારણ નથી જણાવેલી દબે એ કૃતિ રહે છે. તે બહિરાગનું આખ્યાન અને ફરાવતારની હયા આખ્યાનો ૧૨૦ મધ્ય—

“સંવત અદ્વૈત સાગર સ્નાતે, ત્રીચુલ ને આકાશ કે,

આદિમતમ કંથ પૂરણ ક્રીડે સાવણ એકાદશી

ઉગમ ૨. ૨૧

શુક્રવાર તો સારો નાઈ, બહિરાગના ગુણ માથા ૨.”

૧૨. ચરિતમાં પણ એ વાત નિર્દિષ્ટ છે; જુઓ અને પ્રસંગ માટે દુસારન ૩. આ. કવિચરિત, પૃ ૫ અને ૬.

૧૩. ગુ. મ. સો. ૬. હ. વિ. પુ. ન. ૬૫૫ ક (સ. ૧૭૫૮ની ન્દની પ્રત) —પ્રા. કા. પ્ર. પુ. ૫—અક ૩ (સને ૧૮૮૬)—પૃ. ૭૫૫ “પોસ” માસ સં. ૧૭૨૦ વૈશાખ સુદિ ૫ ચુકુ ને તા. ૨૦-૪-૧૬૬૮ એ સાચી મિતિ છે. તે પૌં સુદિ ૫ ને તા ૨૩-૧૨-૧૬૬૩ પણ ખરી છે. એ બાદો ન્દનો ૫ સ્વીકાર્યો છે.

૧૪. પ્રા. કા. માળા, મધ્ય ૮, પૃ. ૧૨૫.

એટલે કે સવત્ ૧૭૩૦ના આવણ સુદિ ૧૧ ને શુક્રવાર રથાયેલ છે એની કે કાર્તિકાદિ બે રીતે ગણતા આ તિથિવાર ખોટા છે દશાવતારમાં તો સ ૧૭૪૨ના વૈશાખ વદિ પાચમ એવો વાર વિના જ નિર્દેશ છે, એટલે એની ખોટી થઈ શકે એમ નથી બહિરાનના આખ્યાનમાં એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે છે તે ત્રિમાનદને યાદ કરવાને લગતી જેવી કે—

“મોટા મ્હિ જનલ યયા છે, નરમહ મેહેતા નામ,
મુરદાર કમીરજી કહીએ, બાળ્યે મુદરયામ ૧૪
નરહર નારાયણ નમીએ મ્હિ મોટા મુણવાન
મીરાનાઇને ભારે નમતા, મળશે મોટું માન ૧૫
પાવનરૂપ પ્રભુ ત્રિમાનદ ગુણ ગાતા લગ્નલખ,
પ્રભુના નામે જીલ બાઈએ તો કોઈની કું સમન્ધ ૧૬
કૃપા કાચએ પરમાનંદે, તો કવિ વીરજી થાય,
અનેક કથાઓ કરીને વીરજી, ગુણ ગુરના ગાય ૧૭ ૧૫

આમાં જુના મ્હિએ સાથે ત્રિમાનદને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે આ એની પદ્ધતિ મુરખાદરણમાં મળે છે, જેવી કે—

‘નમસ્કાર નૃસિંહ મેહેતાને, પ્રથમ નામી શીય,
સર્વ વૈષ્ણવને નમી ભાવશું મન નવ ધરશે રીસ. ૧૬
પ્રભુના ગુણ પ્રેમે પ્રભુમી, ભાવ ધરીને મન,
મુરદાર પ્રભુ ત્રિમાનદ, ચિત્તવન કરી રવામિન ૧૭’ ૧૬

મુરખાદરણની મુદ્રિત વાચનામાં આ પાડ છે ત્રિમાનદ રાખે બીજી પણ કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે, પણ સ ૧૭૫૪ની જૂની પ્રતમાં આવો પાડ મળે છે,—

‘નમસ્કાર નરમહ મેહેતાને પ્રથમે નામુ શીય ॥ ૧૬ ॥

વડનાર ગુણસાગર પ્રભુમી ભાવ ધરીને મન ॥

મુરદારા પાવન પરીમાનદન ભાવ ગા ધરશે

ભીન ॥ ૧૭ ॥ ૧૭

૧૫ પ્રા ૩ માળા, અષ્ટ ૮ મો, પ ૧૨

૧૬ પ્રા ૩ ત્રૈ ૧૧ પ, અષ્ટ ૩ (સને ૧૮૮૦) પ ૨

૧૭ ગુ વ સો ૬ ઢ તિ પુ ન ૧૫૫ ક

પ્રજ્ઞાપાના સાહિત્યના મુખ્યસિદ્ધ અદ્યક્ષમ કવિઓમાંના સુરદાસ-પરમા-
નંદાસનો અહીં સ્પષ્ટ નામોદ્દેશ છે. પાછળથી ‘સુરદાસ’ ને બદલે ‘સુર-
દાસ’ ને ‘પરમાણ્દ’ ને સ્થાને ‘પ્રેમાનંદ’ લેવા ફેરફાર થઈ ગયેલા મળે છે. પણ
જૂની હાથપ્રત તેમજ સ્વાભાવિક રીતે સુરદાસ-પરમાનંદાસની નેત્રી વૈષ્ણવોમાં
ભણીતી હોઈ એ જ પાઠ વધુ યુક્ત છે. શ્રી. રામપાલ યુ. મોદીએ આ તરફ
મૂંઝાંધી પ્રથમ ધ્યાન દેવું છે. ૧૯ આ જોતા બલિરામનું આખ્યાન વીરજીને નામે
પાછળથી ડાહ્ય થયેલું જણાય છે. સુરેખાદરજી-કામાવતીમાં નથી તેવું પ્રેમાનંદનું
કૃત્રિમ ગુણમાન છતાં યુગનું નામ ગોપી રાખવાનો પ્રયત્ન, કાપાની કૃત્રિમતા
વગેરે જોતાં બલિરામનું આખ્યાન અને દશાવતારકથા પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી
સાચાં એવી સ્થિતિ નથી. આમ વીરજીનો ક્વનમાળ સ. ૧૭૨૦-૨૫નો જ
આવી રહે છે. પાછળી બને કૃતિકોને સ્વીકારવામાં આવતયિ સં. ૧૭૮૨ થી
આગળ જઈ સાકાત નથી. ૧૯ એ જ વીરજીને આપણે છેક સ. ૧૭૮૧માં બેંચી
જવો પડે છે આ સ્વાભાવિક લાગણી નથી, કેમકે વીરજીને એટલા બધા વર્ષ અકર્મવૃથ
સ્વીકારી સાચા નહિ ૨૦

આવી સ્થિતિમાં પાપટી પહેરવા દાણે પાપટી લાવનાર તરીકે વીરજીને
સ્વીકારી સાચાં એમ નથી. એટલે પ્રેમાનંદે પાપટી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી
એ વાત જ મૂળ માયા બિનાની થઈ ડાહ્ય નથી.

૧૮. ગુજરાતી-દીપોદયની આક, સને ૧૯૩૦, પૃ ૭૮-૭૫

૧૯. પ્રેમાનંદ કાવ્ય રચનો અને વીરજી એ બાઈ સંલગ્નાવતો એવી વાત
વહેતી મુનર્થ છે અને એ રીતે વીરજીના કીર્તી જીવનનું સમર્થન કરાય છે. સ્વ.
કે. હ. મુવ પણ “પ્રેમાનંદ” નિનય-વદ્તા (પૃ. ૬)માં આ વિગત જણાવે
છે. આ વાતને ક્યાયથી કદી ટેકો મળ્યો નથી. તેથી જ કહેવાની જરૂર નથી
કે મો. ક. મા. મુનશીએ પ્રેમાનંદ માણ વચાલી આય છે અને વીરજી કાસિયા
વગાડે છે એવું ચિત્ર દોરાવ્યું છે એ માત્ર કલ્પનિક છે. એની પાછળ સ્વ.
કાશિવાળાએ બતાવેલા કવિચરિત સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રામાણિક સાધનનો
ટેકો નથી.

૨૦. સ્વ. કે. હ. મુવ પ્રેમાનંદને સરણે વીરજી આખ્યાનું વર્ષ સ. ૧૭૨૧ આપે
છે, જ્યારે “સુરેખાદરજી”માં નામ દોષ તો એ સ. ૧૭૨૦માં રચાયેલું છે.
આ કાવ્યવિરોધ જોવા પણ બંનેને મેળ મળે એમ નથી.

હવે નિર્દિષ્ટ મહાનિર્યા અને વીરજીની પાસી લાવનાર તરીકેની અસલ વિવરતા આપણને વલ્લભને નામે ઝપાથેલી કૃતિઓમાં પ્રામાણિકતા સ્વીકારવા અવસર આપે છે અને તેથી જ પેરી “ત્રેમાનદ”ના છપાથેલા ખંડ પછા પ્રામાણિક હોવા સમ્ભવ નથી આ જ કારણે “ત્રેમાનદ”ના પ્રમાણે ત્રેમા નદને નામે ચડેલા “લક્ષ્મણાદ્રસ” અને “ગામજીયાદનો મેટો વિવાદ” ત્રેમાનદની કૃતિઓ તરીકે સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

પરંતુ નામ ચડેલી કૃતિઓમાં જેનો બચાવ ન થઈ શકે તેવા નવા અરો—પ્રવાહો છે, જેની ચર્ચા એ કૃતિઓ પ્રાચીન ન હોવાને કારણે નામથી છે, તેથી એ વિશે અહીં મોન જ સેદ છે.

અહીં એ નોંધ આપવું જોઈ પડે છે કે ત્રેમાનદની ૩૨-૩૩ વર્ષની વયે વનમ જન્મેલો હતો, એને કે મ ૧૬૨ના બાપનો જન્મ માનિયે તે સં. ૧૭૨૮-૨૫ માં હીકરો જન્મેલો હતો, એને સ ૧૭૦૦ માં દ્વારકામાં સને ટોર કરી, એટલે કે ૫૬ વર્ષની વયે આ ન બેસવાથી સ્વ કે હ કહે વલ્લભને સ. ૧૭૧૫ ના જન્મેલો મ્હો છે (ત્રેમાનદ, પૃ ૭) વસ્તુસ્થિતિએ આવા એકમેક્લા વિરુદ્ધ વિધાન ઊભા કરવા પડે છે એ જ બતાવે છે કે મૂળમાં મૂકેલ અન્ય છે અને એ જ દ્વારકામાં વસતે એ બેકના અનસ્તિત્વમાં પરિણમે છે, આમ ત્રેમાનદને વલ્લભ નામનો એક પુત્ર હતો, એ ૫૪ મેટો કનિ હતો વગેરે વાતો જ હાથ તાળી દઈ વિલીન થઈ જાય છે.

સ્વ કે હ. કહે ત્રેમાનદ નિમજના સુસા મ્હાં છે તેના સાનજવિચરના તરફ દીક્ષપ બતાવી છે એ અહીં લખ્યા લેવા જેથી વસ્તુ છે.

પણ એનો ગામજીયાદ સ ૧૭૧૦ માં સુર થઈ સ ૧૭૭૦ પડેલા જ પૂરા થવાને વજમી રહ્યા છે, આની અસિદ્ધતા કપા ૨૫૫ છે વસ્તુસ્થિતિએ આમ સ્વ કહેલી “ત્રેમાનદ”ની વર્ગીકરણ વાતો, ૨૨ માર્ગજાના વિધાન વગી જતા, ૧૩ી અથ છે.

૫. પ્રેમાનંદચરિતની સોપાન-પત્રીશી વિશે વિચાર

વચ્ચેથી વીમનો પત્ર સરળ થઈ ગયા હવે પ્રેમાનંદચરિતનાં સોપાન ઉઠેલનાં સહેલું થશે. પૂર્વે બતાવ્યું છે તેમ ઉદ્દેશી એનો ઉદ્દેશ અહીં હવે આપણા પ્રયત્ન કરું છું.

૨૫ : ૨૫, ૬૬, ૬૭ મુવની “માસ” ની પ્રસ્તાવના

હી. બ. કેશવલાલ મુવે કરેલી આ કલ્પના, પ્રેમાનંદના “બાર માસ” મા ચર્ચેલા ઉડાના પ્રસેપના “દાસ પ્રેમાનંદ”ના કરતા અને તેમ મહાભારતના પર્વ માસ અને કૃષ્ણી-અર્ધ-આદિપર્વ—ને ઉદ્દેશી એમણે કરી છે એમ કહેવું વાજબી લાગે છે. “માસ”માનો છેલ્લો ૧૩મા માસનો પ્રસેપ કોઈ મહત્વનો નથી. “દાસ પ્રેમાનંદ” ની છાપ કોઈ અન્ય નાખી દોષ અને એનું નામ પ્રેમાનંદ દોષ થા ન દોષ ન દોષ એ વડું સાચું છે, કેમકે પ્રયોગ કરવાના ચોતાના નામ કરના મૂળ લેખકના નામનો જ એવા પ્રસંગે ઉપયોગ કરે છે એ અત્યંત ભણીતી વાત છે. એથી માસ-પૂરવી “અપર-પ્રેમાનંદ”ની કલ્પના નકામી છે, હવે રહે છે પ્રશ્ન કૃષ્ણી-અર્ધ-આદિપર્વ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

“સંવત સત્તર કમીશી ભય, પવિત્ર આશ્વિન માસ વખાણ,

પક્ષ કૃષ્ણ ને દ્વિતીયા પુષ્કર, કરી ગુરુપાએ કથા સાર.” ૧

આ સ. ૧૭૩૬ આશ્વિન વદિ ૨ પુરનાર એ દિવસ સંકરપદ છે. એ દિવસે આષાઢી સંવત લેખે રાનિવાર (તા. ૧૧-૧૦-૧૯૭૬) આવે છે, ત્યારે કાર્તિકી લેખતાં પુષ્કર (તા. ૨૬-૯-૧૯૮૦) આવે છે, પણ પ્રેમાનંદનું “મુદામાચરિત” એતા કાર્તિકી આષાઢી જ દોષ, એથી આ વર્ષ પ્રેમાનંદનું આપેલું નથી લાગતું. આમ તિથિવાર ટકી રોકે એમ નથી. આ મંથની રચના ગુરુ-પ્રતાપે પ્રેમાનંદ કરી એ બંદરે હકીકત કાબ્યાતે નીચે સુજન મળે છે :

“ ઠીકુલ વાડવ ચોવીસી ન્યાત, વીરમેવ વડોદરે વાસ,
 ગુરુપ્રતાપે ગાવું આખ્યાન, અલપ ભુને રીઝવું રોજનન;
 રામે આપ્યા શ્રીમુખે ભાખી, ધર્મરાયની લીલા દાખી,
 ગુરુએ દેશ ફેરો ગુજરાત, તેમાં વાડવ ફેરો વાસ.
 દૃષ્ટ્ય પિતાના ગુણ ગાત કોડે, યદ્યપ્ય પ્રજાંધ રચના ભેડે.
 પ્રેમાનંદ ભટ છે બિચ્યા નામ, કવિતા રચવાની રૂઠી હામ.
 મોટા વક્તાને આરણ્ય, સૌને સહે યલે ગુજારા. ” ૨

જે પ્રત ઉપરથી આ કાવ્ય છાપવામા આવ્યું છે તે વિશે ત્યાં અતિ નીચે
 મુજબની સપાદની દીપ મળે છે :

“ દીપ—સુરતના તપોવન આશ્રમના સાડુ વિચારદાસજીના સમઠમ્મથી
 મળેલા મંથમયી આ કાવ્ય મળ્યું છે. એ કાવ્ય સવત ૧૯૮૫ના માવળ્ય વદ
 આઠમ—જન્માષ્ટમિને લખાયલું છે. ”

સં. ૧૯૮૫ એમાં સંવાસર વિક્રમ હોય તો એ પ્રેમાનંદના જન્મ પહેલાં-
 ની હાથપ્રત કો. ગાંડ નથી આપેલા એટલે કોઈકી કચી સુરોજ છે. આ દૃષ્ટિ
 પ્રેમાનંદની હોય તો સવત્સરમાં કાંઈક છાપમૂલ ચર્ક હોયી એકથે; મને અને
 મારા મિત્ર શ્રી. નરવરદાસ દેસાઈને લાગ્યું છે કે આ સં. ૧૮૯૫ છે. આ
 કાવ્યને અતિ પ્રેમાનંદની સ્પષ્ટ છાપ છે; એથી એ મોકુ ૧૫ જ નાલ યવાડું
 હોવું જોઈએ, તો જ એની પ્રામાણિકતા મેળવી શકાય, અન્યથા નહિ.

આ કાવ્યની એક માત્ર હાથપ્રત મળ્યાનું સ્વ. ઇન્દુજીરામ દેસાઈએ જૂ.
 કા. દો. ભાગ ૧૬ની પ્રસ્તાવનામાં “ આ ભાગમાં કવિરાજ પ્રેમાનંદનું
 દ્રૌપદીસ્વરૂપ કાવ્ય નવીન છે. એની બીજી પ્રતિ મળી નથી, તેથી એક પ્રતિ
 પરથી ‘ પ્રકટ છીડું ’ છે ” એ રીતે જણાવ્યું છે. અહીં “ દ્રૌપદીસ્વરૂપ ” નહિ,
 પણ “ દ્રૌપદીસ્વરૂપ ” જોઈએ, કેમકે આ ૧૬ ભાગમાં “ દ્રૌપદીસ્વરૂપ ”
 છપાયેલો છે, નહિ કે “ દ્રૌપદીસ્વરૂપ ”. એ તો જૂ. કા. દો. ભાગ ૪ થામાં
 છપાયેલ છે. આમ “ દ્રૌપદીસ્વરૂપ ” ની એક જ નકલ મળી હોવાનું સ્વ.
 ઇન્દુજીરામદેસાઈએ લખ્યું છે, છતાં મૂળ કાવ્ય છપાયું છે ત્યાં એક સ્થળે મળે છે કે
 (પૃ. ૨૫૬ ની પાદ્મીપદ્યા) “ એક પ્રતમાં કેટલેક સ્થળે ટાળને બદલે ‘ જુલ ’ એમ
 લખ્યું છે. ” આથી તો એમ સમજાય કે બીજી પણ પ્રતો હશે. આ ઉપરથી

માત્ર એટલું અનુમાન છે કે આ કાવ્યની મૂળ દાષપ્રત્ય સ્વ. દેસાઈને મળી નહિ હોય, પણ માત્ર નાવ (પ્રેસરોપી) મળી હશે. અને તત્કાલ એમ લખાયેલું તેમ જ આ મળાયું.

આ કાવ્યની દાષપ્રત્ય અમલ સ્વરૂપમાં કાં તો મળી નથી, યા તો મળી હોય તો સ્વ. દેસાઈને હાથપા મળ્યું ને પૂર્વે જ કાઢનાથી એમાં કાંઈ કાઢી ઉમિસ્યું થાય છે એમ અને જાણે છે.

આ કાવ્યનું સંપૂર્ણ વાચન કરતાં મને લાગ્યું છે કે એના બાદ કાવ્યપદ અને કવિતા બોલનાં ચકાસવડે કાવ્યો લેવા નથી, પણ પ્રેમાનંદના સમયમાં લેવા દોઈ રાકે તેવાં છે. માત્ર કવિયત્ કાઢી જ નવીન અંશ માણ્યું થઈ આવે છે, જે કહેતા સુધારાને આભારી હોય. એ સ્થળે નીચે પ્રમાણેના અને માણ્યું પડ્યા છે:—

“કંઠાની દુની શું નાહાનદી, કે કોઈ તપાઈ ભય?” ૧૮ (પૃ. ૨૬૨)

“માટે સ્વપ્નદાન દુઝને કોઈએ, ને કચ્છો છરવાળી વાત ૨.” ૩૦ (પૃ. ૨૬૫)

“મહાં છે દ્રોણ દુ હણુ દાણ માટે, કે જાવની લાવટ ભય.” ૧૧ (પૃ. ૩૩૩)

“માટે પુત્રી રહેશે કુઆરી, એમ વિચારો રાજન” ૧૦ (પૃ. ૩૩૬)

“વમા દ્વારે જેષ્ટકાદાર પોતારે” ૬ (પૃ. ૩૩૭)

“મહેરી રાખના વાચક ગર્વેરા... ” ૧૬ (પૃ. ૩૩૮)

“...કૌશલ...મરેશ...” (પૃ. ૩૫૬)

“કમીના તેમા ન લઈએ” ૧૫ (પૃ. ૩૬૧)

આમાં કાઢી લેવાનાં દોષ યા સંપાદકીય ફેરફાર હશે. માત્ર નીચેના થોડા પ્રશ્નો અને તદ્દન અર્થાચીન લાગ્યા છે.

“આવીને કાલી વાત વિસ્તારી, સરવ ઠો પામ્યા દરખ અપારી...” (પૃ. ૨૮૪)

“પાંડવનો એકી . ” ૧૭ (પૃ. ૨૯૦)

“હુપડ કહે ૧ સ્વામીજી, એ શું બોલ્યા આપ ” ૧૦ (પૃ. ૩૨૨)

આ કાવ્યમાં દેવવાક કડવાને અ તે “પ્રેમાનંદ,” “સદ્ પ્રેમાનંદ”

“કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ” વગેરે લેવી હાથો મળે છે

જુઓ “કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ”—પૃ. ૨૫૮, ૩૦૩,

“સદ્ પ્રેમાનંદ”—પૃ. ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૩૧૮, ૩૨૪, ૩૩૪, ૩૬૮, ૩૬૬, ૩૭૮,

“પ્રેમાનંદ પ્રભુ” પૃ. ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૩, ૩૪૧, ૩૫૮, ૩૬૬, ૩૮૪, ૪૦૮,

“પ્રેમાનંદ” પૃ. ૨૮૬; “વિપ્રપ્રેમાનંદ” પૃ. ૩૫૦, “પ્રેમાનંદ બદ્ધ” પૃ. ૪૦૩,

૧૩૯ ૧૧મી જ્ઞેતા, વસ્તુસ્થિતિએ હેલ્યા કટવાની આખરમાં ફેરફાર થયો જણાય છે. અને તે સ્વાધર્મ પયોરે જે છે તે પણ સિધ્ધ જણાય છે, કેમકે પ્રાપ્તેષુ વર્ષ ૨૪, ૧૭૩૬ અગ્નિન વદિ ૨ જુલવાર (તા. ૨૬-૬-૧૮૮૦) એ કાર્તિકી વર્ષ છે; જ્યારે “ માર્ક” એ પુગલ ” વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા આપી છે તે સ્થળે જતાવ્યા પ્રમાણે “ સુદ માચરિત ” માં મળે છે તેમ પ્રેમાનંદે આપાડાદિ વર્ષ સ્વીકાર્યા છે એટલે સને ૧૮૦૦ સુધીમા પ્રેમ નંદના મનરૂપક કાવ્યોની મિતિઓના વિવેચના બિહારોડ ચવાયી કોર્ડ એ ગણતરી કરીને ચા કાર્તિકી વર્ષ આપનારા કોર્ડ કવિની કૃતિમાધી નામકેર કરીને આ કાર્તિકાદિ વપ સાથે કવિનું નામ સાધી દીધું હોય એવી શંકા ઉદ્ભવે છે.

ઉપર સૂચવેલા સ્થાન અને એવા કટવાક સ્થાનરૂપક સ્થાન બાદ કરતાં આ કૃતિ પ્રેમાનંદયુગની યવા પાત્ર છે, એ પ્રેમાનંદે રચી છે કે નહિ એ કહેવું એની કોઈ પણ પ્રામાણિક હાથપ્રતના અભાવને લીધે મુશ્કેલ છે.

એથી આ કૃતિને હું અર્ધ શંકારૂપકના વર્ગમા મૂકું છું

૧૪ આ કાવ્ય અથવા પ્રેમાનંદનું છે એ જતાવવા ૨૪ કે ૬. કુલે પછીની રત્નકાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન વિશે લખતા ચર્ચા કરી છે એવી વિચિત્ર એમણે એ કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર કરીને આપી છે. આમા બિના ત્રમ પ્રેમાનંદ એમણે કહ્યા છે. બીજા પ્રેમાનંદ વિશે પ્રથમ આમ કહ્યું છે -

“ ૨૦. તજ પ્રેમાનંદ પૈત્રી એ, પ્રેમાનંદ તે અત્રે સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનને કર્તા. બીજે બૃહલાચ્ચક્રોત્તમ. અથ ૬, પૃષ્ઠ ૨૫૭ કાંઈ મા જાણેલા ભારત-આદિપર્વને કર્તા. સદ્ગન હનગારામભાઈએ એને કૌશીકસ્વયંવર નામ આપ્યું છે, તે એમની પાસેની હાથપ્રતને અનુસરીને આપ્યું હતો અથવા હેલ્યા કડનામા આદિપર્વ નામ જ નેરામા આવે છે, તેથી હું એને આદિપર્વ કહું છું. એનો કર્તા પ્રેમાનંદ, એટલે કે બીજે પ્રેમાનંદ વગેરેના વળી હોના અને જ્ઞાતિએ એમીસો હતો. વિવેચના એના પિતાનું નામ જન્મ કૃત દન પ્રચુન પવના પહેલા કડનાની આઠમી કડમા મર્તા પરમકસ નામના ગુરુને સ્મરે છે પરંતુ મારા જણવા પ્રમાણે પરમકસનો વિગે નામ તરીકે લખેલા થયો નથી અમલનો કંરદાર મરી હું એ કરી નીચે સુગળ વાચુ છું

હીચુના ચરણે વમી આરણ મ્હ જાં કમ,

સુગ રીસ પાણિ મરો પરમ આનંદ જેનું નામ ”

આ છાપો કોઈ પણ શંકા ઉપજાવે એવી નથી. માત્ર શંકા ઉપજાવે એવી છાપ તો કાબડો છે; એવી કે

“ત્રેમાનંદ ભટ છે મિથ્યા નામ, કવિતા રચવાની રીત હામ;” (૫. ૮૧)

પોતાના નામને મિથ્યા કહેવાનું એનાં સંકરપદ કાબડમાં મુખ્યત્વે છે (જે વિશે નીચે નેનું સ્થાને સૂચન થવાનાં જ છે).

[નોંધ—અહીં એ નોંધવું જ જોઈએ કે ત્રેમાનંદની સિદ્ધ દૃષ્ટિએ “મુદામાચરિત”ની રચ્યા સં. ૧૭૦૫ ધરાવતી એક મં. ૧૭૧૬ ની ભૂતી પ્રતમાં ગમ્યાને “ભટ પરમાનંદ નામ મીથ્યા” એવો પાક મળે છે. (કા. શ. સ. ૬. સિ. ૫. નં. ૫૮૪), તો સ. ૧૭૫૮ ની રચ્યા સં. ૧૭૭૮ ધરાવતી ભૂતી પ્રતમાં “ભટ ત્રેમાનંદ નામ મીથ્યા” એવો પાક છે. (કા. શ. સ. ૬. સિ. ૫. નં. ૧૧૧ સ). આ બંને પાક પછી ત્યાં જ છે, આમ પાકાંતરથી પણ “નામ મિથ્યા” સંદોષ મળે છે; એટલે ત્રેમાનંદે અડધો-પડો પગ પ્રયોજ્યો હોય એવું સ્વીકાર્ય, પરંતુ મદન એના એ પ્રયોજ્યો હોય તો એ બગરાને જેમ મુદામાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું તેવી રીતે ત્રેમાનંદ દ્વારા આ “મુદામાચરિત” રચી આપ્યું. “જુધીમાને કહી કયા, કરનાર લોકા કરી” એના અનુસંધાનમાં જ ત્રેમાનંદે પોતાના નામનું મિથ્યાત્વ કયું દોષ; જ્યારે સંકરપદ દૃષ્ટિએ તો અવગત મારણ પડે તેમ “ત્રેમાનંદ નામ મિથ્યા” કહેવામાં આવ્યું છે. સંભવે છે તો એક કે “મુદામાચરિત”ની કાર્ય હાથપ્રતમાં “મિથ્યા” શબ્દ જોવા તેની દેખાદેખીએ પછી નવા લેખકે એ શબ્દપ્રયોગ અજમાયે રાખ્યા અને માત્ર ત્રેમાનંદના નહિ, પણ વલ્લભ (મં. “નામચારી”), હરિદાસ, વીરજી, દ્વારકાદાસ (મા “અજન્મ”) વગેરેની દૃષ્ટિએમાં પણ પ્રયોગ કર્યો.]

“અકપ જુને રીઝું રાખન” એમ આ કાબડે અને છે (૫. ૮૧, ૮૨) એ પણ “માર્ગ”માં પાઞ્ચગી હમેશા થયો જનુલ છે તેમ પાઞ્ચગી જ હમેશા છે, એમ વખુરિષ્ટિએ ત્રેમાનંદને નહરનારા કે સર્વ અન્ન નમરના રાખને કહી આપ્યું હોય જ નહિ. નહરનારા એના એમ મિત્ર કેડ મંકંગમ્મ દત્તે, આ સંકરપદ અજમાયે જ્યારે કરીને એ કાળમાં મુખ્યત્વે દત્તે, જેની જ પ્રસિદ્ધિ મુજબના નહિ, એકે જાનુમટે જાનુમાચરિત નામનું સમગ્ર કાવ્ય રચ્યું મળે છે. (આ વિશે કા. ૪ રજો આવજી હજાર નિર્દેશ અવરે જ.)

૧૭૩ ૧૮૪૧ી જોતાં, વસ્તુસ્થિતિએ હેતવા કદવાની આખરમાં ફેરફાર થયો જણાય છે. અને તો સ્વાસ્થ્ય વગેરે ને છે તે પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેમકે કવિએ બધું બધું સ. ૧૭૩૮ આશ્વિન વદિ ૨ ગુરુવાર (વા. ૨૬-૯-૧૬૮૦) એ કાર્તિકી વર્ષે જે; જ્યારે 'માર્ક'ડેય પુનામ્' વિશે નિસ્તૃત ચર્ચા આપી છે તે સ્થળે બતાવ્યા પ્રમાણે "સુદામાચરિત"માં અને છે તેમ પ્રેમાનંદે આપાઠાદિ વર્ષે સ્વીકાર્યા છે એટલે સને ૧૯૦૦ સુધીમાં પ્રેમ નદના રાજસ્પદ કાંચેની મિતિઓના નિયમમાં જીડાપોહ થવાથી કોઈએ ગણતરી કરીને યા કાર્તિકી વર્ષે આખનાશ કોઈ વિની કૃતિમાથી નામફેર કરીને આ કાર્તિકાદિ વપ સાથે કવિનું નામ સાધી દીધું હોય એવી શંકા ઉદ્ભવે છે.

હવે અ્યવેશ સ્થાન અને એવા કેટલાક સંગ્રહસ્પદ સ્થાન બાદ કરતા આ કૃતિ પ્રેમાનંદયુગની યવા પાત્ર છે. એ પ્રેમાનંદે રચી છે કે નહિ એ કહેવું એની કોઈ ખબર પ્રામાણિક હાથમનના અભાવને લીધે મુશ્કેલ છે.

એથી આ કૃતિને કું' અર્ધ' શકલિચલના નર્મગા વૃંદ હુ

૧ આ માગ્ય અપર પ્રેમાનંદનું છે એ બતાવવા સ્વ - હ. મુલે પાછીથી રત્નદાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન વિશે લખતા ચર્ચા કરી છે એની વિગત એમણે એ કાચની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર કરીને આપી છે. આમા બેના ત્રણ પ્રેમાનંદ એમણે કહ્યા છે. બીજા પ્રેમાનંદ વિશે પ્રથમ આમ કહ્યું છે.

"૨૦, ત્રણ પ્રેમાનંદ પેઞી એક પ્રેમાનંદ ને અનેક સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનનો કર્તા, બીજો જુદાંબોધોદન અથ ૬, પૃષ્ઠ ૨૫૭ ૮૧૮ માં ડાવેશ ભારત-આદિપર્વનો કર્તા. સદગન હરગરામભાઈએ એને દીપકીસ્વયંવર નામ આપ્યું છે, તે એમની મારેની હાથપ્રતને અતુલસરીને આપ્યું હતો અથવા હેતવા કદવામાં આદિપર્વ નામ જ નેવામાં આવે છે, તેથી ૮ એને આદિપર્વ કહી શકાય. એનો કર્તા પ્રેમાનંદ, એટલે કે બીજો પ્રેમાનંદ વગેરેના વાના દ્વેષ -ને જ્ઞાતિએ ધારીએ હતો. વિશેષમાં એના પિતાનું નામ પત્તુ કું ન હતા પ્રતુન પરના પડેશ કદવાની આડમી કદામાં નો પરમદસ નામના શુનને સમરે ૭ પદંત ચાસા ભનુવા પ્રમાણે પરમદસનો વિગ નામ તરીકે લખેલાય યો નથી અત્યંતનો કેરવાર ની હ એ કદી નોરે મુગ્ધ વાનું ૩

હીડુન વરને નમી આખ બે હં કામ;

મુલ રશ પાંજી ઘરો પરમ આનંદ બે નામ"

અહીં ૨૧ કુવે 'પરમહંસ'ને સ્થાને "પરમ આનંદ" પાડ કહ્યું છે, અને એ મૂળ પ્રેમાનંદનો વાચક મણી 'દ્રૌપદીસ્વયંવર'ના કવનને પ્રેમાનંદ-સિદ્ધિ પ્રેમાનંદ ગણે છે. ■

મુદે "પરમહંસ" નામ જ કોઈ ગર્ભિત ઉદરો હાખત વધેકું છે એ સંભવતઃ "રામચરણ" જ્ઞાપાને ને જ અણાની આપવાનો પ્રયત્ન હશે એવા આખરન ફેરફાર થયે છે તેવો જ આ પછુ ફેરફાર છે એ જ કૃતિની પ્રામાણિકતાને સકામ નાખે છે. પરમહંસ 'નો' પ્રેમાનંદ' કરવાથી માત્ર એકના એ પ્રેમાનંદ અને કે સિવાય અન્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધિ લાભતો નથી.

૨૧ કુવે આ પાછલા પ્રેમાનંદને પહેલા પ્રેમાનંદનો નહતો નામદારી સિધ્ધ ગણ્યા છે એ આથી નિરચક નીવડે છે.

ત્રીજો પ્રેમાનંદ તે સ ૧૭૨૭ થી ૧૭૩૩ માં મહાભારત લખનારો એકજે ગણ્યા છે. કશમ કીશા (સદ્ગિષ્ઠ) અને વિષ્ણુસહસ્રનામ બીજા પ્રેમાનંદની માત્ર કૃતિ હોય એમ એમણે કહ્યું છે (પૃ ૧૮ પાકીપ).

આ બધું કસોટીમાં ટકી શકે એમ નથી એ ઉપર સ્પષ્ટ છે અહીં કોઈ સંભનદાસ વિ રાવળવ યોગે ત્રણ પ્રેમાનંદનો પણ પછુ પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ માથે છે.

આ કહવાના મૂળમાં ૨૧ કી જા. મુવવાળી કહવાના જ છે નબળી કૃતિ તે અસુદ પ્રેમાનંદની ન હોય એ માનવાએ આ કહવાના ઉદ્દેશી છે, પણ ને ટકી શકે એમ નથી. સારા લેખક એવે સાત્રુ જ લખે એક રસીકારી ગેડ વાળી નથી સારી કૃતિ પણે મોળી કૃતિ પણ થાય તેમ કોઈ સુચારને જ અવગતી કૃતિ નબળી થાય પ્રેમાનંદની જ બાળકીના નજવીડા કુકિમળીદરણનો શરણો સામાન્ય અવગતિમાં નેની કોઈ મોટી અને ઉદન મોટી કૃતિઓ છે. સ ૧૭૨૭ નું ચદ્રાદાસાખ્યાન ઉત્તમ છે તે કો પગીના ફેરવાક આખ્યાન એથી ઉત્તરતા છે એ રીતે કુવ ના ફેરવે અને પા વાળી બાજબ (દોહર: નોપાર્શ્વ) એ જ પ્રેમાનંદ છે. ઉપ્પુ દોષ એમ કહવા જરૂર નથી નેની લાચપ્રતો મને છે અને કો નહીં છે એવી કાનિતી છે તેનું અન્યાર્થત્વ કહવડ આરંભક નથી અને તેથી એ જ કાળમાં કુવચર પ્રેમાનંદ ત્રણ થયા હતા એમ કહેવડ માન્ય મનાવડ દ નિર્ણયક સમજું છું.

૨૪ કી બા નિ મહેતા : મહાભારતનાં પર્વ

પ્રેમાનંદ મહાભારત લખ્યું હતું એક નવજસમયમાં એનાં પ્રાચીન મવાજ વા "મણિસા"ની પ્રસ્તરનામાં લખ્યું ત્યારથી પ્રેમાનંદના મહાભારત વિશે

રોધ ચાલુ હતી. આદિપર્વ-દ્રોષ્ટીસ્વચ્ચર (સં. ૧૭૦૬) ખ. કા. દો.ના ૬ કા
ભાગમાં છપાયું તેણે એ વાતને જોર આપ્યું અને પછી તો શ્રી માનુષ્યમય
હોવાને સૌથી પ્રથમ પાડવાનું મેધ મળી આવ્યો. પાડવાનું મેધમાં માત્ર છેલ્લે
અ. ૨૧૪ માં પ્રેમાનંદનું ચાર વાર નામ આવે છે

“સંવત સત્તર ખચીશમાં ગય પૂર્ણ થાય,
પ્રેમાનંદ બાદ વહે વાણી, સન્મુખ શ્રી જગદ્ગુરુ.” ૯

અને “વૈશાક સુદ તેરસ રવિવારે બાદ પ્રેમાનંદ ગાય ૨;
ઓતાજન સૌ સાક્ષી, જોયો રણભટ્ટરાય ૨ ૧૩
વટપત્રવાસી ચતુરવસી, જ્ઞાતિ બાદ પ્રેમાનંદ નામ ૨,
ઓતાજનના સ્નાન મગા, જોયો ને શીરામ ૨ ” ૧૪

“इति धीमहाभारते लक्षसंहिताया वैयासिकेन प्रेमानंदकृत अश्वमेध साद्व-
र्षचिक्रे पैकंपाचमवनेमेवयसकावे छङ्काश्वमेध सपुष्पा नाम एकशत चतुर्षोऽ-
होमायः ॥ ११४ ॥”

આ પર્વ અધ્યાયગણ છે. પ્રાપ્ત પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે લખાયું છે આવા
કોઈ પણ વધુમાં “પ્રેમાનંદ”ની છાપ નથી, અને માત્ર છેલ્લે જ ઉપર ખતાવ્યું
તેમ મળે છે. આ એક જ વસ્તુ આ કૃતિ પ્રેમાનંદની નથી એમ કહેવા પૂરતી
છે. પરંતુ મોટા ભાગ તુલસીના “અશ્વમેધ”ના દર્શન થયા પછી તુલ્લી
લખ્ય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ પાડવાનું મેધ તે તુલસીના અશ્વમેધ જ છે.
, કાવ્યોત્તે તુલસીએ ચોતાનો નીચે મુજબ પરિચય આપ્યો છે :

“સંવત સત્તર ખચીશમાં પૂર્ણ કાપો પ્રબલ
અન્ન કરીને લેખન કિંમુ પ્રાપ્તમા ॥ સમજ
શુર્ગદેશ અનોપમ સ્વના જાણીલેવેદ વખાણેછ
ગાગાપદ છંદ અનોપમ વેદ કલાને બાણેછ
ખેચરનિવા અદ્રકલાગત્ય અગમ મારમે ગાયેછ
પાપન પરહારાની સેવા, તેને કાઠે લાણેછ
અમદાવાદ તજી દશકોશી ત્યાહા જન પાવે ધર્મ
સામરમતિની દાસિ સરિતા, તેના ઉપર કર્મ
કૌરવે ગાયો દરી વેરાટે ત્યાહા વણી અવતારછ

ગોધુરથી સરીતા થઈ મોટી ઉનારે ભવપારણ
 સીલાવતીમા વાઙ વાડ મંગલ ગાળુપત્યનનં
 વેદ પુરાણ જાણવે દિગ્ધને લેહનુ ઉત્તમ મનજ
 સુધ્યા તરપણ પુજન હસ્તિ દરસન મારણ દેવજ
 મંગલનાથ સદાગિન ટ્રેની નિત્ય કરે હરિની જેવજ
 તે તમે મુત તુલસી કાઠર જાગે હીજનો ભેદજ
 તેજે અંધ અનોપમ કીર્તિ, નહિ મનમા ખેદજ
 શંભત ભક્ત જમીશામાં વેશાકે શુભ વારજ
 યથોદરી રવિચાના દિવમે પુણ્ય થયો વીસ્તારજ" ૩

અને આ અંધ અમ્હાવાદમા જ નમસેર બદાહર પ્રેક્ષમાં ઉપાઈ થયો છે
 અંધની રચના રાવ સ. ૧૭૭૨ વૈશાખ સુદિ ૧૩ રવિવાર (તા. ૧૬ ૪-૧૯૭૬)
 બગેરે સાચા છે. આ યાચના જેમ જાનુઆર આપેલ છે, જે પદ્ધતિ પ્રેમાનંદની
 નથી; તો પછી આને આપણે કયા સંજગ કારણે તુલસી પાસેથી ખેંચી પ્રેમા
 નંદને સોંપી દેલે? કહેવાની જરૂર નથી કે કાર્તિકે હાથે આખરમાં અસામાન્ય
 ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને આને કા જે પ્રેમાનંદનું મૂર્ત્ય આશપિત થઈ
 ગયું છે.

આ જ સ્થિતિ બહુવાહુન આખ્યાનની છે ૨૦ કહેવાના આ કાવ્યમા કહેવાં
 મા વલ્લભમા કોઈપણ રચણે “પ્રેમાનંદ”ની છાપ નથી. છાપેલી નાલમા ૨૦ મા
 કહેવાને અતિ નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે :

“ વૈશાખ સુદ તેરસ રવિવાર, બદ પ્રેમાનંદ આય રે;
 એતામજન શ્રી સામળો, બોલો શ્લોકોદરશ રે ૨૬
 વડપત્રવાસી ચતુરશ્રી, જ્ઞાતિ બદ પ્રેમાનંદ નામ રે,
 એતા વક્તા સ્નાન બજા ભાલો ને શીરામ રે” ૨૭

કહેવાની જરૂર નથી કે “ પાડનાથમેધ ”ની ઉલ્લેખી જે કદી ચીંધી ઉઠાવીને
 અહીં (સને ૧૯૧૭ મા જ સંભવત) ગોઠવી દેવામાં આવી છે. એ કૃતિ તો કોઈ
 વાવાનીચકરની છે. યાહીરખી લાહબેરીમા એની સં. ૧૮૫૨ની (નં. ૬-૫)
 હાથપ્રત છે. એનો ઉપર્યાખ શ્રી જાનુમુખરામે કર્યાનું નોંધ્યું છે. ઉપર્યાયા
 ભાગની ઉલ્લેખી અહીં કહીને રચાને એમા આ પ્રમાણે મળે છે :

“હે દીડો અરબુનનો, મગ્ધીપુરનો મહીમાળ,
ક્યા બચાનીશંકર કહે, પાતક પરમે યાગ.
મદાથીસે ચતુરાસી છે હાગત ઘણી પર જ્યેમ,
ભારત ભાષે ભારતી, દોશ ન દેશે કોમ.”

સંપાદકને “આદ્ય હર્ષરી માહારી માત, કહે કવિતા પૂરુ વાત”માં
“કવિતા”ને સ્થાને “પ્રેમાનંદ” પાક મળ્યો છે તેને આધારે આ કૃતિ એમણે
પ્રેમાનંદની ગણી છે. અને એ યોગ્ય નથી લાગેલું.

“લીભપર્વ”માં કથાય પગ “પ્રેમાનંદ”ની છાપ નથી. માત્ર છેલ્લે
પુષ્પિકામાં મટપ્રેમાનંદચરિતનાં એવી પ્રેમાનંદની છાપ છે. આ પર્વ તો કુતિ-
યાજ્ઞનાં ૨૧, ૧૭૦૦ આમપાસ થયેલા “કુષાખ્યાન”ના કર્તા વેકુલની કૃતિ છે.
આ કાવ્ય મારા તરફથી ગાંધીભારત-ગુજરાતી પદબદ્ધ ભાગ ૪ થામા ઉપાઈ
મળ્યું છે. વેકુલના લીભપર્વની ૧૭ મી કડી અને શ્રી. મહેતાના લીભપર્વની
અંયાય ૬ લાની ૪ થી કડી એક જ છે. ત્યાંથી સરખું ચાલતા છેક આખર કુષી
અનંતન માંહેદોથી કાવ્ય દોડ્યું” નવ્ય છે. વેકુલની ૧૨૬૪ કડી છે. એની ૧૨૫૭મી
કડીનેા ઉત્તરાધ” તે શ્રી. મહેતાના ૧૫ મા અંયાયની ૪૧ મી કડીનેા પૂર્વાધ”
છે. વેકુલનો વાગ્ય આ પ્રમાણે છે :

- * ભારથ મળા જલમલોચ ઝીલે સહુને આમળોચ પડ
જનમેલે થયા રહિયાત્ય ક્યમ જીભની અવિચલ ખ્યાલ;
વૈકુલે વિરતારી કહી, જેલ પ્રાણે મુલિયુ સહી. ૫૮
- શ્રીતા વંજા પાતક ભય, વંજા-પૂચ્છક પાપ ન થાય;
ભારત સાબલે ભાવ જ ધરી, મેળે ભરો ભવસાગર તરી. ૫૯
- ભારત માહે જીભની ક્યા પુરુષ નવનું પાતક રૂયા;
કર્થા કર્મ કાહે થા યકા વંજા શ્રીતા ને પૂચ્છાત. ૬૦

(પૂર્વછાંદો)

- ભારથમા લીભ જ ક્યા જેમ જલ માહે મળ,
- પ્રેમ ધરીને સાગળે, તેને સાદ થાયે શ્રીરંજ. ૬૧
- * લીભપર્વ વ્રતમ કયા, જનમેળે આધાર,
- શ્રીતાજન તમે સાબળો તેહેને વહપદ હોય સંસાર. ૬૨

- મોતા ને કામ સામળે, જર્જ ધૌન નાલ;
 - મનોરથ સિદ્ધ થયે, પૂરે શ્રીગોપાળ, ૧૩
- ભારમકયા ખવિત છે, જલકલ્યાદિક હોડ;
- શ્રોતાન અવલે સાંભળો, બોલો ને રણુગોડ ૧૪

આ પંક્તિઓમાથી * આ નિરાનીવાળી જ પંક્તિઓ શ્રી. મહેતાના હાથપરના સચવાઈ છે (જેમા હૃદ પાઠમેદ છે) આમ વૈકુંઠની છાપરાળી પંક્તિ જ હડાવી દેવામા આવી છે, સાથે દોહરા ચોપાઈ-પૂર્વછાયા-વાળી સળંગ રચનાને અ યાચ વાર ૧૫ જાગમો ચિત્રકૃત કરી નાખી છે. આમ આ કૃતિને પ્રેમાનંદને માથે ચડાવી રાકાય એમ નથી. પ્રેમાનંદના બાપપણમા તેા દુલસીસુત વૈકુંઠ મહાસારતના કેટલાય પર્વ આપી ગયા છે.

“ સમાપર્વ ” મા તેા વિષ્ણુદાસની જ છાપ છે એ પણ “ વિષ્ણુદાસ ” નું નહિ પણ શિવદાસનું છે એ આ પૂર્વે (મારા “ કવિચરિત ” મા વિષ્ણુદાસ-શિવદાસના ચરિતોમા) તેને સ્થાને ચર્ચાઈ ગયું છે

હવે ૧૪૫ વિરાટપર્વ. વિરાટપર્વને અંતે આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે

“ ભટ્ટ પ્રેમાનંદ કહે કયા ભારત વારજલમોડ,
મોતાવક્રા હથેરા એકવાર શ્રીરાણુમોડ. ૧૭
બોનો શ્રીરાણુગોડ મનથી, કવિ પ્રેમાનંદ કરી,
મોનાવક્રા સર્વ કો, એક વાર બોલો શ્રીહરિ. ૧૮ ”

અને પુષ્પિદામા મુદ્રપ્રેમાનંદચરિતે મળે છે. પુષ્પિદાની કેટલી કીમત છે એ આ પૂર્વેના પર્વો વિશે કહેતા સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે. આ પર્વની પદ્ધતિ ઉપર ખતાબુ તેમ અપ્રેમાનંદીય છે, કયાય પણ વલખને અંતે “ પ્રેમાનંદ ” ની છાપ નથી એ પણ ગોઈ અન્ય કવિની કૃતિ છે, જેની એક પણ હાથપ્રત મારા જોવામા અદ્યાપિ આવી નથી. એમાં માત્ર અંતમાત્રમા ઉપરના પર્વોની જેમ જ હમેશા કરી પ્રેમાનંદને નામે ચડાવવામા આવી જવાય છે

આમ પ્રેમાનંદને સિરે ચડાવેલા મહાસારતના પર્વો અને બહુરાહન આખ્યાન ટકી રાકતા નથી એ જ રીતે અપર પ્રેમાનંદની પીઠામાથી પણ મુક્ત થઈ જવાય છે

૨૩. સ્વ. કાંઠાવાળા : શામળશાહનો મોટો વિવાદ

પ્રેમાનંદ “ નરસિંહ મહેતાના દીકરાનો વિચાર ” ૩૬ કાવ્યોનો એક લખ્યો છે. આ કાવ્ય અમદાવાદના બુચરેનર સાહરવાવ બુવાખીદાસે સને ૧૯૦૬ માં

છપાવ્યું છે હાથપ્રત ગ્રન્થસત્ વર્તકચુર સોચાપગીના સમઢના છે એમા ઠેરઠેર “પ્રેમાનંદ”ની છાપ છે, એને એના કર્તૃત્વ વિશે કાંઈ પણ સંકા નથી સંકા નથી કાલાવાળાએ છપાવેલા “સામવ્યસાહના શ્રીશ વિવાહ” ને માટે ઊભી યાજ છે આ મોગ વિવાહના કાવ્યમા ક્યાય પણ એવો ઉલ્લેખ નથી કે પ્રેમાનંદ એ વિવાહ ખનાવ્યા છે અને વસ્તુમા પણ મોટો તકાવત છે એનો પલામક પ્રેમાનંદચરિતકાર બાણે કે બને વિદ્વાદ દોષા વિશે બાણે છે, કેમકે ૧૦૧મી કીમા “પ્રેમાનંદે કદાસીનજી શ્રીશ વિવાહનો આરંભ કીયો” એમ એ જણાવે છે, તે કે માત્ર હંદ માનવ છે કે “નાનો વિવાહ” તેને માન હરિ દાસનો છે, હતા થનારી સમયે ત્યારે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે પ્રેમાનંદ એ વિવાહોમા કયો પ્રથમ કર્યો મોગ વિવાહને અતે જણાય છે કે—

“સિદ્ધસ્થની પૂજાદવીએ, અથ થયો સપૂર્ણે,

નવન મતાર ચાગીશા વર્ષે, ગોદાચરીસ્થાને થયા અન ચૂર્ણે ૩૮”

(૧૪ ૪૬ સુ)

ચદ્રદાસઆખ્યાનને અતે સ ૧૭૨૭ માં સિદ્ધસ્થની સદિએ એ કાવ્ય પૂરું થ્યાનું લખ્યું છે એ વર્ષમા સમસમ મતિક વરિ ૩ ગુરુવાર (તા ૨૨-૧૦ ૧૬૭૦)ને વિનમે સિદ્ધસ્થ બેસે છે એમા ૧૨ વર્ષ ઉંચરતા આસાદી સ ૧૭૩૯ ના બાદપદ મુ ૮ મુધનાર (તા ૩૦-૮ ૧૬૮૨) લગનમમા સિદ્ધસ્થ વર્ષ બેસે તે આસાદી સ ૧૭૪૦ ના બાદપદ મુદિ ૧૫ રવિવાર (તા ૨૬ ૧૬૮૩) લગનમમા પૂરું થતા આ કાવ્ય પૂર્ણ થયું એવું ઉપરની પત્રિકામાં કહે પ્રેમાનંદના બીજા મનોમા બ્યા વર્ષ દોષ છે ત્યા માસ-પક્ષ વિધિ વાર દોષ છે કવિજ્ઞ જ વાર નથી એમા તેજ નથી ત્યા વર્ષ પણ નથી કાઢ્ય અને નાના વિવાહમા આમ કાઈજ નથી આમ શ્રીશ વિવાહના રમનસમયની કસોદી કરવાનું મુકદ્દ બને છે એવો ચરિતકાર બાણ નાજરાની મજબાનીને અતે રામચરણદાસ ગુરુ ૧૫ વર્ષે કવિને ત્યા આવ્યાનું કહે છે એટલે કે સ ૧૭૨૫ લગનમમા રામચરણદાસની મુનાકાત થયેલી તે ૧૫ વર્ષે સ ૧૭૪૦ માં વર્ષ, થતું આ વાત પ્રેમાનંદે ક્યાય પણ જણાવી નથી નેા આત ચરિતકારના વચનો ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી એટલી રહેવું કે રામચરણદાસનો નામિસરેખ કરવી વધીમની કૃતિ દુસરાયનકુધિરજનાખ્યાન (મગવાચરણ) અને એવી જ બીજી એવી બધી કૃતિએ અસિદ્ધ છે, એવો કવિને રામચરણદાસ નામનો ગુરુ દોષાની વાત પ્રામાનિક નથી, રામચરણદાસ ત્યા નામ છે ત્યાં એ બચવાન રામચરણે ઉદ્દેશ્યને છે.

આની સ્થિતિમાં ચરિતકારને કહેવો પ્રામાણિક માનવો ? મોટા વિવાદ આરંભવાનું કહે છે, પણ નાનો વિવાદ ત્રેમાનંદે લખ્યાનું ચરિત્રકાર કયાંય નથી કહેતો. અને આશ્ચર્ય તે એ છે કે ખુદ મોગ વિવાદના ખાતે ત્રેમાનંદે નાનો વિવાદ કર્યો હોય એવો ખ્યાલ નથી, એ કર્તાએ એ કૃતિ એક જ જણાવી નથી, દા. ત. નીચેની વસ્તુ લઘ્યે :

૧ નાના વિવાદમાં મૂળ મહેતાની પત્નીનું નામ નથી; પુત્રીનું નામ જૂઠીઆઈ છે. મોગ વિવાદમાં પત્નીનું નામ બચીબાઈ અને પુત્રીનું નામ કમળાબૌરી છે.

૨. નાના વિવાદમાં નરસિંહના મામા સારનર મહેતાને ત્યાં દીક્ષિત જાય છે, મોગ વિવાદમાં એવું નથી. એ તો માત્ર મૂળ મહેતાના નામને કારણે હરકોઈ નામથી સંમાનિત થાય છે.

૩. મોગ વિવાદમાં તો ઝરીબ નરસૈયાને ઘેર છેવટે દીક્ષિત જાય છે, ત્યારે નાના વિવાદમાં તો ભગવત્કૃપાથી સુસમૃદ્ધ મકાનમાં નરસિંહને દીક્ષિત મળે છે. નામરી ન્યાતાના ભોજનનું દીખળ નાના વિવાદમાં નથી.

૪. લક્ષ્મી તેથાગી વિશે નાના વિવાદમાં કંઈ જ નથી, ત્યારે મોગ વિવાદમાં તો સુદામાના ચરિતની માફક પત્ની નરસિંહને લગ્નવાન પામેથી મદદ લાવવાનું કહે છે, નરસિંહ દૂર જઈ ભજનમાં બેસી જાય છે અને સુસમૃદ્ધ નામરવારો ભગવાન સજી આપે છે ભજનમાંથી જ નરસિંહ પાડે આની સુદામાની માફક જ મહેસો એક બચેલા દેરાન થાય છે.

૫ મોટા વિવાદના મૂળ મહેતાના માળા કપાળાલ વિશે નાના વિવાદમાં કંઈ જ નથી.

૬ જન ટેવી લાવવી એ વિશે વડનગરના એક નામરે લખાય બતાવી નરસિંહથી કદી ન જાની સકે એવી જન લાવવાનું કહેતારીમાં લખાવ્યું એ વિશે મોટા વિવાદમાં કંઈ નથી.

જ નાના વિવાદમાં બીમ વગેરેથી સમૃદ્ધ જન વડનગર આવે છે એવું મોગ વિવાદમાં કંઈ જ નથી. ત્યાં તો માત્ર સમૃદ્ધ જન વડનગરમાં આવી દાખલ થઈ એટલું જ છે. તેમ રાજની પ્રથમ વિગતસજી અને આપેલી સજવડ વિશે મોટા વિવાદમાં કંઈ જ નથી.

૮ ભગવાન જ જાન હઈ બનેમા આગ્યા છે, પણ બનેમા જુદો જ પ્રકાર છે

એક મહારવનો તફાવત તો નોડવા જેવો એ છે કે આ ગ્રેમા વિવાદમા મહેતો મોસાળમા ડાઘઈ હતા એવું લખ્યું છે ગ્રેમાનદના અન્ય માર્પણ મળ્યમા આ વિગત નથી

આમ મહારવના આઠ મુદ્દાઓમા તેમ જ બીછ નાની મોઠી માર્પણ વાતમા બને 'વિવાદ' વચ્ચે માર્પણ સામ્ય નથી, તેમ જ કાથામા પણ આ વસ્તુ બનેના એકાદર્શને ધાય ડોઠો ને છે

ગ્રેમા વિવાદમા "માધિશ"ની અને "મુદામાયરિત"ની ઓખ લેવાનો પ્રયત્ન છે, નાનો વિવાદ તો એના રોગમા ન પડતા નરગિહતા છવનના અન્ય અમતારો શરૂક જ આ અમતારનું નિરૂપણ કરે છે

ભાસા અને મળ્યમધનો વિચાર કરતા કાળ્યનધ વિશે તો માર્પણ મહેવાતું નથી મહેતુ, "મ" દેશીમધ પ્રયોજનો છે અને એમા ગ્રેમાનદની દેશીઓનું સગળ અનુકરણ છે પ્રતિ માત્ર ભાષાનો જ ખડો રહે છે. ગ્રેમા વિવાદમાના શબ્દપ્રયોગ જોતા એમા અર્થાચીનતા ગ્રામી જ નીરે જમાવેલા શબ્દોના નિર્દેશથી સમગ્રી શકારો

વખત પૃ ૩૪, ૩૬, ૪૮, ૫૫ વગેરે

વખત પૃ ૨, ૧૦, ૧૩

(૧) ખચીત પૃ ૩૬, ૧૦૦

મુ'દી પૃ ૬

નકી પૃ ૪૦, ૧૩૭

પ્રમાત્રે પૃ. ૯ ૪૨, ૧૦૮

રજૂ પૃ ૪૬

કારંગસર પૃ ૧૫

દાન પૃ ૪૨

આમત્રણ=નિમત્રણ પૃ ૨૪ ૮૦

સરસામાન પૃ ૪૨

જરેર પૃ ૪૩

દાખરાદુર પૃ ૪૪

સરસા પૃ ૪૬

રજૂ પૃ. ૪૬, ૮૦

ફસલ પૃ ૬૨

ફિર પૃ ૬૮, ૧૦૦

કળૂત પૃ ૭૨, ૮૦

ચોને-વિનાર પૃ ૭૩

નરદમ પૃ ૮૨

સાહિત્યસાગમી પૃ ૮૫

મી પૃ ૧૦૫

કમર પૃ ૧૨૮

દરિયા પૃ ૧૨૯ ("મુરતસમામ"માં છે, પણ એનું વર્ણન જ છે.)

દના પૃ ૧૦૬

વખતમર પૃ ૯૫

વિધિમર પૃ ૧૦૬ વગેરે સખા-બધ છે

પ્રયોગોર્મા—૧ કે નો વાક્યધોની તરીકે પ્રયોગ :

“નાગર સદુ કોઇ એમ નાલે કે દીક્ષિત આપના દેવ રે” ૧૨ (૫ ૨૬)

“હી ધારો કે સર્વ થાવ ” (૫ ૨૮)

‘ નેઈ મે’લી ઉઠ્યા કે દાસી ઉડી, ” (૫. ૮૬)

“ પોતે ઉઠ્યો કે ઉડી મર્વ સભા ” (૫ ૮૭)

આવા પણ ૨૫૭ (આ પાઠવામાં No sooner than નેવો પ્રયોગ ઉ એ કહેવાની જરૂર નથી)

૨. ‘મોટો’ના વાક્યારબે પ્રયોગ ૩૩ ખ્યાબાધ સ્થળે જૂના પ્રયોગ પ્રમાણે આવ સ્થળે “ તે મોટો ” સામાન્ય રીતે આવે છે

૩ ‘ માત્ર ’ વાક્યારબે

‘ માત્ર વગે પાપડે રહી છે, તારી જ વારેવાર ” ૨૬

કૃત્રિમ પ્રાસો મોટો નોટો ખોટો, વાતો . આ તો, કોણ કોણ નેવો અત્યાનુપ્રાસ, રવિ કવિ (૫ ૧૦૬) નેવો પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિઓમાં આવતો કવિતા સવિતાનો પર્યાય, રચ્યો પચ્યો, સરસ્વતીચંદ્રના બુદ્ધિધનને નાલો કે લક્ષિત કરી નામરોને મોટો વપરાયેલો “ બુદ્ધિસાગર ” શબ્દ (૫ ૧૧૫), અને સ. ૧૭૪૦ પાછી ૩૮ વર્ષે સ્થપાયેલા “ ભાવનગર=ભાવનગર ” નો ૫ નિર્દેશ. આવા તો સુખ્યાબાધ કારણ આ કૃતિને પ્રેમાનંદની યદી અટકાવે છે

પ્રેમાનંદ નામરોનું દીખળ આપ્યું છે પણ એ મર્યાદામાં રહીને, જ્યારે મોટા વિવાદમાં તો ઉધાડે ઊભે નાટકણી, તેમાં પણ નામરોણીઓને અત્યંત હલકી ચીતરી માનવતાની હલ વટાવાઈ ગઈ છે આ બધા કારણ વિગ્રહ ન હોય તોયે નામરોના અર્વાચીન નામ • સતિકાલ કાલિકાલ કપટીકાલ વગેરે પણ કૃતિને જૂની કેરવા દે એમ નથી

કહેવાની જરૂર નથી કે પેલા ચરિતકાર જાણજે આપેલી એક પણ વિગત પ્રામાણિક નથી એ કાલ્પરચના જ નવીન પ્રયોગોથી ભરપૂર છે, અને માત્ર પ્રેમાનંદે ‘ નાગરનિદા ’ ત્રય કર્ધો હતો એ બતાવવા, ગુરુ વરદ એને માન હઈ

૫. બોલ્ડે ગેઝેટિયર ૩ ૮ માના ૫ ૩૬૦ મા જણાવ્યા પ્રમાણે ભાવસિંહજીએ સને ૧૭૨૩ (સ. ૧૭૭૯) મા “ ભાવનગર ” ની સ્થાપના કરી હતી. લેખકને એ ખ્યાલ નથી રહ્યો હિંદના પબ્લિશના “ ભાવનગર ” નો આ સાથે કરો સબધ નથી નાગરની ભરચક નરતી “ ભાવનગર ” મા જ ઉદિષ્ટ છે

એ પુરવાર કરવા અને સુઝુ તરફની આજ્ઞા ન છતાં અદરની દાંતે પ્રેમાનંદે નાગરને છેવટે ઘોડયા નહિ એ બ્યક્ત કરવા આ નવી કૃતિ ઊભી કરવામા આવી છે એ પદાત્મક પ્રેમાનંદચરિત વડે છે ત્વાના શબ્દ જુઓ —

“દિવંગીરી એટલી જ જી કે આ કવિતા અહીંથી અધુરી રહે છે, અને તે બીજે કાઈ ઉઘાડેથી મળવાનો સંભવ નથી.”

સા શાટે? જુની કૃતિ હોય તો એકથી વધુ નકલ થવાની યોગી સંભાવના નથી. માત્ર મોટા વિવાદનું પ્રયોજન રજૂ કરવા જ આટલે સુધી કૃતિ રચાઈ હોય તો જ એ ન મળે અને એ સ્વતંત્ર જ સિદ્ધ છે.

મોટા વિવાદની પુષ્ટિપ્રકાની અપ્રામાણિકતા એમા સ્વતંત્ર અને રાખતા ખાતા ખાલી રાખ્યા છે એનાથી જ સ્પષ્ટ છે. માસ-પક્ષ-તિથિ વગર ને અચળ તેમજ મનુષ્ય આપીને વર્ષ જ નહિ, એ શું? કે માત્ર “દ્વૈપદીદરજી” અને આ “મોટા વિવાદ” પ્રેમાનંદના જ છે એમ ખતાવવા જ આ પ્રયત્ન છે?

આ મોટા વિવાદનું સંપાદન કેવી રીતે પૂર્ણ થયું એ વિશે સ્વ મનાવાળાના જ શબ્દ જોઈએ :

“વિવાદના ખાબલા કેટલાક કહવા ને ૨૧ ૨૨ પંચરામ બાપુભાઈ યેવે અને છેવટનું કાલુ ચક્રાચારીવાળા શા બીખાભાઈ સિવરામે પણ ન પાડયું હોત, તો મધ્ય અમૂર્શ જ રહ્યો હોત.” (પ્રસ્તાવ ૫ ૧૦)

આ વિશે શ્રી. બીખાભાઈએ (તા ૧૩ ૯ ૪૩ ના પત્રથી) એના આરાધનો મુદ્દાસે ક્યાં છે કે શ્રી. નાથારાકરનો સ્વેચ્છા આ વિવાદ હતો તે મેં મોકલ્યો, એને આ તે કાપેથી પુષ્ટિપ્રકા બનાવવી છે.

પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિઓમા પ્રાપ્ત થાય છે તેવા બીજેના શબ્દ જુઓ.

“હું પ્રબધ મતિમંદ ન જાણુ, નૃવા કે'વાઉં પ્રેમાનંદ રે” (૫, ૫)

“જન પ્રેમાનંદ મિથ્યા બોલ્યો, ન્યમત્યમ દરિયુખને ગાડે રે”

(૪, ૧૨૨)

આ મિથ્યા પ્રેમાનંદ કોણ હશે? આપણને એના ઉત્તર સાધે કરો.

૧. “રાસીના હાથને લખેડો એ મધ અને એ સામજરાને વિવાદ લખવાનું કારણ એમનું લખેડુ મારી પાસે દણ તેમા એક લખેડું દણ જ નહિ— એ જાનુ એ મધ છપાવનારે બનાવવી લખેડુ છે.”

તા. ૧૩-૯-૪૩ ના શ્રી. બીખાભાઈ મુકલના પત્રમાથી

સબંધ નથી આવ્યો તો એટલું જ કહી શકાય કે એ સાચો પ્રેમાનંદ નથી, કેમકે સાચા પ્રેમાનંદની ત્યાગી કૃતિઓમાં એણે પોતાને ઠેરઠેર મિથ્યા કે નામધારી કહ્યો નથી. 'સુદામાચરિત' માં અગ્વોપદ્યો મળે છે તો ત્યા સદર્શને અનુરૂપ કહ્યો છે. અને નેથી જ ડાઈ આધુનિકની આ કૃતિ સંભવે છે.

એ કહેવાની જાગે જ જરૂર છે કે "મોટો વિરાટ" પ્રેમાનંદના શિર પર સાદતા પ્રેમાનંદના ગોરવને અસાધારણ હીલુપન લાગે છે, જેથી "માર્ગેય પુરાણ"ના કર્તૃત્વથી

૨૨. ૨૧. કાંટાવાળા : બુદ્ધિપ્રકાશ

"બુદ્ધિપ્રકાશ" માં છપાયેલી ચાલીમાના પ્રેમાનંદના ૧, ૧, ૪, ૧૨ થી ૧૮ અને ૨૩ એ ૧૦ નાટક, આખ્યાનો કે કાંચો અધ્યાપિપર્થત છપાયા નહિ હોઈને તેમજ હવે એ છપાવાની કોઈ મંજાવના ન હોઈને એ સોપાન ત્રિશે કાર્પણ કહેવાપણું રહેલું નથી. એમાં વળી વર્તમાન ન ૨, ૩, ૧૮ થી ૨૧ એ કાંચો ઉત્તિખિત થયા છે પણ આખણે ભેષુ કે વર્તમાન આખ્યાન ઐતિહાસિક કસોટીમાં પાર ડાંતરી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોવાને કારણે, એ સ્વાચ્છ દોષ તોયે પછીથી જ સ્વાચ્છ સંભવે જેવી સ્થિતિ હોવાથી એ આખી ચાલી જ કલ્પિત છે, એટલે કે એ ચાલીમાં ગાર પાંચ અપવાદ સિવાયના પ્રેમાનંદ અને વર્તમાન કપરાત રત્નેશ્વર વગેરેના મળી, બધા કાંચો વગેરેના નામ મન કલ્પિત જ છે. આમ આ સોપાન હેરા પાળુ દહી રાકે જેવી સ્થિતિ નથી.

૨૨. ૨૧. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૨૬ થી ૩૪

મનરમા સોપાનમાં નિર્દિષ્ટ વર્તમાન આખ્યાનોનો પ્રશ્ન નિરાકૃત થઈ ગયા પછી પ્રેમાનંદે ૧૧ નાટક સ્વાચ્છ હતા એવી "સાવરિંગસત્યમામાખ્યાન"ની પ્રસ્તાવનામાં ૨૪ યદી વાત આપેલી મગજ જગી થાય છે, જેમાં માપતાખ્યાનના કર્તૃત્વ સબંધેના પણ પ્રશ્ન ઉમેરાય છે. ૧૧માના ૮ નાટક કહી જુદાર પાંચા નથી એટલે એ ત્રિશે કાર્પણ કહેવાપણું રહેલું નથી એમણે બાકી રહ્યા ત્રણ નાટક, આ સોપાનમાં ક્રમ ૩૩ માં છપાયેલા અભિમન્યુઆખ્યાન (૨. સ. ૧૨૨૭) અને સુપન્વાખ્યાન (૨. સ. ૧૭૧૦) ના કર્તૃત્વના વિરચના કાર્પણ સંકેત નથી, માત્ર પેલા નખ નાટક અને માપતાખ્યાનનો પ્રશ્ન બાકી રહે છે.

પ્રેમાનંદને નામિ નહીં ને નામકેનો પ્રશ્ન હાથ વરના સ્વાચ્છાચિત રીતે નીચેના પ્રશ્ન મુદ્દા ખડા થાય છે :

૧ રમભૂમિનુ સ્વરૂપ

૨ નાટકોનુ બધાપણ

૩ નાટકોની ખાતરનું સ્વરૂપ

આ ત્રણ મુદ્દા સ્ત્રી જોતા નાટકોના કૃત્વનો ખુલાસો મેળવવો સરળ થઈ પડે

પ્રેમાનદો સગમ એમે વિકાસની ૧૮ સદી આ સમયે શુભરાતમા નાટકો લખવાતા હતા એમ મ્હી સંકલ્પની સ્થિતિમા આપણે નથી. લેગર, એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન મર,ત નાગે રમભૂમિનુ ગમે તેણુ સ્વરૂપ હોય તમા રચાયા બધા છે; એટલે આ દરીફ રજૂ કરવાના આવે કે રમભૂમિના અમુક નિયત સ્વરૂપની હસ્તી નાટકોના રચનવિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, શુભરાતે તો વળી લખાઈતી સંસ્થા સારા પ્રમાણમા જ્ઞાનવી રાખી છે, એટલે એની સાથે જાગ્રત લેખકને અમુક રચી મદદનાની વૃત્તિ જાગે અને સ નાટકોની પદ્ધતિ ઉપર સારા નાટક લખી જઈ શકે, એ સામે આપણો સ્ત્રો વાગે નથી, કેમકે દેશ કે માણની મર્યાદા વિના સં, નાટક નીસમી સદી સુધી રવાના આવ્યા છે આવી એ ગાટે આ મુદ્દા ઉપર વિરોધ વજન આપવુ યોગ્ય નથી માનવો.

ખીજે મુદ્દો નાટકોના બધાપણ વિશેનો છે. પ્રેમાનદના નાટક સં, નાટ્યસાહિત્યની પદ્ધતિને આમૂલ્યરૂડ રચવાનો પ્રયત્ન છે એ વિશે વિશેષ ચર્ચા અપેક્ષિત નથી; ગામ ગ નાટ્યસાહિત્યના નિષ્ક્રોશી એ આ દૂર નજ છે એ જ્ઞાનુ અપેક્ષિત રહે છે. રાજદ્રિમગત્યમામાખ્યાનની નાટ્યપ્રસ્તાવનામા નાટક રે આ નાટકોને 'આખ્યાન' એણુ નામ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એટલે 'આખ્યાન' સમ્બંધી આપણે સંકલ્પવાનું નથી તે અહીં હકીકત સખત જોઈએ. ચલ્પિ નાટકકારે આ દેગચદ્રરચિત જે "પ્રાનુપનાત" ના રૂપ મા ચૂકવે હકલેખ મ્હી એ વાતનું સમર્થન કરુ છે તેની પ્રામાણિકતા મારાપદ છે, મ્હા અવાપિ પર્થત લેખકદ્વેષે આવે કોઈ અપ કરી કથાય જાગવામા આવત નથી, હતા આપણન સ્ત્રો સંબંધ આ પ્રશ્ન સાથે ન દોવાથી જોતા કરુ મ્હા

ત્યારે નાટ્યગાનના નિષ્ક્રોશી આ નાટકો મુખ્યત્વે કયા નિન્ન પડે છે એ અનુ આરંભક પર્ પડે છે

આ નાટક, ઉપર જ-ગરુ નેમ નાટ્યસાહિત્યના નિષ્ક્રોશ પ્રમાણે રચવાનો સંજગ પધત્ત છે અને રૂચ નાટકોની રીત જોય એ પ્રયત્ન દેટણે સરળ થશે

છે એ સમજાવા આવે છે. એમાંથી ખૂંચ કાઢવાનો પ્રયત્ન હાર્યાર્પદ લાગે. પણ જે પ્રધાન બેદ માવૃમ પડી આવે છે તે આ વિષયના નિષ્પ્રાપ્તિની નજર બહાર જઈ રાકતો નથી, આ એક જ પ્રશ્ન નાટકોના સમય ઉપર પ્રકાશ પાડવા પર્યાપ્ત છે. અને એ ચાહુ અંકે જ વચ્ચે વચ્ચે પાત્રોના ચાહ્યા જવા સાથે બીજાં જ પાત્રોનો પ્રવેશ મરાવવાની પદ્ધતિ, સં. નાટકોમાં આ પદ્ધતિ ભણીતી નથી. માર્ક અને ક્રોઈ પાત્ર ચાહુ જ રહી સાંજળ ચાહુ રાખે છે સ્થળ બદલાતાં હોય છે તે પણ સાળીએ જ, નહિ કે એક સ્થાને રહેલા બવા પાત્ર ચાહ્યાં જતા, પછીના પ્રવેશમાં બીજા સ્થળ ઉપર પાત્રો ખાંડાં થઈ ભય, જે પડદાવાળી આનુનિક રમઝૂમિ ઉપર જ રાકય છે. તથાચામ્યાનમાંથી એવા નીચેનાં ઉદાહરણ તારવિયે :

પ્રથમ અકમાં એક વિશિષ્ટ સ્થળ ઉપર સુવેચના વગેરેનો પાત્રપ્રવેશ થાય છે. એની સાથેના પાત્ર બધા જ ચાહ્યાં જતા બીજા સ્થળે વસતક પ્રવેશ કરે છે એના પછી આવતા સવરખ સાથે વાતચીત પૂરી થતા એ બંને પાત્ર ચાહ્યાં ભય છે અને માયતી પ્રવેશ કરે છે. બીજા જ સ્થળે માધવી અને વલ્લિકાના પ્રવેશ પછી વાતચીત પતાવી ત્રણે પાત્ર ચાહ્યાં ભય છે અને બીજા જ સ્થળે સુવેચના પ્રવેશ કરે છે, વગેરે. આવે જ ઉત્કર્ષા અકમાં પ્રથમ જોધવે. અકારતે તપતી પ્રવેશ કરે છે, સવરખના પ્રવેશ પછી બંને વચ્ચેના મુંવાદને અંતે ચાહ્યા ભય છે અને બીજા સ્થળે તમાલિકા વગેરે પ્રવેશ કરે છે. એની સાથેના મવાદને અંતે પ્રવેશોલા પાત્ર ચાહ્યા જતા, આશ્રમ નિકટ રમતો બાળક અને તપતી પ્રવેશ કરે છે અને બધાનો મેળો થયે હવત અકસમાપ્તિ અને નામકસમાપ્તિ થાય છે.

૨૬. રજૂકાટબાર્દના નીચેના શબ્દો અહીં ઉપધાથી થઈ પડશે : “પ્રાચીન સમયના કૃપકળી સાદી રચના, જેમાં ત્રણ કે ધણામાં ધણા પાત્ર પાત્ર આવે અને સુનિરીત નિયમને વળગી રહીને પ્રાસંગિક અથવા વ્યવસ્થામાં આવે નહિ તે। તેવી રચના કરવામાં માર્ક કઠિણ નથી, પણ અર્વાચીન સમયની રમઝૂમિનો પ્રભુ આપી જુદી રીતિનો યઈ પડયો છે. તેમાં આધિકારિક અથવા સચવાઈને પ્રાસંગિક અજની સાથે નાના પ્રકારના બનાવ કરી દેખાડવાને વિવિધ પ્રકારના પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે તેથી તેનો સમગ્ર દેખાવ જુદા જ પ્રકારનો રમણીય થઈ પડે છે. એ વાત પણ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ.”

અને આખો જોઈ શકાયે છે એ કે ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત નાટકકાર ૨૫, રણછોડ-
બાઈ હથરામનાં નાટકોમાં આ પદ્ધતિ ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધતી ગઈ છે. આ જ
પદ્ધતિનો સારો એવો વિકાસ જ પ્રેમાનંદનાં નાટક છે.

તપત્યાખ્યાનના છેલ્લા અકમાં નાટ્યશાસ્ત્ર વિગ્રહનું એક કલ્પવિધાન પહેલી જ
નજરે લક્ષ્ય પે ચે છે અને એ તપતી વરદ સંવત્સનું બીજાસ વર્તન : બળબળરીથી
કુચમર્દન, સસ્ત્ર ત નાટ્યમાના શૃંગારરસથી સમૃદ્ધ એક ખજુ નાટકમાં આવો પ્રસંગ
દેખા દેતો નથી.

આ નાટકે પ્રસિદ્ધ થયાં એ અગાઉ થોડાં વર્ષો ઉપર સને ૧૮૮૪ માં પ્રસિદ્ધ
થયેલા, કિર્લોસ્કરના મરાઠી નાટક 'સુભદ્રા' માં આવો કુચમર્દનનો પ્રસંગ રંગભૂમિ
ઉપર બતાવવામાં આવેલો, એથી મરાઠી સમાજમાં મહારાષ્ટ્ર તેમ જ વડોદરામાં બારે
બીજાપોહ થયેલો, આની અને પાંદ આપવી ઠીક લાગે છે. નાટકોનો રચનાસમય
આનાથી બહુવાની સરળતા થાય છે.

આ નાટકોના નિબંધ પ્રવેશ પ્રત્યક્ષનેતુચરિત, આસક્તનાચક અને શયનાધર-
વાનાદિવર્જિત તેમ શ્રીલાકરવર્જિત હોના જોઈએ, એ વસ્તુ આખો આ નાટકકાર કયા
બળે ભૂલી ગયો છે એ કલ્પવું મુશ્કેલ છે.

કૃતિઓની દૃષ્ટિએ તપત્યાખ્યાન, પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન અને રોષદર્શિકા-
સત્યમાખ્યાન ઉત્તરોત્તર ચડિયાતી કૃતિઓ છે. એઓમાં પ્રચીત અને અર્ચાચીત
રંગભૂમિનો એકદર અચ્છો સુમિલ સંધાય છે. એ મેળ સાધવા જતા જ નાટક-
કારે નવ્યેઅભવ્ય એ ક્ષેત્ર લીધી છે. એ નાટકે સંપૂર્ણ રીતે બજવાં સકાય
એ જ દૃષ્ટિએ રચાયેલા હોઈ વિક્રમની વીસતી સહીના પૂર્વાર્ધની ગુજરાતી રંગ-
ભૂમિને અનુરૂપ છે.

આ નાટકોમાં પાત્રાલેખનના કેટલાક દોષ છે, એ વગેરે વિગત સ્વ. કે.
ઈ. શુભે "પ્રેમાનંદ" નિબંધના પૃ. ૨૧ ઉપર આપી છે. આ વિશેનો ક્રિમનો
અભિપ્રાય લેવા જેવો છે :

"પ્રેમાનંદના મનની એ એક નિર્ગળતા કદો કે બગે તેમ, પરંતુ મોતા જેથી
શબ્દ થાય તેવા પ્રધાન ઉત્તમ આદરોમાં પણ એનાથી વાચર્યા વગર રહેવાનું નહિ;
એ વાપરનાં એ ઔચિત્ય અનૌચિત્યનો વિચાર ભુલી જતો, રસ પેલવાની સાવધાનતા
તે ખોઈ બેસતો, પાત્રની શાન્તતા બળવવાની જરૂર વીસરી જતો."

દવે ત્રીજે અને અત્યંત મહત્વનો સુદો નાટકોની વાણી વિશેનો છે. ત્રણે
નાટકોમાં પ્રયોજાયેલા કાવાના વિષયમાં પણ પેટા સુદા ખડા થાય છે :

૧. શબ્દપ્રયોગો.

૨. વાક્યરચના અને

■ ૧૪-૫૫ સેની, વિશેષન અનુપ્રાસો.

ચન્દ્રપ્રયોગનો પ્રશ્ન એકદરે બહુ જટિલ છે. પ્રેમાનંદના સમય માટેનો સમગ્ર અભ્યાસ કર્યા વિના એ પ્રશ્ન સફળ થાય એમ નથી. એથી જ કૃતિને અત્યાર મુર્ધીના બધા પ્રયત્નોમા એક પણ સફળ થયેલો જોવામા આવતો નથી, ખાસ કરીને નવા આરમ્ભ-કારસી શબ્દોનો વાપર તેમજ પ્રેમાનંદના સમયમા જેની સર્વથા સાધ્યતા નથી તેવા શબ્દોના પ્રયોગ વીણી કાઢવામા આવે તો જ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાગી શકાય. અહીં ત્રણે નાટકોને મધ્યજિદ્ધતા રાખી (વર્ણનના ‘માકુતિવિજય’ને પણ આમા સામેલ રાખી) એવા શબ્દપ્રયોગ વીણી કાઢવાનો એક પ્રયત્ન હું છું.

શૈવશિવકાવ્યકામાધ્યાન —

(શબ્દોની બાબતમા ૨ છ આકૃતિના પુછ) લુણ (૩), બાણ (૨૮, ૨૧૬, ૨૩૨ વગેરે), લૂકતા (૨૯), ખરેખાત (૩૦, ૪૬, ૪૮), સલાહ (૩૨), વાલેસરી (૩૨, ૪૬, ૧૦૪), આણુમાહિતી (૩૩, ૪૬), વગર (૩૭, ૫૬, ૮૨, ૮૩, ૮૭, ૯૦, ૯૪ વગેરે સંખ્યાબંધ સ્થળે), વારતે (૪૪), મદત (૪૪, ૮૮), બધા (૪૮), ખેત (૫૦), વશ (૫૪), ફશ (૫૪) કલાજ (૫૮), પિના (૬૦), ઉપરી (૭૫), બાલર (૮૬), ખચીત (૯૮), પોચાર (૧૦૬), આરામ (૧૧૬, ૧૨૦), હાવીમુવાત્રી (૧૨૦), કબલે (૧૩૪), નીકપણે (૧૪૧), એકકમ (૧૪૪, ૧૬૪), ક્વય (૧૫૬, ૧૮૮, ૧૯૦), બનાસત (૧૯૫, ૨૦૬), દાનત (૨૦૦), મતલબી (૨૦૬), સોચન (૨૦૬), સોગદારી (૨૨૮).

પાંચાક્ષીપ્રસન્નાધ્યાન —

ધન્યવાદ (૬), તોપણ (૧૦, ૬૧, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૫૮), મુવા (મુધુવાની ૧૬), કપાસ (૩૩), કબૂલ (૩૮), મહાસય (૩૯), કારી (૪૬, ૫૫), કમી (૫૧), રાજની (૬૩), જેન (૬૬), વધારે (૬૨), તરફ (૬૩), કરામત (૧૫૦), આણુબાણુ (૧૪૭), ફર્મિલ (૬૫), કારમી (અધ્યાનક ૧૦૮), જેમકે (૧૧૩), આઠરી (૧૧૭), પરવા (૧૨૬), બગલ (૧૫૦), લાચ (૧૩૬).

તપત્યાધ્યાન —

મિલજ (૧૯), બાતબી (૨૧, ૨૨), જલગી (૨૧), મહાસય (૨૪, ૨૬, ૩૯ વગેરે), પ્રયામન (૪૧), જરૂરી (૪૩, ૧૦૪), સોગદારી (૫૧), મરામી (૬૨) હરકત (૬૮), જમીન (૭૧), નસીબ (૭૧), જે (૭૩), કમ (૮૧), સરકારી

(૮૩, ૮૪), નિકાલ (૮૯), એકદમ (૯૯), તમારા (૧૧૩), જૂનો (૧૩૭), બહોમસ્ત (૧૨૯), હસ્ત (૧૩૬), દિમાયતી (૧૬૧), ઇલાજ (૧૩૫), બીના (૧૩૧), બારીક (૧૩૧), નીડર (૧૫૯).

આવા સંખ્યાબંધ સબ્દ ત્રણે નાટકોમાં પ્રયોજાયેલા છે, જે પ્રેમાનંદની રાક્ષસ-રહિત દૃતિઓમાં ભેગામાં નથી આવતા. જાણેથી કૃતિઓમાં કવચિત્ કોઈ મળે છે તો જૂની પ્રતોમાં નથી હોતા. આજ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકપ્રયોગોની પણ સ્થિતિ છે, જેવા કે-તજવીજ કરવી (શ. સ. ૭૪ વગેરે), વિદિત કરવું (શ. સ. ૧૫, ૫૭, ૫૪, ૬૧, ૧૧૯, ૧૭૧, ૨૧૬, ૨૨૬ વગેરે), માણ હોવો (શ. સ. ૩૬, ૧૨૧, ૧૮૪, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૦૫), લેવા દેવા (શ. સ. ૫૫, ૧૫), અજા કરવું (શ. સ. ૫૫), તજવીજ કરવી (ત. આ. ૨૧), જર આવવું (ત. આ. ૪૪), હવાલો કરવું (પા. પ્ર. ૭૨) મોજ માણવી (ત. આ. ૧૪૭), રસ્તો સુઝવો (ત. આ. ૮૮), વગેરે સંખ્યાબંધ મળી આવે છે.

પિતા, માતા, દેવ વગેરેની સાથે ‘છી’નો અર્વાચીન પ્રયોગ આ નાટકોમાં અત્યંત વ્યાપક છે, જેમ કે-દેવછી, પિતાછી, માતૃછી. વળી કુમારછી, આપછી વગેરે પણ.

૮. ૨૨. મદુમાઈએ સ્વ નરસિંહરાવ વગેરેની દલીલોના ઉત્તર આપવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે માત્ર ઉદ્ધરમતિયો (મે. ના. પૃ. ૨૧ થી ૧૧૫) છે એમ કહેતાં ખરેખર દુષ્કાર થાય છે. એમના મોટા ભાગના જવાબ કા તો પ્રેમાનંદની અન્ય સહારણ કૃતિઓમાંથી અપવરણે આપી આપેલા છે, જા તો ‘પિતાછી’ વગેરે પ્રયોગોના માત્ર ઉદાહરણ અને નિર્દોષ પ્રમાણભાસવાળા આપેલા છે સાચી કસોટીમાં એમના ધનુષ્યસ ટકી સકાની સ્થિતિમાં નથી, જે કોઈ પણ તરફથી વિદ્વાન ભેઈ સકશે. નરસિંહરાવને જાની દલીલમાં થાપ આપવાનો પ્રયત્ન પણ છે. એ ખુબ કે અક્ષરમેળ જુતોનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદના સમયમાં તેમ પૂર્વે પણ હતો, પણ ખચાવ કરનારા એ જૂની ભલે છે કે મદનમહા, ઉદ્ધવજીવ, કુચિરા, મરહટ્ટા, અલ-ન, આગિને સ્થાને ગીતિજ, ચોપાયા, ગીતક વગેરે નવા હ’દ તો જે સ્વરૂપમાં પ્રયોજાયા છે તે રીતે કુજરાતી બાબને નવાજ છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં અરબી ફારસી મટવાએક સબ્દ વ્યાપક હતા પણ એ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં; એનો વિરોધ ઉપયોગ તો નવા યુગમાં જ થયો છે અને તો સ્વ મદુમાઈની ‘ધાળીખરી દલીલો તો નકામી જ લાગી છે એથી જ પ્રસ્તુત ચર્ચામાં એને બાદ મહેતવ આપવાનું દર નથી ધાવું’.

વિદ્વાનો એ વાત લઈશ્યા છે કે નરસિંહરાવની ધાળીખરી ચંકાઓ હજી અનુસરિત જ છે.

બીજા પુરુષવાચક સર્વનામનો 'આપ' સંજ્ઞા એકલો તેમ વિભક્તિના પ્રત્યયો સાથે, તેમ તે-જે-આ નાં બહુવચનનાં 'મ'વાળાં વિભક્તિરૂપ તેમને તેમજ આમનું વગેરે પણ સર્વત્ર મળી આવે છે.

અભ્યયોમાં, તોય પણ, તોપણ, એટલું જ નહિ, નીકર (માત્ર એક જ સ્થળે 'નહિતો'—તપવી. માં પૃ. ૨૩. બેટક આ "નીકર" જૂનો છે, પણ એનો અર્થ તો પાં. પ્ર. માંનો વારવારનો પ્રવેશ કૃત્રિમ છે.) સર્વત્ર વપરાયા છે; તે જ રીતે નિયમ પ્રમાણે (ત. આ. ૫૮), અભિપ્રાય પ્રમાણે (૮૭), અને પા. પ્ર. માં તો થોડે જ સ્થળે (પૃ. ૧૨૩ વગેરે), પરંતુ ત. આ. માં તો પ્રાયઃ કોઈ પણ પ્રવેશ પામતા પાત્રને પ્રસંગે કે નીચેનું જોવાવા લપર જતાવતા પાત્રને 'આ પ્રમાણે કહે છે' એમ (૧૪, ૧૫, ૩૪, ૫૧, ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૭૩, ૮૬, ૮૭ વગેરે) સંખ્યાબંધ સ્થળે મળે છે. કારણ એ કે (ત. આ. ૬૭), કેમકે (ત. આ. ૩૧), આપ દ્વારા (ત. આ. ૧૪૫) વગેરે પણ પ્રથમ વાર મળે છે; આ પાછડાં ઉદાહરણ વાક્યપ્રયોગમાં વ્યુત્પન્ન સમાવિષ્ટ છે.

આ નાટકોમાં અંગ્રેજી સંજ્ઞા કે પ્રયોગ એક પણ ન હોવા જોઈએ. વાક્ય-રચનાનાં ઉદાહરણ તો નીચે જતાવારો, પણ કવિવિત્ અંગ્રેજી સંજ્ઞા પણ મળી આવે છે. તેવા એક સંજ્ઞા મળ્યા છે તે "તપવી આખ્યાન"માં (પૃ. ૮૮ અને ૧૨૨ ઉપર), જેમકે

"એક નહ પડેડ ાજુ થયું છે તે કેમ ?"

"મૂકોને પડેડ."

'પડેડ કે પડેડ (ઉચ્ચારણે લઘુપદ્મલ ચ-કાસાવો 'પડપ') એ સંજ્ઞા અંગ્રેજી Parade ઉપરથી આવેલો છે. નર્મકોશમાં એ નથી; એ પ્રથમ ભગુભાઈના શબ્દકોશમાં અને પછી બેલસરના કોશમાં નિઃસંદેહ મળે છે. લક્ષ્મણાઈ શોધુલકાશે "તપત્યાખ્યાન"ના ઉપરના એક અવતરણથી જ એ જોઈએ છે.

પાછળથી ઉમેતાઈએ એને માની શકાય એમ નથી. કેમકે આ નાટકોમાં સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી વાક્યરચના પણ મળી આવે છે; જેથી કે—

"સાંઝોદિ આયુષ અને કૌસ્તુભાદિ મલિ કે જેના વિના મે રેવને કહી પણ દીઠા નથી તો આજ એ સર્વ તજવા જેવું મરું કાઈ ધાર્યું છે ?" (રા. સ. પૃ. ૧૦)

"પણ મારી સખી જે હતું, તે પણ મારે વિસ્મર કરવા લાગી." (રા. સ. પૃ. ૮૮)

“હું કોણુ હું તે તારે નજીવાની નિજારા.” (પાં. પ્ર. ૫. ૧૨૫)

“તથાપિ વનદેવતાઓ જે સ્ત્રીન્નતિ મનાય છે તેમનો હું નાશ કરીશ નહીં.”
(પાં. પ્ર. ૧૩૪)

“આ અહમીએ આપણા પુરને ઘેરી લેવાનો ધાટ દંડપણે કર્યો, જે આ પત્રાવલોકથી આર્યને જણાઈ આવશે.” (ત. આ. ૫. ૬૧)

“પણ એ દેવ પાસેથી હઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શું કહ્યું તે વિશે કંઈ નજીવામાં આવે એકું ને હું કંઈ તો તો હું જ્ઞાતું સર્વ કાજી કર્યું સમજું.”
(રા. સ. ૫. ૪૭).

[“મારુતિવિજય”માં ‘અન્ય પાત્રનો અવકાશ હશે.’ એવો (Scope નો જ અનુવાદ આપતો) પ્રયોગ અંગ્રેજી રચનાનો ખ્યાલ આપે છે, એવો જ “અંબદના રક્ષણ નીચે” (guard નો અનુવાદ આપતો) પ્રયોગ પણ સ્થાન એથી એ કૃતિએને ૧૮ મી સદીમાં નથી જવા દેતો. “મારુતિવિજય”માં ઉપરમાંના પ્રશ્નાબંધો પ્રયોગ દેખાય છે જ એ કહેવાની જરૂર નથી.]

આવી રીતે અંગ્રેજી what-how વગેરેની રચનાવાળો “કેવું”થી બતાવાતો પ્રયોગ પણ ખૂબ છે. સંસ્કૃતમાં ત્યાં માત્ર આરંભે ગદ્યો જ હોય છે. ગદ્યો રમણીયમેસ્તુ નમઃ-આકાશ કેવું મુંદર છે! હવે તુઓ આ નાટકમાં-“આ ત્રિબુધનતાશિશ્વીરું તોય કેવું રમણિય લાગે છે (પાં. પ્ર. ૮૨); How beautiful the water of...is! એ જ રીતે “એટલું જ નહિ--not only-નો પ્રયોગ પણ : “x x એને કોયવાર્ત બૂટી ગયો છે એટલું જ નહિ, પણ દંડ સ્નેહ માની પોતાનો આત્મા પણ એને અર્પણ કરી દીધો છે.” (પાં. પ્ર. ૮૬)

જેમ આ અંગ્રેજી વાક્યરચના મળી આવે છે તેમ ગુજરાતી છતાં ઉર્દૂ શુભની જ વાક્યરચનાઓ પણ દેખા દે છે. એમાં મુખ્ય કે નો નવો બે પ્રકારનો પ્રયોગ—વિકલ્પવાચક બેસક પ્રેમાનંદના સમયમાં પ્રયોગ હતો જ; ચત્ (that) = ‘જે’ના અર્થનો વાક્યપદાગ્રી-“અમારો તો એ સ્વભાવ છે કે યાદ પડેારની લહેરો ખાવી અને ખજારાવની” (રા. સ. ૫. ૩૨).

“દેવ! તારે એને વારો કે મારી સાથે જીસાભેળી કરે નહિ.” (રા. સ. ૫. ૩૫).

પ્રશ્નાર્થ-“પદ્મપ્રભે! શોધ લાગ્યો કે?” (રા. સ. ૫. ૨૫).

એવો જ “કે નહિ”ના લગુરુપ ઠનીનો પ્રયોગ અત્યંત વ્યાપક છે : “વચસ્પતિ”
કેમ તારે ધારણે સમયે સર્વ તૈવારી થઈ ઠની ?” વગેરે (શ. સ. પૃ. ૫૩)

“જો”—“જો”—પ્રત્યક્ષવાળા આજ્ઞાધર્મને ક્ષાને “પ્રધારણો” (પા. પ્ર. પૃ. ૧૬),
“કરણો” (પૃ. ૧૩૩); એકવચનમા “કરીય નહી” (પૃ. ૧૩૪) એ અર્વાચીન
વ્યાપાઃ પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. એ જ રીતે જોઈએની અને, વિષ્ણુ રચનાઓ
પણ માત્ર અર્વાચીન વ્યાપક પ્રયોગોની જ સાખ આપે છે.

મારી કાતાં (શ. સ. પૃ. ૫૬), તેના કરતાં (પૃ. ૬૦, ૭૮); જો કે નો પ્રયોગ
(પા. પ્ર. પૃ. ૬૩) વગેરે) પણ આ પ્રકારના નવા પ્રયોગ છે.

હૃદયોના વિષયમા જે પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે : (૧) દ્વિતીય ભૂત હૃદયનો બહોળો
પ્રમાણમા વિશેષણ લઈને ઉપયાગ અને (૨) સામાન્ય હૃદયનો “મા” સહિત પ્રયોગ.
આ પાઠશાળા પ્રયોગમા જૂની કદિ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ ભૂતહૃદય જ વપરાય, જેમકે—

“ભણવામા હોય” (ત આ. પૃ. ૧૦૬) = ભણવામા હોય

“ધારના પ્રમાણે” (પૃ. ૧૦૭) = ધાર્યા પ્રમાણે

“જોવામા આવે” = જોવામા આવે.

વગેરે અસંખ્ય રચણે મળે છે એ સારે ભણવામાં હોય (પૃ. ૧૧૮) વગેરે પણ
સ્વચિત્ મળે છે.

પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે જૂના પ્રયોગને વિચિત્ર રીતે
યા હૃત્રિમ રીતે શાખી મુકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે. સતિ સંપત્તિના અર્થમાં
“સત્તા”નો બહોળો પ્રયોગ (પા. પ્ર. પૃ. ૪૫, ૫૭, ૬૩, ૧૩૮, ૧૪૮, ૧૪૯),
(ત આ. પૃ. ૩, ૧૬, ૩૫, ૪૧, ૪૮, ૫૧, ૭૫, ૭૭, ૭૮ વગેરે
સંખ્યાબંધ). (માતૃતિવિજયમા પણ આ પ્રયોગ અત્યંત વ્યાપક છે.) એ જ
અર્થમા “સતે”નો પ્રયોગ પણ સ્વચિત્ પ્રયોગનો છે (શ. સ. પૃ. ૧૭૮,
૨૨૬ વગેરે)

મરાઠીમાં વ્યાપક, પણ અમેલ વાક્યરચના (કાગ્રાફ કે હેપોગ્રાફ-વાળી)માંથી
મળેલો એક પ્રયોગ પ્રેમાનંદની કૃતિમા મળે છે ત્યારે આશ્ચર્ય જ બેપજો છે :

“કુંડાકીક બળી જઈ હોગારે હીમ કર્યા!” (શ. સ. પૃ. ૧૨)

આમાં જતા—જવાથી—જવાને કારણે એવા અર્થમા સંબંધક ભૂતહૃદયનો
પ્રયોગ ગુજરાતી ભાષામા નવો જ છે, ૨૬, આનંદસંકરમા એનો બહોળો ઉપયોગ

પ્રયોગ છે એવો જ 'હોઈ' [મ. હોઝલ]નો પ્રયોગ વર્ણનના “યદ્યપ્રશોતર”માં છે, એવો કે

પાણીની અપાર સોઈ, પાંદડાં અધાગ જોઈ.
પાપાણીની હાર હોઈ, ભૂપ કેરા ભાગ્યમાં !!
મતધારી ખાંચ રહ્યા. રૂળાહારી તે રહ્યા.૬

આ એ બધી કૃતિઓને જૂને જવા દેતાં નથી.

ત્રીજો પેટા મુદ્દો ગદ્ય-પદ્ય સૈધીનો વિચારણીય છે. ત્રણે નાટકો (નેમ માતૃતિ-વિજય)ની આ વિષયમાં એકસરખી સ્થિતિ છે, જેમાના પદ્યની સ્થિતિ વસ્તુઓનાં કાવ્યો તેમજ પ્રેમાનંદના વૃત્તમર્દ સહસ્ત્રપદ કાવ્યોનાં પદો એવી જ છે

સૌથીનો વિચાર કરતા ત્રણ પૃથક્ મુદ્દાઓના અહીં એનો વિચાર દર્શાવ્યું છે તે :
(૧) ગદ્યસ્વરૂપ, (૨) પદ્યસ્વરૂપ અને (૩) હોંઠાવિચાર.

આમાનાં ઉદાહરણ બે પૃથક્ એ માટે ગણાવ્યું છે કે એકમા પદ્યસૌથી--અનુપ્રાસા-દિનેનો વિચાર અને અન્યમાં કયા પ્રકારના હદ પ્રયોજ્યા છે એનો વિચાર આનંદયક છે. ગદ્યસ્વરૂપમાં પણ અનુપ્રાસાદિનો વિચાર છે, પણ એ પદ્ય જેટલો ધ્યાન યોગ્યનારો નથી. એટલે તદગત્વેન જ એનો નિર્દેશ આપી જશે, એનો પૃથક્ વિચાર તેથી અપેક્ષિત નથી.

નાટકોનું ગદ્ય પ્રેમાનંદના સમયના યશની ખ્યાલ આપી શકે છે ખુબી આ સામે એક જ દલીલ રજૂ થવા કરી છે કે “૨૦૦ વર્ષમાં જોતો મહત્ત્વનો ફેરફાર આપણી ભાષામાં થયો નથી,” ૧૦ ગુજરાતી કાવાના કમિટિ વિદ્વાનનું આ કેવળ અજ્ઞાન છે, એમ સાચો અભ્યાસી કહી શકશે. આને સામાન્ય રીતે આમ-વર્ષમાં જે કાવા બોલાય છે, ખાસ કરીને ગામડામાં કે જ્યાં માત્ર નવો બિડારોને દાખલ થવા નાર લાગે છે ત્યાં મહત્ત્વનો ફેરફાર નથી થયો એમ કહેવામાં આવે તો મનાય, પણ સાહિત્યકીય ભાષામાં એવો મહત્ત્વનો ફેરફાર નથી થયો એમ કહેવું એ નયું” અજ્ઞાન છે. અર્વાચીન ગુજરાતીનો આરમ્ભ જ પ્રેમાનંદના જન્મકાળ લગભગથી થયો છે, એની આવ બૂનિકા દયારામની સાહિત્યરેતના સાથે પૂરી થાય ■ અને દલપત-નર્મદથી નવી ભૂમિકા રામ થાય છે, ગદ્યની સાદાઈ અહીંથી પ્રૌદિ પકડવા લાગે છે, એમાં અંગ્રેજી અભ્યાસના ફળનો

પાક કમિશન છે અને ભાષા સમૃદ્ધ બનતી જાય છે નવવસંતના સમયમાં ભાષા પ્રૌઢિ પામી લે છે, જેના શુભ ફળ આપણને “સરસ્વતીચંદ્ર” માં મળે છે. પ્રૌઢ યુગની ભાષાની સાથે ટક્કર ઝીલતી નાટકોની ભાષાને એમ કહેવું ૨૦૦ વર્ષ જૂની છે એ ભાષાના ઐતિહાસિક વિકાસની સામે બહુ પોકારવા જેવું છે.

જૂના વચારોમાં સ્વામિનારાયણ અને નવાઓમાં સ્વ કવિ નર્મદાચંદ્રનું સ્થાન આગળ પાતું છે એમના વચારામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે અનેના આ નમૂના જોઈએ —

(૧) ૨ વલ ૧૮૫૬ ના ફાગલ શુદ્ધ ૨ દ્વિતિયાને કિંવલ શ્રીજિમનારાજ શ્રી ગદા મધ્યે દાદા પાનવળા દરબારમાં સાધુની ભવગાને વિને વિરાજમાન હતા ને સર્વે સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા ને પોતાના મુખારવિંદનિ આગસ્ય સાધુ તથા હેસરેરાના હરિભક્તની સસા કરાઈને બેઠી હતી. પછે શ્રીજી મહારાજ જોડ્યા ને જોને પ્રશ્ન કરાર કરવા આવડે તે એક એક પ્રશ્ન પુછે. પછે મુજાનદ સ્વામિયે પુછ્યું ને મહારાજ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ તે શું છે. પછે શ્રીજી નદારા જોડ્યા ને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ને ભગવાનનું મહાત્મ્ય જાણતું એ જ અસાધારણ મોક્ષના હેતુ છે. પછે વલિ મુજાનદ સ્વામિયે પુછ્યું ને ભગવાનને વિષે ને સ્નેહ તેવું શું કપ છે. પછે શ્રીજી મહારાજ જોડ્યા ને સ્નેહનું કપ તો એ છે ને સ્નેહમાં મર્ક જાણના વિચાર ન જોઈયે અને જ્યારે ને શુભ વિચારિને સ્નેહ કરે તે તો જ્યારે અનશુભ દેવે તારે તેનો સ્નેહ ટુટી જાય મારે દેવ તો જેમ થયુ હોય તેમ ને તેમ રહેવા દેવ થયુ વિચાર કરિને વારે વારે સ્થાપન કથાપન કરવું નહિ ને મુઠપણે ભગવાનને વિષે દેવ કરવું ને ને શુભને વિચારિને દેવ કરે તે દેવનો વિચાર નહિ મારે દેવ તો જેમ દેવના સંબંધ સંપાદે છે તેમ ભગવાનને વિષે દેવ કરવું ને દેવને મુઠપણનું મદિયે અને ભગવાનનું માહત્તમ જાણિને ને દેવ થાય છે તે તો જિલ્લિ જ રિત્યું એમ જાણવું. (ગુ. ૧ મો. ૧ ૬ પુ. ૧ ૪ ૬૮)

[નોંધ આમાં મજ્જાનપે સ્થળે આવેલો ને જૂની પદ્ધતિનો છે, અને માત્ર ત્રણ સ્વતંત્ર નવુ ચાલુ થાય છે એની નિશાની જોવા છે. ‘દે’ ને સ્થાને ‘જે’ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા. એ જૂની પદ્ધતિ છે ત્યાં કે આવે એ નવી રચના સમજવી.]

(૨) ‘અબા—બેન’ વું શું કરવા બહારાથ છે? તારી ખાતર આવો તો

જાણુ. હવે તું મોટી થઈ, ચલ લઈ આંધુ છું. જેન રહીને શું કરીશ, રહે કંઈ વળવાનું છે ? તેની આપણી પડોશમાં છત્રીની નાંચ મરી જ ગયો છે તો ! તે બચારીને તો તારા કરવાં વધુ દુઃખ છે. કેમકે તેનો બાપ મરી જ છે. તારા જેવો પેસાદાર નથી, વાંચ કદાચી રહી રહીને મરી જઈશ. મારે કંઈ હવે તેનું મોઢું દેખવાની છે ? કરમના ભોજ તે ભોજવવા. હવે તો છાતી ઉપર પથ્થર મૂકીને રહેવું. વાંચ જો વિચાર કર, શું તારો જ વર મરી ગયો છે ? બીજાના નથી મુખ્યા, નથી મરતા ને નથી મરવાના ? બેસા, આંદાઈ ના કર, ચલ મોઢું ધોઈને બહાર આવ."

(જનું નર્મગદ્ય—પૃ. ૨૫૩)

(આ ઉપરાંત નર્મદાસકરના "પ્રેમાનંદચરિત"માંથી કુદડા બા પૂર્વેનાં પૃષ્ઠોમાં અપાયા છે તે પણ જોઈ જવા)

આ સીતીની જુનવટ અને નાટકોની રૈત્રીની નવીનતા એ જે વચ્ચે તફાવત સુઝા નેઈ શકશે. કોઈ એમ તર્ક કરે કે સંપાદકોએ જ પ્રેમાનંદ-શિષ્ય વીરજના હાથની નકલ ઉપરથી કંઈ પણ ફેરફાર વિના કરેલી નકલ ઉપરથી નાટકો છપાવ્યાં છે.

ઉપરનું ગદ્ય સાદાં વાક્યો, શિખવણો ને નાનાં સચુક્ત વાક્યોથી આગળ હજી વધું નથી. હવે નીચેના વાક્યખંડ લઝયે :

"સત્યભામા—આ બલમાં નહિ તો થેલે બલે કર્યાં હશે. સખિ ! જો તો મરી એ મારા સામુ એકી ઘરો કેવું નેઈ રહ્યા છે. ને ભાવ્યવદીને એ બરે ભાણે ભોજન કરવાનું હશે, તેની જો મને હવે દાસી કરી હોત તોય હું તો મને ભાવ્યશાળી માનત ! અહા, શુ સ્વરૂપ છે, ચિત્તાજ હૃદય, પાતળી કદિ, સાંદની ખાંધ જેવા ખસા, તીની ને તરેરી આંખો, પોપટના જેવું નાક, દસમુખું મોઢું, હાથોની સુંદ જેવા હાથ, કેવો જેવા ખમ, વાંકી અંજોલી અને મારા હૈયને ચીરી નાખે એવાં ઉડતાં કાનઠેરિયાં ! સખી હું તો એ અણબધાનું સ્વરૂપ નેની અહી જ બેસી રહીશ; જા વારે યેર જવું હોય તો."

(રો. સ. ૫. ૭૩)

"નારદ—* * મને શુકે પ્રથમ જ કવુ હતુ કે અમે સર્વેએ મળી અદિતિકુંડલાદરણેઃ કશુમય પ્રયોગ કરી બતાવેા તેમાં દયાળનું માનસ દવાદ્ર્ બાવવાનું થયું તથાપિ અંજસા કાઈ મજ અધાર આંખે તેજે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજવાના આચરણમાં આની પડયા, મારે તમે જજ તેમને મુશ્કટનું સૂચન કરી જેમ ભૌમાસુરનેા વધ સત્વર થાય તેમ કરે * *"

(રો. સ. ૫. ૧૭૫)

“ મન્નાનદ—(દ્રૌપદીને માથે હાથ મૂકી) વત્સા ! તારૂં કલ્યાણુ ચાવ, શ્રવણુ કરથ એમ ચલુ કે મારી દષ્ટિ પતીવાર અસ્રુ બાણી જતી જોઈ મહર્ષિ લોમશ ને રાજર્ષિ અન્નતરણએ નેત્રપલ્લવી વડે મને ઓળખાવ્યા કે તે મહા તપસીએ તપ તપ તપસીએ મારા ગોત્રાદિને સૂક્ષ્મજણે તપાસ કર્યો અને તેમા તે નિષ્ફળ થયા તમાધિ હોમિ મ્હુ કે સકાસ્પદ સ્થાન ભણ્યુ એને હડા પાણીમા પેસવાનો આ અવસર નથી એ વાક્ય શ્રવણુ કરી ધ્યોત્તમ્ય મને પકડવા નાગ્યો, મ્હુ ધર્માત્મા ધર્મપુત્રે તેને અટકાવી મને મ્હુ કે દ્વિજદેવ ! તમે બીજા વિષ્ણુ પિંની પેઠે અમારી સાથ મુખેથી નિવાસ કરો ” (પા ૩૫ ૧૧)

“ પાચાલી x x સુખી ! જળના લેરિયા કેવા લેકી રહ્યા છે ! જેન કપ વનના મત્ત ભમરા નવીન કુસુમરસને લોગે તેની પગથી ફર્યા કર છે, તેમજ આ પાણીના ભમરા પણુ સારા જળને શાની રાખી તેને કુપ્ત રથળે સતાવી આવતા જણાય છે ! વચસ્થા ! જો જો પેલા મીન કેવા પાણીમા ઉઠગી કીડા કરી રહ્યા છે ! હાથ ! હાથ ! જો પેલી જિયારી નાઠલીને પાણીની વિકાળ ને વિસાળ હાલકે તજ ખર કાઢી નાખી ’ ૨ પ્રભુ ! એને એના પતિવિચારની પજ કેવી જતી હશે ? વસતિકા ! જા જા, એને જઈ પાણીમા નાખી આવ્ય જોને જિયારી વહાલાના નિધાગથી કેવી તળે ઉપર થયા કરે છે x x ”

(પા ૩૫ ૧૨)

“ વસતક—થવાનો હશે તો તમારી હોધેડી દડ પૂરી કરાશે તો જ થશે. જો તો મને તમે આરભાએલા પ્રવેશિની પૂર્ણાકૃતિ જોવા મોકલ્યો હતો, ત્યા પુરોગમને ઠોકર વાગી અને તેથી તે અપવિત્ર થયો તેને જેમ તેમ કરી પવિત્ર કરી હોવો એવામા જાને આવી પૂરેપૂરી પૂર્ણાકૃતિ કરી હોધી ! આમા તે શા પુરોગના સમાચાર દલા કે તમને ખૂબ વાન જ કહી દહએ. x x ”

(ત આ ૫ ૧૩)

[‘ સુવધાર—x x એમ કેની કે તારી હૃદયથી મુકામા બાર સૂક્ષ્મ પ્રાર્થના છે, કે નથી મને કાચ લાગે અને તારા મનોરથ સિદ્ધિએ પડોયે. ’

(મા વિ. ૧૫૫)]

આ નમૂના જોવાથી મારુમ જાશે કે સાદા બિંમ સમુદા એ ત્રિવિધ પ્રાર્થના વાપરોની પ્રૌઠ અને ચકીર સસુષ્ટિ ત્રિમાનદના સુમધની નદિ પાનુ ‘ સરસ્વતીયદ્ર ’ના સર્જનમાળ નક્કરની છે એમાં નથી નર્મદાસ કરની પ્રયોગ શાળો અછાડી કે નથી નવલરામની સાંન પ્રચટ્ટી સારાઈ વાક્યરસની સ્થાન

અને અગ્રેજ વાકપરચનાની આવી સમૃદ્ધિ બરસો વર્ષ પૂર્વે હોવાનું કહેતું એ છાકરાવાદથી વિરોધ ન હોઈ શકે

નામના મધમા આનુપ્રાસિક પદ્ધતિ વિશે સ્વ. નરસિંહરાવે લઈય ખેંચ્યું છે, એનો બચાવ કરી સ્વ મહુશર્માએ અનેક ચણણી લોકોડિયો એકઠી કરી આપી છે પણ એ આ પ્રકારના ગર્ભિ સર્વત્ર બધ બેસતી નથી. છતાં એ મને મહત્વનું નથી લાગતું પરંતુ જવમા સિદ્ધ અસિદ્ધ^{૧૧} સાધાભેદ પ્રયોજ્યો છે તે હવેશ્વરીય નથી રેખદર્શિકાના ધીરમ અને એની પત્નીના મુખમા^{૧૨} મૂકે-ની જો-રી, અને પાયાની પ્રસન્નાખ્યાનમા જઠાસુર વગેરેના મુખમા મૂકે-ની કૃત્રિમ જો-રી ધ્યાન ખેંચે છે તેથી ત્યાંના કાપડા વગેરેની જો-રી ધ્યાન ખેંચતી નથી પાંજરી જો-રીમા હલકા વર્ગની સાધાની જ છાયા છે, અને એ અસ્વાભાવિક જ છે આભીર બારાને પ્રેમાનંદ વિદ્વાન હોય તો સમજનો હોવા જો, એ પ્રેમાનંદ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી વાકેફ હતો એ પૂર્વપક્ષ છે જ, એ વિદ્વાન લોકસાધાના સ્વરૂપને કેમ ન સમજે? જો લોકસાધાના સ્વરૂપને સમજનો હોય તો આવી બનાવગી જો-રી કેમ પ્રયોજે? અને કાપડા વગેરેની જો-રીમા તો વાજની સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું પણ એ આ વિદ્યવાદ મ્વી રીતે? જઠાસુરની જો-રીમા સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશનો કૃત્રિમ ખીચડો કેવી રીતે? જો આભીરનું સ્વરૂપ જ આપણે હવે તો અપભ્રંશ મા એમાંથી વિકૃતિ પામેલી નહીં મુજરાતી સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાંથી જ પ્રયોજી ન શકાવ? આવા

૧૧ ૨૩ કે હ કુલે “સાધાભેદ” નો બચાવ કર્યો છે ત્યાં એક સત્ય નવચેત્તમને એમનાથી બતાવઈ ગયું છે કે પ્રેમાનંદે પ્રયોજે-ની “એ મૂંઠે મુજરાતી, આદીરી અને વાફસી પૈત્રી એકે કોઈ માળે કોઈની બાંસી હતી જ નહિ” (પ્રેમાનંદ, પૃ ૨૫) પ્રેમાનંદે પ્રયોજે-ની મૂંઠે સાધા પણ કૃત્રિમ છે એવા આ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય શું સૂચવે છે? એ જ કે એ પ્રયોગ જ નવીન છે

૧૨ આ ઉગ્રિઓની સાથે કૌસનું લખાણ પણ એ કૃત્રિમ જો-રીમા છે, એનો બચાવ કરતા સ્વ મહુશર્માએ લખ્યું છે કે “નવ કરનારાઓએ પોતાનું હડાપણ રોજ્ય છે (પ્રે ના ૫ પૃ ૫૭), પણ સંસ્કૃતના લઈયા નહિ રહેતું હોય કે રેખદર્શિકાની પ્રત તો “પ્રેમાનંદના સિષ્ય વીરદેને હાથે લખાયેલી છે” (પ્રસ્તા ૫ ૨૧) એમ સ્વ દરગોનિદાસ મહાવાજાએ જ “ખુ છે “ત્યાં અમને દેવળ અમુદના લાગી ત્યાં જ ફેરફાર કર્યો છે, એને બનતા મુખી અમે અસહને વળગી રવા છીએ” (પ્રેમાનંદ, પૃ ૨૧), એ વાચકને લઈયા રાખવા વિનંતિ છે.

પ્રકારની કૃત્રિમતા માત્ર ટીખળ મારેજ પ્રધાનચેલી છે. અને ૧૫ની લાપાના વ્યવસ્થિત આચારસૂત્રો સાધન નહોતાં ત્યારે આ ચાલ્યું, પણ આને ૫૦-૬૦ વર્ષ પછી એ ચાલી શકે એમ નથી.

દલે ખીલે પેલા-મુદો પદસે'ગીનો આવે છે, નાટકોનો પદબદ્ધ, કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં કે જેમાં હંદોમાન મેળવા નહીં સંખેડો મુકાયા છે—સુશ્લિષ્ટ છે, અને માન હપત્તવે એવો છે; પરંતુ જે અસામાન્ય રીતે કૃત્રિમ અનુપ્રાસો અને યમકો સાધવામાં આવ્યા છે તે મોટા ભાગના ક્ષુદ્ધ ધર્મ પડે છે. અત્યાનુપ્રાસો પણ દેહલીએ વાર મચરડી બેસાડેલા જણાય છે. આ સ્થિતિ માતૃતિવિજય અને વલ્લભના આખ્યાનો, એ જ રીતે ત્રિમાનંદની શકરપદ કૃતિઓમાંની ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, અષ્ટાવકાખ્યાન, કૌમદીદરણુ, માર્કંડેયપુરાણ, ગાંધારાખ્યાન અને સાગળશાહના મોટા વિવાલની તેમજ રત્નેશ્વરાદિની મકરપદ કૃતિઓની પણ છે. આ બધી કૃતિઓ પાછળનો આ પ્રયત્ન અનન્ય જણાય છે. કૃત્રિમતા લાવવા સંખેડોની અસ્થાને બારણીના સંખ્યાબધ ઉદાહરણ છે :

“માતૃ રાને અર્નિયે ગરક સુર ક્યાં, કહ માલિ મુસારિ.
નરુપે વન્દિ જેવો નરક અસુર છે, સુષ્ટ કષ્ટ પિહારી,
હા હં કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નહ પુણ્ય વિચારી,

પ્રકારનો પ્રયત્ન સરફત ભાષાને અજણ્યો છે પણ કદી પ્રેમાનંદ કરે નહિ તેવા અત્યાનુપ્રાસો—

“મૂઠ મતિ વતિ મૂઠ, ન મૂઠે ઇવતો,
પ્રાપ્તલ મમ મૂઠ ? બધે નવ શિવ તો ”

(પા પ્ર પૂ ૧૧૧)

‘મૂઠ’ અને ‘મૂઠે’ની સાથે મેળવવા—

“ x x x ધારિયા નહિ તદા અત કુઠે ?
x x x દલકયા રામ રમતા ન કુઠે ”

(પા પ્ર પૂ ૨૫)

‘પચવુ નો અપયોગ—

“ કુમુભસર મુરો રંગી માના રચી છે,
ધરિત મુમન સંગે, પચરંગી પચી છે. ”

(રા સ પૂ ૧૪૭)

આ બધાને વઠાવી જામ તેવા તો જે પાંચ ગીત ત્રણે નાટકમાં યોજવા છે તે છે એ પ્રેમાનંદના સમયની એ- પણ દેશીમાં રચાયેલા જાણવામાં આવ્યા નથી, અનુક્રમે—

(૧) અતુષ્પદિકા

‘નવનીત નવદરિશોરે ચોરુ ચોરુ અપાચપ દોરે
નવ રીત નવલ નિચોરે, કાર્યે કાર્યે હરેપ કોરે,
નવ ભીત નવ ચિતોરે, અગે અગે કુચેષિત મોરે,
નવ નીત નવન ચકોરે ધારી ધારી મુલાચલિ ચોરે ”

(રા સ પૂ ૧૭)

(૨) અતુષ્પદિકા

‘વનિતા ધર્મજ્ય એવો, એવો, નાથ નિરજન ગણવો,
આહો ! નાથ નિરજન ગણવો મિત્રો શોજ દલસો —આહો
રવયના મુગાર ન જો દોષે, તો બીજના લાળી,
અનિ દાંતો બીજના લાળી, લેવો નાથ મનાવી, અનિ દા. ૧ ”

(રા. સ પૂ. ૧૭)

પ્રકારની કૃત્રિમતા માત્ર ટીખતી મોટેજ પ્રધાનચેતી છે. અને જૂની ભારતના અવસ્થિત અસ્થાપના સાધન નહોતાં ત્યારે આ ચાલુ, પણ આને ૫૦-૬૦ વર્ષ પછી એ ચાલી રાકે એમ નથી.

હવે બીજા પેટા-મુદ્દો પચસેતીનો આવે છે. નાટકોનો પદ્યબદ્ધ, કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં કે જેમાં છંદોમાત્ર મેળવવા વડુ સખ્દો મુકાયા છે—સુસ્થિત છે, અને જ્ઞાન લેખનવે એવો છે; પરંતુ તે અસામાન્ય રીતે કૃત્રિમ અનુપ્રાસો અને યમો સાધવામાં આવ્યા છે તે મોટા ભાગના ક્ષુદ્ધ યર્ષ પડે છે. અત્યાનુપ્રાસો પણ કેટલીએ વાર મચરડી બેસાડેલા જણાય છે. આ સિવાય મારુતિવિગ્રહ અને વૃદ્ધિનાં આખ્યાનો, એ જ રીતે ત્રેમાનંદની શકાસ્પદ કૃતિઓમાની અપ્યશ્રુઆખ્યાન, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, દ્રૌપદીદરશ, માર્કંડેયપુરાણ, મંધાતાખ્યાન અને રામજ્ઞાનના મોટા વિવાદની તેમજ રત્નેશ્વરાદિની ગકારપદ કૃતિઓની પણ છે. આ બધી કૃતિઓ પાછળનો આ પ્રયત્ન અનન્ય જણાય છે. કૃત્રિમતા લાવના શબ્દોની અસ્થાને અરણીના સંખ્યામય ઉદાહરણ છે :

“પાવુંધાને અનિશે ગરક મુર કર્યા, કષ્ટ માહિ મુરારિ.
નતુરે વન્દિ જેવો નરક અમુર છે, સુષ્ટ કષ્ટ વિહારી;
કા તું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નજ પુરુષે વિચારી,
ધા તું ના તું હવે ધરક હંદય છે, દુષ્ટ કષ્ટ મુરારિ.”

(૧૮ સ. ૫. ૫૪)

“શરદ વરદ ચક્ર, મુખ આ આપનારો,
મરદ દરદ પીડા, યોગ આ કાપનારો.
ગરદ ગરદ વારા, ભપ ના અપનારો,
હરદ હરદ દસિ. વેણીમાં બાપનારો.”

(૧૯ સ. ૫. ૨૩૧)

“ન જો હું હલુ યા તું યાતું ભવારિ,
ભયે વજ કે વા તું કાંતું કટારી;
ગણું ના કદિ સા' તું ના તું મુરારિ,
ચલ માર કે આ તું આ તું મુરારિ.”

(ખાં. પ્ર. ૫)

આ માત્ર ત્રણ જ ઉદાહરણ કવિના કષ્ટનો ખ્યાલ આપવા '૫' તપત્યાખ્યાનમાં આપેલાં ચિત્રમય-પદોની નો ઉપેક્ષા જ કરું છું નાટક.

શબ્દસિકામાં આપણ એક માત્ર સુખની પદ માગી નામે માત્રામેળનું દીકારે કહ્યું છે તે (વસ્તુસ્થિતિએ જ્યદેવની સવૈયા કર ની દેશીનું) છે; પણ એની સમ્બંધના તદ્દન કૃત્રિમ અને ચતિદૂષિત છે.

હોંના બિતરતા એમ જણાય છે કે આ હમે ખીલ કદાચ બીજા હાથે દાખલ થયેલા છે, આ નારકોના વૃત્તો અને હોના રચયિતાથી આ ખીલકાર માત્ર કવિ નહિ, પણ વિશિષ્ટ છંદઃચાત્ર પણ જણાઈ આવે છે,

પાયાસીપ્રસન્નાખ્યાનમાં એક ઇદ્રનિજમ આવે છે તેની ૧લી કીટી વલ્લભના કુંડીપ્રસન્નાખ્યાનના અત્ય સવૈયાની ૧લી કીટી સાથે ખૂબ મેળ ખાઈ નય છે; જેમ કે

“વલ્લભ પ્રાણુ યકી પણ વલ્લભ સુલ્લભ પુત્ર પિતા શુ કમાયો ?
બાપ તને નવ લાપ કરે તન લાપ નિવારણુ તે જ વંવાયો;
આપથી આપ હમે જળ બીંદર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો,
બીપણુ બીજ મહાભકત માંવર ધન્ય હું ધન્ય હું મુત સવાયો.”

(પા. પ્ર. જ. ૧૧)

વલ્લભના સવૈયાની કીટી આમ છે :—

“વલ્લભ મંથ તલો પપ વલ્લભ, વલ્લભ સાથ રસાલ વખાણું.”

આને જ મળતું વલ્લભનું કવિત પણ ઉપેક્ષણીય નથી :

“સુવત સતરંગા આ, એસી કેરા ધરમા આ,
નામ ધારી વરમાં આ, શક્તિ કેરા રામ છે;
કનિષ્ઠા સપૂત આ, કૃતિ તેની સપૂત આ,
કૃત્ય માનો મા' ભૂત આ, વલ્લભ ઉદામ છે.”

(કુ. ૩. પા. ૫. ૧૬૮)

ધાટીનો તેમ ઝેા. ડોલરશય માટે આપેલા અનેક સામ્યોનો વિચાર કરતાં પેલાં ખીલો સિવાયની નારકોની રચના અને વલ્લભના આખ્યાનોની રચના

૧૩. પાંચ આખ્યાનોને તપાસતા મને જણાયેલા અર્વાચીન તરફ આ છ :

- (૧) તેમનો, એમનો અને બી. પુ. ને અર્થે ‘આપ’ શબ્દનો પ્રયોગ
- (૨) ‘રવ’ શબ્દનો બેટુમાત્ર પ્રયોગ
- (૩) નિદેશી રવેશી એ શબ્દનો વપરાશ
- (૪) ચાલી મવા (=ચાલ્યા મવા) જેવા સખ્યામય પ્રયોગ
- (૫) છણી (=સાક્ષી) શબ્દનો પ્રાચીન ઉપયોગ

(૩) ધ્રુપદ

“આ તે લલિત સુમન મધુકણ્ડ સરે રાજે;
 વા મધુરી ગુર્જરીની મિકાસ મોંધી ધણી, આ તે.
 કિંશુક કુસુમ રક્ત પીત વર્ણ વાસ વનું;
 અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ, આ તે.
 ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત ભૂંગ શુંજે;
 અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમી તણી, આ તે.
 સુરભિએ સહકાર પ્રકુલિત પૂર્ણ કર્યા;
 પ્રમુદિત દિગ્ગજિરા સુરભિ મુહામણી, આ તે.”

(પાં. મ. પ્ર. ૫-૬)

(કવિ દયારામના એક પદના રાજદોને અને આને ખૂબ મળતાપણું છે.

જુઓ “સાહિત્ય અને વિવેચન” ભાગ ૨જો, પૃ. ૨૨૮)

(૪) ધ્રુવતાલ

“અવલોકો વિદેશી લોકો, રોકો દ્રષ્ટિ આ વરવામાં
 ના બાળો ના બાળો, આતુર આતક તરવામાં.
 નવધોવન કો નારી, રહી લીધી સારી ધારી,
 ભાત ઉદ્ગોષ શું ખાડી, અષ્ટાદશ વનરપતિની વાડી,
 નિયતરજ વિદંબ અનત વહંત...અવલોકો ૩
 અસુધરે પશુ મદમાતાં, રાતાં તાતાં આ વરવામાં,
 પતિપત્ની સંયોગી નવરોગી. ઐશુચિ સુખ પરસામાં,
 શુધરવેધાન્ય જઈએ વારી, શું પરવે માન્યની ખલિદારી;
 આનંદવન નોંધ, અધિક ગુર્જર ભૂમિ દોષ;
 વા રાકે રંગભૂમિ કુમી કુમી આ...અવલોકો ૪”

(ત. આ. પૃ. ૬-૭)

(૫) ચતુષ્પદિકા (ત્રિપદિકા)

“શોભા મન લોભા શોભા, પૂસતન યરા પૂસ;
 દુષ્પના; જઈ સુખના, દિન યાગો થાગો.
 નવધા; નૃને અમળા મળો જાગો જાગો શોભા ૦”

(મૂળ સારી સારી, ગમ ગમ ગમ, પપ પપ, નિ નિ નિ નિ નિ નિ દાખવ
 કરી ચતુષ્પતીના રૂપમાં આ છે; અહીં પાદટીપમાંથી નિપાત ત્રિપદિકા જ
 લીધી છે.)

(ત. આ. પૃ. ૮૧)

શબ્દશિક્ષામાં આવતું એક માત્ર શુદ્ધરીતું પદ માત્રાથી નામે માત્રામેળનું ટીકાકારે કહ્યું છે તે (વસ્તુસ્થિતિએ જ્યદેવની સવૈયા કર ની દેશીનું) છે; પણ એની સંબંધરચના તદ્દન કૃત્રિમ અને ચત્તિદૂષિત છે.

હોડા લીતરતાં એમ જણાય છે કે આ હાથે ગીત કહાવ્યે બીજા હાથે દાખલ થયેલાં છે. આ નાટકોનાં જૂથો અને હાંદોના સ્થિતિતાથી આ ગીતકાર માત્ર કવિ નહિ, પણ વિશિષ્ટ હાસ્યાસ્વાદ્ય પણ જણાઈ આવે છે.

પાયાદીપ્રસન્નાખ્યાનમાં એક છંદવિજય આવે છે તેની ૧લી લીટી વલ્લભના કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનના અંત્ય સવૈયાની ૧લી લીટી સાથે મૂળ મેળ ખાઈ નય છે; તેમ કે

“વલ્લભ પ્રાણુ ધરી પણ વલ્લભ સુલ્લભ પુત્ર પિતા શુ ક્રમાધી ?
બાપ તને નમ તાપ કૈ તન તાપ નિવારણ તે ન વ'વાધો;
આપથી આપ હમે જમ ભીંતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાધો,
લીપણુ લીમ મહાસદ માંવર ધન્ય હુ ધન્ય હું સુવ સવાધો.”

(પાં. પ્ર. પૂ. ૧૧)

વલ્લભના સવૈયાની લીટી આમ છે :—

“વલ્લભ મંથ તણેા પય વલ્લભ, વલ્લભ સાથ રસાય વખાણું.”

આને જ મળતું વલ્લભનું કવિત પણ ઉપેક્ષણીય નથી :

“સવત સત્તામાં આ, એશી દેરા વરમાં આ,
નામ ધારી વરમાં આ, શક્તિ દેરાં સાથ છે;
કવિપૂત સપૂત આ, કૃતિ તેની સપૂત આ,
કૃત્ય માનેા માં ભૂત આ, વલ્લભ વદાય છે.”

(રૂદ. ર. પા. પૂ. ૧૬૮)

ધાટીનો તેમ પ્રો. ડોલરશાય માટે આપેલાં અનેક સામ્યોનો વિચાર કરતાં પેલાં ગીતો સિવાયની નાટકોની રચના અને વલ્લભના આખ્યાનોની^{૧૩} રચના

૧૩. પાંચ આખ્યાનેને તપાસતાં અને જણાવેલાં અર્નાયોન તરર આ છે :

(૧) તેમનો, એમનો અને બી. પુ. ને અર્થે ‘આપ’ સંબંધો પ્રયોગ

(૨) ‘રવય’ સંબંધો બેશુમાર પ્રયોગ

(૩) વિદેશી-સ્વદેશી એ સંબંધો વપરાસ

(૪) ચાલી ગયા (લ્યાલ્યા ગયા) જેવા સંખ્યાગ્રમ પ્રયોગ

(૫), તરી. (—જાણજાણ), સંબંધો. ખાસગતર. દિખીદાન.

એક જ હાથે ચથેલી જણાય છે, અને તે ૬૦ વર્ષ ઉપર લગભગ, પ્રેમાનંદ સંકાસ્પદ કૃતિઓ વિશે દલ આમળ આવશે તેનાથી એક જ હાથે ચથેલા ગિં કાંચીનો ખસાલ આવશે.

આ નાકોને વગેરે અસહ્ય પ્રેમાનંદનાં તો આથી નથી જ જણાતા, કે

(૬) નીકરનો જોશુમાર પ્રધાન [બેરાક નીકર જુનો છે જ]

(૭) તમામ, બેવી, બેદરી ધર્મ, દિવાર, બડા, મરુરી, બડાટ, માફ, અમસ્તા, મેવલ, દિશવલ, દુષિતદાર, હરામી, ચર્મી, હેરાલ, સર્વ, ખુદામિ, નુરો, કસેરુ, મીર, માતમ, કબૂલુ, ખુલ, પરવાનો, લાખ, નામદારી, ખાલ, કારી, અદે, કાસ્મી, કશમલ, નાદાન, રોકાલર ખવારી, મુદુલ, જીલમ, બિચ, ફો, જાહી, ફૂલી, સાફ, પડદો, કવાયતી, વાલેદારી, ફેર, છાકર, નસિલો, કિતખાપ, બેશાન, જૂલી, ડીમ, પીર, સપા (= વર્ષ), બદન, કર્પ, મલનાવી, વગેરે સંખ્યાબધ પ્રસિદ્ધ સંજોનો વપરાશ

(૮) “પિતામી” સંજોનો પ્રયોગ

(૯) “ક”નો પ્રયોગ, ચતુર=કાકાના અર્થમાં

(૧૦) સાપાખા કૃતિમ જોર લાવવા સંજોનું અર્થિત્વ બેવડાવતું :

“અકરમ સંકુલ સુલ લાય ભાય કયાં સુલ.

નય નાથી નાક કુલ, રથ એક સર તો’ વગેરે,

—જણી “મુલ્યત્ર” જેવા અપ્રયોગ

(૧૧) અનુપ્રાસનો મિથ્યા મોહ —

“લલુતાઈ રાન લાની, ગુરુતાઈ મુમ થયે,
મહતાઈ મૂલ મૂકે, હીનતાઈ દામલે,
સ્વામીતાઈ સામવતા, સેવતાઈ થકી તેલે,
હીનતાઈ જામી પડયા, સિન્નતાઈ બામલે,
કમતાઈ કેનિ ચહે, દામતાઈ દમે રહે,
નમ્મતાઈ નામ તે કું સમતાઈ સામલે,
સવિતાઈ સેવકથી, કવિતાઈ કો કરલ,
પિતૃતાઈ પામી પ્રેમે, વેસતાઈ વામલે

(૬. ૭ પા ૫. ૩૪)

(૧૨) રોધમ, બોધમ, રાધમ વગેરેના આકારનો પ્રયોગ

(૧૩) જેમ તપસ્યાખ્યાનની પેની વિપદિકા સા, રી, જ, મ, પ, ધ, ની ના ઉમેરણથી મુદ્રાપદી થઈ ગઈ છે, એવો વિવિધ પ્રયોગ દુશાસ્ત્રપ્રધિરખાના-

મધ્યા નામધારીની કૃતિ છે એવું સંદિગ્ધ સૂચન નાટકોમાં પણ મળી આવે છે. ૧૮૨૫૬ કાવ્યોમાં એમાં સૂચન આવશે તે યથાસ્થાને જતાવીશ, નાટકોમાં ભેદયે:—

“પારિપાત્ક—x x તે પછી નવીન નામધારી-પ્રેમાનંદ-અધિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસાસ્ત!!”

“સૂત્રધાર—x = એમ દોડાણા થઈ અર્થવ્યતિ અને પ્રેમાનંદઅધિત પારિપાત્કપ્રસન્નાખ્યાન લખવવા સજ થયા છીએ. x x” (પાં. પ્ર. પૃ. ૩)

“ઉપવન કુસુમિત ભેદ મત જુગ જુને;
અક્ષર પરભૂત આ વાણી કે પ્રેમી તણી.”

(પાં. પ્ર. પૃ. ૬)

“અર્પો તો વિભુ એ જ અર્પણ કરે, એ આરા પ્રેમી તણી.”

(પાં. પ્ર. પૃ. ૧૫૮)

કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રેમાનંદ તરફના સદ્સાવાવિશયને લીધે નાટકો બીજા દેશો કરતાં ગુજરાતે વહેલાં રચી આપ્યાં છે એ જતાવવા ગુજરાતી ભાષાના

ખ્યાનમાં પેલી ચિવસ્તુતિની સિખલિપ્તીમાં છે. દીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે એ શંકર-સ્તુત્યજ્ઞકના શબ્દોને આકાશવળા કરતાં બીજા અનેક છંદ બને છે, “અહો બ” બં ભોલા, મુર અમુર સોશા વરતણા.” અને ૧ લા શ્લોકના પાંચ છંદ દીકામાં જ દીકાકારે બતાવી આપ્યા છે.

(૧૪) કવિતાના ચાલુ ૮+૮+૮+૭ ઉપરાંત ૮+૮+૮+૮ એ પ્રકારની કવિત્ત ભતિને પ્રયોગ પણ આ જ આખ્યાનમાં છે. સ્વ. ઉદાહરણ નરભેરામ સદ્ગના “સાંતિસુધા” (મં. ૧૯૨૫) અને “કામકટાક્ષ” (સ. ૧૯૩૫) માં ૩૨ અક્ષરી કવિત્ત ભતિ પ્રયોજાયેલી છે એ ઘાદ આપવાની જરૂર નથી.

(૧૫) કાવ્યોત્તે કહી મહિના પક્ષ તિથિ વાર નથી આપ્યાં. આખ્યા હોય તો કોઈ ગણી ચોક્કસાઈ કરી શકે ને ?

(૧૬) કુંઃ કુ- પા. ને અતિ પ્રયોજ્યેલો નામધારી શબ્દ તો કદાચ ખરી હકીકત રમ્ભ નહિ કરી દેતો હોય ને ?

(૧૭) કોઈએ પ્રયોગ અજમાવવા જ આ રચનાઓ કરી છે, જે કદી પોતાને નામે જ પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો જે કાવ્યોદ્ધિત આપી છે તે ન રહી હોય. આ સાથે “કામકટાક્ષ” અને “સાંતિસુધા”ને સરખાવી જવાથી આ વિધાનના સત્યાસત્યનો ખ્યાલ આવી જશે.

કોઈ પ્રિમાએ આ રચનાઓ કરી આપી છે દક્ષિણુલ્લોનું મધ્યે હવડુ પામ્વાને
પણ એ સાથે પ્રચલન થયો છે તે “તપત્યાખ્યાન” માં (૫ ૭) જેવી “
નવીન દક્ષિણદેશીય બાળાઓ”નો ઉલ્લેખ આવે છે તે છે સ્વ મહુભાઈ
આ બાળાઓ સંવરણના દક્ષિણુદેશની ગણનાવાનો પ્રચલન કર્યો છે, ૧૪ પછી લેખ
તો દક્ષિણી (મધ્યદેશી) નાચનારીઓને જ હૃદયમાં સખી હવડી પાડવા માટે
તપત્યાખ્યાનના આરંભમાં (૫ ૫) યજ્ઞવાત્સી અને યજ્ઞવાત્સીને ગુજરાતી
ઉપહાસ કરતા બતાવ્યા છે, આમાં યજ્ઞવાત્સી વડોદરામાં દીવાન દરજ્જા પે-
એનો આ ધરાશો નહિ હોય ને (સ્મેચયદ્ર દત્ત) ! ને ૩ સ્વ. કેશવદાસના
તો ‘ યજ્ઞવાત્સી ’ ને સ્થાને “મહારાષ્ટ્રી” પાડતી જાણપડુ કરે ૥ ૧૫

અમે તે હો, આમાં કયાય પ્રાચીનતાનો અંશ જોવા એ નર્થ સાદસ છે
ગુજરાતી બાષાના કમિક વિઝાસની ગણને ઊલટી વઢાવવા જેવું છે બાષાના
ઉત્કંભણના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારનો બ્યુત્કંભ ચડાવી રાક્ષય એવો નથી આમ
આ ગ્રંથે નાટક પ્રિમાનદના નથી, તેમ એ જ સરણીનું વર્ણનનું માનુસિવિચય
પણ જૂઠું નથી, બહો એ ચારે એક જ લેખની વિકસની વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ
ની દૃષ્ટિએ છે, ગુજરાત અન્ય પ્રતિષ્ઠી પડાત નથી એ બતાવવાના મોહમાં
જ માત્ર રચાયેલી

આ જ સોપાનમાં ‘ માધાતા-આખ્યાન ’ અતર્જિત થાય ॥ નીચેના સબ
પ્રથાન અને અપ્રિમાનદીય ખાસ જણાવા છે

‘ સતા ’ નો પ્રથાન (૫ ૭)
‘ હૃમ્વતો ’ સાથે ‘ સ્વ તો ’ નો
અત્યાનુપ્રાસ (૫ ૮)
ગથેડો (દ્વિ બ્ જ હૃદવનો પ્રયોગ
—૫ ૧૦)
સ્વય (૫ ૧૧, ૧૫ સરખાવો વર્ણના
આખ્યાનો ને નાટકોમાં)
વારસ (૫ ૧૧)
આખર (૫ ૩૪, ૬૨ ગમે)

વાગે વળી વાળ છે (૫ ૧૩ છે
હસો પાડ્યો છે)
અર્થે આશા મધ છે (૫ ૧૪ ॥
હસી પાડ્યો છે)
‘ પડતો ’ સાથે ‘ જડ તો ’ નો
અત્યાનુપ્રાસ (૫ ૨૮)
રત્ન બાપો દીને (૫ ૩૨)
ખાત નહિ પણ જણાવ જણ માત્ર
માર્ત ૨ (૫ ૩૯)

મનની (ખ. ૧, ૩૫ મનાળું,
પૃ. ૪૧)
ઈચ્છારા (પૃ. ૪૨)
ટોંગ મારતાં (પૃ. ૪૫, ૫૩)
બાજી (પૃ. ૪૫)
દર્દી (પૃ. ૪૬)
જરૂર (પૃ. ૪૬, ૯૫)
'વાતો' સાથે 'આ તો' નો
અત્યાનુપ્રાસ (પૃ. ૪૮)
રાજ્ય દરબારી (પૃ. ૫૦)
કપાસ (પૃ. ૫૩)
તેમને (મ-વાળું ૩૫ પૃ. ૫૮)
બીજોપાનિત (પૃ. ૬૫)
પિતાશ્રી (પૃ. ૭૨, ૧૧૯, ૧૧૮-
૧૯, ૧૬૪)
નામાવિધાન (પૃ. ૭૨)
મેદિની (=મેદની, માનવસાધ, પૃ. ૭૪)
બાયેરાસી (પૃ. ૭૭)
હિતક (પૃ. ૭૭)
આપને (બીજે પુરુષ, પૃ. ૮૦,
૧૧૯, ૧૮૬)
પુત્ર (પુપ્ત, પૃ. ૮૧)
માવ રહેશે (પૃ. ૮૧, ૮૨)
બગલ (પૃ. ૮૨)
કીનો (પૃ. ૮૮, ૧૩૬)
'મામાતા' સાથે 'પ્રખ્યાતા' નો
અત્યાનુપ્રાસ (પૃ. ૮૯, ૧૨૦,
૧૩૯, ૧૪૯, ૧૭૬, ૧૮૧)
ધારા (=પાણી, પૃ. ૯૧)

નીહર (પૃ. ૯૧)
ફે (ફરક પૃ. ૯૧)
'પૂરા' સાથે 'ચકચૂરા' નો
અત્યાનુપ્રાસ (પૃ. ૯૪)
ડિગમલ (પૃ. ૯૫)
કારમા (=સચકર, પૃ. ૧૦૧, ૧૫૬,
૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૮૫)
બગર (=વિના, પૃ. ૧૦૩, ૧૮૩)
કુમારશ્રી (પૃ. ૧૦૮)
ખામી (પૃ. ૧૦૮)
'માહરા' સાથે 'ધરા' નો
અત્યાનુપ્રાસ (પૃ. ૧૦૯)
'માહરી' સાથે 'કરી' નો અત્યા-
નુપ્રાસ (પૃ. ૧૦૯)
'માહરી' સાથે 'ધરી' નો અત્યા-
નુપ્રાસ (પૃ. ૧૧૦)
ખુરી (પૃ. ૧૧૩, ૧૬૫)
લેઈએ (let us see નો અર્થમાં,
પૃ. ૧૧૮)
બેલ (=બેલી, પ્રાર્થના, પૃ. ૧૨૪)
મહાવર (=ઉત્તમ, પૃ. ૧૩૨, ૧૬૦,
માત્ર અત્યાનુપ્રાસ માટે)
આપે (બીજે પુરુષ એ. વ. આદ્યાર્થનું
૩૫, પૃ. ૧૩૨)
ખુલાસો (પૃ. ૧૪૭)
જર્જ (=ગરજ, પૃ. ૧૫૦)
જલ્લાલત્યાં (પૃ. ૧૫૪)
ગાદ (પૃ. ૧૫૫, ૧૯૧)
'આ તો' સાથે 'ધવાતો' નો
અત્યાનુપ્રાસ (પૃ. ૧૫૬)

આતુળાતુ (પૃ. ૧૫૯)
તાનો (પૃ. ૧૬૫)
ખાડી (પૃ. ૧૭૭), ખાડીખમ
(પૃ. ૧૮૭)

આવી રહ્યા આમે છે ('ઉ' નેા ફરો)
પ્રયોગ, પૃ. ૧૮૪)
વાકુ (૧ પૃ. ૧૯૦)
મુદારો (પૃ. ૧૯૩)

“મોંધાતાખ્યાન”ને અંતે—

“આતુર્વિંશતી ભટ્ટ પ્રેમાનંદ, મિત્રેયા કહાને નામછ” (પૃ. ૧૯૭)

એ પક્ષિ નાટકોના નામધારી સાથે સરખાવવા જેવી છે. એથી વધુ તેા અનુપ્રાસો અને “કાવિદ” શબ્દનો વિદ્વાન અર્થમાં અનેકવાર ઉપયોગ, નરસિંહ મહેતાને નામે ચકાવેલા “સુરતસચામ”ના છેલ્લા પદમાંના “કાવિદ”નો અને આ શબ્દનો અને આડ સંબંધ જણાય છે. આ આખ્યાનમાં કવિપ્રતિભાના અમ-કારાને બદલે આકૃષ્ટ વર્ણન સિવાય વિશેષ કાંઈ મળતું નથી. “અભિમન્યુ આખ્યાન”ની દૃષ્ટનાએ એ લેણ પછે ટકી શકે એવી કૃતિ નથી. આ કાવ્યની પણ કાંઈ હાથમત જણીતી નથી. ઉપર આપેલા શબ્દપ્રયોગોમાં પિતાશ્રી, કુમારશ્રી, કે, મુદારો, એમને, તેમને, આપને વગેરે શબ્દો અને અંત્યાનુપ્રાસ કૃત્રિમ રીતે બેસાડવાની રીત પ્રેમાનંદમાં કહી નથી. તેમ કહવા ૩૩ માંમા આવતી “અમંગની ચાલ” પ્રેમાનંદનાં સિદ્ધ કાવ્યોમાં મળી શકે એમ છે! કહેવાની વિશેષ જરૂર નથી. પ્રયોજાયેલા સંખ્યાગ્રંથ અંત્યાનુપ્રાસ વિશે તેા મૌન જ રહેલું છે. (વિશેષ નિજ્ઞાસુએ “અભિનવ પ્રેમાનંદ” એ મધ્યમે નવનેતન, સને ૧૯૪૩ના ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર વગેરે અંકમાં બી. વિષ્ણુપ્રસાદ જાનીનો લેખ જોવો.)

૨૦. સ્વ. કાંટાવાળી : પ્રા. કા. માળી અંથ ૧૬-૨૦

આ સોપાનમાં પ્રેમાનંદના માર્ગદર્શકપુસ્તક—અનુવાદની કસોટી કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાવ્ય સં. ૧૮૬૫માં રચાયાનું એ મધ્યમાન અનેક સ્થળોથી ભરખા મળે છે. અહીં મહાત્મના તદ્વિષયક બે જ અવતરણ આપું છું :

“સંવત સત્તરસે” જાનિક હો માથ માસ વ્યતિપાતે;

૧૧૨૫૫૫ શુભ માહ ઠેડ હો, મયો વિપ્ર સદુ વાતે. ૧૭

(અંત ૧૨૮ પું)

“ સંવત સત્તરસે પાંસઠચે, શ્રાવણ માસ વૈધૂત યોગ;
વટપત્તને ચઢ ચલસાલી, ઠર્યા શુભ કર્મનો સયોગ, ૭૨ ”

(૬૪૩ ૨૧૬ મુ)

પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે હરોડા ચલેના હતા એક સ્વ. ઠાટાવાળાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનચરિત-સોપાનોમા આપણને જાણવા મળે છે જ્ઞાનમૃગાખ્યાન (૨. સં. ૧૭૨૬) વગેરેથી આ બીજા રાખાયા કહેવાય છે અને સં. ૧૭૬૫ માં એ હરોડા પરાક્રોધીએ પદોચ્ચો હતો એમ માડું દેવપુરાણમાર્ગે ૨૧૬ કડવામાંના લગભગ ૬૧:ને અંતે પુરાણીઓની અનેકવિધ ઝાટણી કાઢી છે એ ઉપરથી આપણે જાણવા સમર્થ થઈએ છીએ રત્નેશ્વરને ઈશોર્યા પુરાણીઓએ ખૂબ હેરાન કર્યો ને બીચારા ઈશોર છોડી પ્રેમાનંદને યારણે આવી રહ્યો એમ કહેવાય છે. આતું આકાંક્ષા સૂચન માડુંદેવપુરાણમાથી પણ મળી આવે છે એક કે—

“ રાત મમે પ્રેમાનંદ નહિ, મારે નમે પુરાણી પાપ, ૫૫ ”

(૬૬૩ ૧૫ મુ)

આમાથી અર્થિત સૂચન એ મળતુ લાગે છે કે પુરાણીઓને નમસ્કં આપી રત્નેશ્વર ઈશોરથી નારી ગયો હતો.

પ્રા. ૫ ત્રે વર્ષ ૪ અક ૪મા છપાયેલી “ સ્વર્ગારોહણી ” ને અંતે નીચેના વાક્ય મળે છે.—

‘ મવત સત્તર અગ્તાળીસ, માર્ગશીર્ષ વદિ રત્નનીસ કઠ
તિયિ ચતુર્થી ને ભુગુવાર, મેઘપુ સ્વર્ગારોહણ સદ,
વસતો વાટવ દર્શાવતી, તજ્યુ નગર હેા કારણુમતિ ૩૮
શ્રીમાળી રત્નેશ્વર નામ, મહાપુરીમા પાચો ઠામ,
નદી નામ કડાવે ઉર્વાસી, (ક્રી) રવાસમ જઈ ઉર્વાસી ૩૯
તેને તર કહ્યુપુરી વસે, વેદપાઠ વાટવ ઉર્વાસે,
એકી રાત્રી અવળ સૂન, તેનો વરા કડાવે પુણ્ય ૪૦
તે વાડવમા વમતો વિપ્ર, તેણે ગ્રથ કર્યો એ સિપ્ર,
સ્વર્ગારોહણ સોત્યુ સોય, સદુને મવળમરી દોષ ૪૧ ”

(૫ ૪૮)

મં. ૧૭૪૮ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૪ ને શુક્રવાર એ ખોટા દિવસ છે. એ દિવસે તો રવિવાર તા. ૨૬-૧૧-૧૬૯૧ આવે છે અને સં. ૧૭૬૬ નેપી ૩ વ. રોા, ૮ ધિ ૫ ન. ૩૩૯ ની હાથપ્રતમાં આ કર્મજો ૪ પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલે

હેતુપૂર્વક પાઠનથી ઉમેરા ચ્યો જણાય છે. આમ દબોઈ છાત્રી રત્નેશ્વર કેણાટ ગયો એ જ વાત પ્રાચીન કરતી નથી, તો વડોદરા જઈ રહ્યો એ તો ક્યાંથી કરે ?

જેમ પુરાણીઓની ઝાટકણી કાઢવા માઈંડેયપુરાણનો પદાનુવાદ ત્રિમાનંદે કર્યો છે તેમ શામળના સિવપુરાણને બ્રાહ્મ પાડવા પણ આ જ પ્રયત્ન કર્યો છે એવું માઈંડેયપુરાણની સરખાતમાં આવતા એક ઉલ્લેખથી આપણને જણવા મળે છે, જેમકે—

“શિવપુરાણ સમર્થ કહે કવિ, વાયુ વરા કહે તર્જ; અગાધ મતિ એવી નવ મારી, ક્યાં પાહણે ક્યાં પર્ણ. ૧”
આમ માઈંડેયપુરાણ આપણને ત્રણ મુદ્દા પૂરા પાડે છે :

૧. સં. ૧૭૬૫ ના માધ માસમાં ૧૨૯ કડવા સુધી અને આવણ માસમાં ૨૫૪ કાવ્ય રચાયુ હતા,
૨. ત્રિમાનંદને પુરાણીઓ સાથે ખૂબ ઝડો ચ્યો હતો;
૩. માઈંડેયપુરાણની રચના શામળે રચેલા સિવપુરાણ (૨૬૬ પુરાણાતર્કત સિવમાહાત્મ્યની ક્યા) ની હોડમાં ત્રિમાનંદે કરી હતી.

આમાંના પ્રથમ મુદ્દાનો વિચાર કરતા એક વસ્તુ તરફ તરત ધ્યાન ખેંચાય છે અને તે એ કે એ કાવ્યની સ્વતંત્ર રીતે હાથપ્રત મજબૂત વિધાન બુ. કા. દો. ના ૭ મા (ઈ. સ. ૧૯૧૧-સ. ૧૯૬૭) ભાગમાં સ્વ. ઇન્દુભાઈ સુ. દેસાઈએ કર્યું છે :

“આ પુરાણ વડોદરાના પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૧૬ માથી ૨૦ મા સુધીના અઠોમા છપાયુ છે. ખીજ એક પ્રત સવન ૧૮૯૮ થી તે ૧૯૦૩ સુધીમાં, સ્વામી બોધલા કે બોધલાનંદને હાથે લખાયેલી નવાપરા ખાનદેસથી મળી છે બન્ને પ્રતમાં કહી કહી પાડાતર છે. નવાપરાની પ્રત અમે સુખ્ય રાખી છે ને પ્રાચીન કાવ્ય-માળાના પાડાતર આપ્યા છે.” (પૃ. ૫૫)

નવાપરાવાળી હાથપ્રત ઉપરથી બુ. કા. દો. ભાગ ૫ મા (પ્રસિદ્ધિ સ. ૧૯૫૧-ઈ. સ. ૧૮૯૫) માં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન (૨. સં. ૧૭૫૦) અને દેવીચરિત્ર (૨. સ. ૧૭૫૨) છાપવામાં આવ્યા હતા દેવીચરિત્રના આરંભમાં આ વિશે સ્વ. ઇન્દુભાઈ દેસાઈની એક પ્રશ્નેષની નોંધ કરવા પાછીપ છે, એ વિગત પણ અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે.

“૧૫ રા. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનના પ્રસિદ્ધ કરેલા માઈંડેયપુરાણમાં તથા ખાન-

દેશમાં આવેલા નવાપુરાના બ્યાસ કૃષ્ણરામ દેવચંદ્રની પ્રતમાં નીચેની લીટીએ વિશેષ છે. આ ચરિત્રનો મૂળ પ્રત સુરતના સ્વયંરામપુરાના રહીશ દવે પુણેતમ શિવચંદ્રની પ્રત પરથી લખ્યું છે, જે પ્રત મુંબઈ સરકાર તરફથી પુસ્તકોની શોધ કરનાર મી. બગવાનદાસ પાસેથી મળી હતી. આ પ્રત લખ્યાનું વરસ સંવત ૧૮૭૮, શાકે ૧૭૪૩ છે :—

જી. કા. દો. ભાગ ૭ મા (પ્રસિદ્ધિ સં. ૧૯૧૭, ઈ. સ. ૧૯૧૧—ની પ્રસ્તાવનામાં પણ આ હાયપ્રત વિશે નિર્દેશ છે. માર્કંડેયપુરાણ અસંધ પ્રેમાનંદનું નથી એ બતાવતાં એએમીએ જે કંઈ નોંધે છે, તે બધું જ આખણી ચર્ચામાં ઉપયોગી હોઈ અહીં ઉતારી લઈ છું :

“આ સાતમા અધર્માં કવિચક્રચૂડામણિ પ્રેમાનંદના નામથી જણાવ્યું માર્કંડેયપુરાણ રાખલ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી મિત્રે ભાગ રાખાયો છે. એ અથ પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં રા. સા. હરગોવિંદદાસ કાંટવાળાએ પ્રગટ કર્યા છે, એની એક દિનમિલ્ન ચએટી પ્રત મને ખાનદેશના નવાપુરામાં લખાવડી હતી, તે કોટડમાંથી રા. કૃષ્ણરામ રંગીલદાસે મેળવી આપી હતી. એ અથમાં કેટલાંક પૃષ્ઠો નથી, એ જ પ્રગ ઉપરથી બૃહત્ કાવ્યકોશનના પાંચમા ભાગમાં દેવીચરિત્ર અને હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન ઉતારી છાપવામાં આવ્યાં છે; અને તેમાં જે સાલ છે તે જ સાલ જે કાવ્ય રાખી છે. છતાં એ ઉપર રાક્ષસ શ્રી. કેશવદાસે એવી રાંઠા હાવી છે કે, જે માર્કંડેયપુરાણ રચાયેલી સાલ જરાબર નથી. કેશવદાસભાઈને મારો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, આ માર્કંડેયપુરાણ વડોદરાના લઠ્ઠ કવિ પ્રેમાનંદ નળાખ્યાન, એખાહરણના કર્તાનું છે ખરું ? જે પ્રેમાનંદે એખાહરણ. નળાખ્યાન, અને શ્રીમદ્ ભાગવત લેવા હસમ ત્રયો રચ્યા છે તે જ કવિ પ્રેમાનંદ આ માર્કંડેયપુરાણનો રચનારો હોય તો, કવિ પ્રેમાનંદને અધમ કવિ કહેવામાં જરાએ સહાય પામવાનું કારણ નથી; અને કવિ પ્રેમાનંદરચિત માર્કંડેયપુરાણ છે એમ નિશ્ચિત કર્યા વગર એની સાથેને માટે તકરાર કરવી, એ શું ગિમ્યા-સવાદ નથી ? ” ૧૬

સ્વ. કૃષ્ણરામ દેસાઈને મળેલી હાયપ્રત જે નવાપરાની છે તે સં. ૧૮૯૮-૧૯૦૩ ની તારીખ પણ સં. ૧૯૨૭ની હોવાનું તે કાવ્યના આરંભમાં

(૫. ૬૪ સામેજ) કાચડી ચોડી પછીથી સુધારી લેવામાં આવ્યું છે, પ્રકાશની નોંધ આ છે :

“શુદ્ધી—૫૯૬ ૬૫ એ જાનદેસમાંથી મળેલી મનની સાથે સં. ૧૮૬૮ થી ૧૯૦૩ ની લખી છે, પણ તે મત સંવત ૧૯૨૭ માં લખાવેલી છે.”

આમ સ્વ. ઇચ્છાશમને તૃતીય એક પ્રત આ સં. ૧૯૨૭ ની અને દેવીચરિત્રના જાનની એક પ્રત જેના ઉપરથી એની નકલ કરવામાં આવી તે સં. ૧૮૭૮ ની એમ બે પ્રતની માહિતી દોવાનું જણાય છે. (ખાઇડી દેવીચરિત્ર પૂરતી જ લખિત છે.)

માચીન કાવ્યમાળાનાજાઓએ તો પ્રત વિશે કાંઈપણ કહ્યું નથી એટલે એ વિશે માધિપત્ત મહેવાનું નથી રહેલું. છપાયેલી મનમાં જુ. ઇ. દો. ના કરતા વિશેષ કહીએ ને કવચિત્ પાઠ્યતરંગ છે કે ને જુ. ઇ. દો. સાથે જ મામાં ત્યાં ત્યાં નોંધાયેલ છે. પ્રા. કા. માળામા દરિશ્વદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રના રચનાવર્ત સં. ૧૭૧૬ છે, જે તરફ સ્વ. દી. જ. કે. દ. કુતુર્ત વચ્ચે જણાવ્યાં એ સામે સ્વ. ઇચ્છાશમ દેસાઈએ જુ. કા. દો. સાથે જ માની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવી કરી છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના આર્મિક વિદ્વાન સ્વ. દેસાઈને માર્ક ટેમ્પુરાલુથી સંતોષ નથી થયો. દરિશ્વદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્ર પ્રેમાનંદના નથી એવા એમનો અભિપ્રાય નથી એમ કહી ગમત એમ નથી. બેથડું એવનું જુ. કા. દો. સાથે જ માની પ્રસ્તાવનામાં નિધાન સમય માર્ક ટેમ્પુરાલુને લખિત કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. એટલે અહીં સમય સ્વરૂપે જ આપણે ચર્ચા સ્વીકારીએ છીએ. મહાલક્ષ્મી આખ્યાન મૂળ સં. ૧૭૨૮માં રચાયેલું મહત્વના ફેરફારથી માર્ક ટેમ્પુરાલુના યોજકે યોગ્ય સ્થળે આમેજ કરી લીધું છે. એ ને સ્વરૂપમાં આમેજ થયું છે, એટલે કે ને સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા છે તેવા મહાલક્ષ્મી આખ્યાન-જામને સમાવેશ સમય માર્ક ટેમ્પુરાલુમાં કરવો, અસંભવનો નહિ, એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અસંભવ મહાલક્ષ્મી અને આ શોધિતવર્ધિત મહાલક્ષ્મી ન બને, કહેવું ફેર છે. પૂર્વની રૂનિ પ્રેમાનંદની દોવા

ખા નેઈ હરો કે નહિ એ સકા છે, કેમકે એક વાર ૧૮૯૮-૧૯૦૩ની સ્વામી
 બોધતા કે બોધતાનંદની હાથપ્રત વિશે નોંધ કર્યા પછી પાછળથી સં. ૧૮૨૭
 ની એ પ્રત છે એવા સુધારો એમને કરવો પડ્યો છે આગાનું પહેલું વિધાન એ
 પ્રત પોતે ન નેઈ હોય અને બીજા કોઈએ એમને જાણિતી આપી હોય એ ઉપરથી
 કરવાનું ચર્ચુ હોય એમ માનવાનું એ સુધારા પચી જ જણાય છે. પાછળથી એમનું
 કોઈએ જ્ઞાન એવતા એ પ્રત સં. ૧૯૨૭ની દોવાનું સુધારી લીધું છે, એક વસ્તુ
 લક્ષ્યમાં રાખવા એવી છે કે નવાપરાની એ જ પ્રત ઉપરથી અને ૧૮૯૧-સં.
 ૧૯૫૧ માં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને કેવીચરિત છાપ્યા અને પછી ૧૧ વર્ષે સને
 ૧૯૧૧-સં. ૧૮૫૭માં બુ કા દો ભાગ ૭ થાની પ્રસ્તાવનામાં કોઈના ઇચ્છારામ
 રંગીલદાસ તરફથી એ જ પ્રત મળ્યાનું અને સુધારામાં એ સ. ૧૮૨૭ની દોવાનું
 લખ્યું છે. એણે જ એમણે જૂની નવાપરાની પ્રત સં. ૧૮૧૭ (ઈ. સ ૧૮૭૧) ની
 નકલ થયેલી જ મેળવી હતી એવું અનુમાન થાય છે. સને ૧૮૮૫ પૂર્વે મા કા.
 માળાનું માર્કંડેયપુરાણ છપાઈ જયેલું હતું એની અસલ પ્રેસકોપીના જ ખડ
 નવાપરાની પ્રતના રૂપમાં કે નવાપરા રૂપમાં મળ્યા સકારે છે, તેથી જ છપાની
 વખતના સ્વ મારાવાળાના “પુરાણી” વિષયક લેખો એ પ્રેસકોપીમાં નથી આ
 કાવ્ય એ પૂર્વે લેરા પણ જાણીતું નહેલું એ બુ. કા દો ભાગ ૩ ભ (સને ૧૮૮૮-
 સં. ૧૯૪૪) માં પ્રેમાનંદ ઉપરની નોંધમાં એની કૃતિઓની યાદીમાં “માર્કંડેય
 પુરાણ”નું નામ નથી એ ઉપરથી સમગ્રી સકાર છે તથા જ પ્રેમાનંદને નામે
 ચહેલા કેટલાક અન્ય કાવ્યોના નામ છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા એવું છે, અને શકા
 છે કે સ્વ ઇચ્છારામ દેસાઈની કાલમનસાઈનો કોઈએ દુરુપયોગ કર્યો છે.
 પરંતુ એ વિદ્વાન એટલું તો પહોંચી ગયા કે માર્કંડેયપુરાણ અસલ
 પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી

હવે એના કાલ જોઈએ .

સૌથી પ્રથમ તો એના રચ્યાવર્ષનો નિર્ણય અપેક્ષિત છે. માર્કંડેયપુરાણમાં
 જણાવ્યા પ્રમાણે માર્કંડેયપુરાણ સ ૧૭૬૫ ની રચના ■ પેના ત્રણ આખ્યાનોને
 બાદ કરતાં એક વર્ષમાં જ એટલો મોટો ક્ષય પ્રેમાનંદે ૧૫ થી ૭૦ વર્ષની
 ઉમરે અનુદિત કર્યા છે માસ વિધિ વાર આખ્યા હોત તો એનો નિર્ણય તરત જ
 મળી શકત એ આખ્યા નથી, એટલે એ સાધનનો ઉપયોગ નથી થઈ શકતો. પણ
 સદ્માર્ગે સ ૧૭૬૫ ના માધ અને આવણનો નિર્દેશ થયો છે. માધમાં ૧૨૯
 રહેવા ને આવણનો તો ક્ષય જ પૂરો કર્યો છે.

(૫ ૬૪ સામે જ) કાપરી ચોગ પછીથી મુધારી લેવાના આગ્યું છે પ્રકાશક નોધ આ છે

“શુદ્ધી—૫૪૬ ૬૫ એ ખાનદેશમાંથી મળેલી મનની સાદ સ ૧૮૮૮ ૫ ૧૯૦૩ ની લખી છે, પણ તે મન સવત ૧૯૨૭ મા લખાયેલી છે.”

આમ સ્વ હજીરાશમને તુરક એક પ્રત આ સ. ૧૯૨૭ ની અને દેવીચરિત્રન લામની એક પ્રત નેના ઉપરથી એની નકલ કરવામાં આવી તે સ ૧૮૭૮ ની એમ એ પ્રતની માહિતી હોવાનું જણાય છે (પાછરી દેવીચરિત્ર પૂતી જ લક્ષિત છે)

નાચીન કાવ્યમાળાનાઓએ તો પ્રત વિશે કાર્ડવલ કહી નથી એટલે એ વિશે કાર્ડવલ કહેવાનું નથી રહેલું ડપાયેલી મનમાં જુ ડા હો ના કરતા વિશેષ કહીએ ને કવચિત્ પાકાવશે છે કે ને જુ મ હો ભાગ હ મામા ત્યા ત્યા નોધાયેલ છે ના ડા મામામા હરિશ્વદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રના રચનાર્થી સ ૧૭૧૧ છે ને તરફ સ્વ હી જ કે હુ મુરતું વલ્લભ જણાતા એ સામે સ્વ હજીરાશમ દેસાઈએ જુ ડા જી ભાગ હ માની પ્રસ્તાવનામાં ટોરાર કરી છે

જુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના માર્મિક વિદ્વાન સ્વ દેસાઈને માર્ક ડેવપુરાણથી સતોષ નથી થયો હરિશ્વદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્ર પ્રેમાનંદના નથી એવો એમને અભિપ્રાય નથી એમ મહી રાખાય એમ નથી બીજું એમનું જુ મ હો ભાગ હ માની મરતાવનામાનું નિવાન સમજ માર્ક ડેવપુરાણને લક્ષિત કરે છે એ સ્પષ્ટ છે એટલે અહીં સમય સ્વરૂપે જ આપણે ચર્ચા સ્વીકારિયે છીએ મદાનસા આખ્યાન મૂળ સ ૧૭૨૮માં રચાયેલું મહારવના ફેરફારથી માર્ક ડેવપુરાણના યોજક થી હ સ્થળે આમિજ કરી લીધું છે એ ને સ્વરૂપમાં આમિજ થયું છે એટલે કે ને સુધારાવધારો કરવામાં આવ્યા છે તેવા મદાનસા આખ્યાન ભાગને સમાવેશ સમજ માર્ક ડેવપુરાણમાં કરવો અસંવેદનો નહિ એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ અસંવ મદાનસા અને આ રોધિતવર્ધિત મદાનસા આખ્યાન વચ્ચે થોડો ફેર છે પૂર્વની કૃતિ પ્રેમાનંદની દેશા વિશે લેરા પાડુ રાકા નથી

સ્વ હજીરાશમદેસાઈએ નોંધુ છે એ પ્રમાણે માર્ક ડેવપુરાણની લાયકાતો હતા આ મનો એમણે જાતે નથી જોઈ એમ કહેવાનું આપણી પાસે માર્ક સાધન નથી, પણ ને સ્વમા વિધાનો થયા છે તે જોતા રાકા ઉપલબ્ધ થાય છે એક તો દેવીચરિત્રની સ ૧૮૭ ની પ્રત ઉપરથી કાવ્યની નકલ એમને મળ્યાનું જણાય છે બીજી મન નવાપરાવાળી છે ના નવાપરાવાળી પ્રત પણ એમણે ખરે

૫૨૮ આપાદાદિ ચલતાં એમ ૩૮૫ના કરવાની જરૂર નથી રહેતી, એ તદ્દન પદ છે

આમ માર્કડેયપુરાણના કાગવિરોધ બિલો થાય છે આવશ્ય પછી એ જ ર્થનો માપ આવવાનો પ્રેમાનંદના અન્ય સંકરપાદ કાવ્યોમાં જેમ તિથિ-વાર-માસ-પક્ષ આપવામાં નથી આવ્યા, એ જ પદ્ધતિ આ પુરાણમાં પણ સ્વીકારાઈ છે આ પ્રેમાનંદના સિદ્ધ કાવ્યોની પ્રજ્ઞાનીથી વિરુદ્ધ હોઈ સઘ લખાઈ છે અને આમ પહેલો મુદ્દો વિરુદ્ધ જાય છે

હવે બીજો મુદ્દો પુરાણીઓના અવડાં વિરોધો છે. પ્રેમાનંદની રચનાવર્ધવાળી સિદ્ધ અને અસિદ્ધ દૃતિઓનો મહાનુકંમ નીચે પ્રમાણે છે :

કાવ્ય	રચનાવર્ધ	માસ	પક્ષ	તિથિ	વાર
*૧ લઈમણાદશજી	સ ૧૭૨૦	(આશ્વિન	સુદિ	૧૫	..
૨ ઓખાદશજી	સ ૧૭૨૩(૧)	ચૈત્ર	સુદિ	૯	ગુરુ
*૩ અષ્ટાવકાંચમાન	સ ૧૭૨૬(૬)	સ ૧૭૬૧)		...	
૪ અભિમન્યુ આખમાન	સ ૧૭૨૭	આવશ્ય	સુદિ	૫	
૫ અદ્વૈતસાખમાન	સ ૧૭૨૭	ભૈષ્ણ(૧)	સુદિ	૭	રોમ
૬ મહાદસાખમાન	સ ૧૭૨૮	ચૈત્ર	વદિ	૫	શનિ
*૭ ક્રમશઃશુભાખમાન	સ ૧૭૨૯				
*૮ પાદવાશિમેષ	સ ૧૭૩૨	વૈશાખ	સુદિ	૧૩	શનિ
* દ્રૌપદીદશજી	સ ૧૭૩૨				...
૧૦ દ્રૌપદી	સ ૧૭૩૩	વૈશાખ	વદિ	૧	
*૧૧ હાવમાળા (વર્ધિત)	સ ૧૭૩૪	ચૈત્ર	સુદિ	૧૧	
*૧૨ દ્રૌપદીસ્વયંવર	સ ૧૭૩૬	આશ્વિન	વદિ	૨	શુક્ર
૧૩ શ્રાદ્ધ	સ ૧૭૩૭(૧)	ભાદ્રપદ	વદિ	૩	શુક્ર
*૧૪ માતાતાખમાન	સ ૧૭૩૭			...	
૧૫ સુદામાચરિત	સ ૧૭૩૮	આવશ્ય	સુદિ	૬	શુક્ર
*૧૬ જગન્નૃતી	સ ૧૭૩૮	..		.	
૧૭ મામેરુ	સ ૧૭૩૯	આસો	સુદિ ૧)	૮	શનિ
૧૮ મુધુન્દરાખમાન	સ ૧૭૪૦	મર્તિક	સુદિ	૯	શુક્ર
૧૯ કુન્દિમાળીદશજીનો સંકોડા	સ ૧૭૪૦	વૈશાખ	વદિ	૧૨	ગુરુ
*૨૦ સામળશાનો મોટો વિનાડ	સ ૧૭૪૦				...

અહીં એ મુદ્દા ઉઠે છે કે પ્રેમાનંદે પોતાનાં કાવ્યોમાં વિક્રમ સંવત્સર આપાદી લીધો છે કે કાર્તિકી? આપણા દેશમાં કાર્તિકી સંવત્સર ચાલુ હતો એવું દરિદાસના “સામળસાદના વિવાદ”ને અંતે કહેવા નિર્દેશથી જણાય છે :

“સમ ચૌદમાં ચાલ જૂજની, બુદ્ધિમાને વિહારત;
કાર્તિક મુદિ પડેલા ટીપોસવ, અનુસાધા ભૂતવારત. ૩૫”
સંવત્ સનાર પંચવીસે પૂરણ છવીસે ભ દિનત;
સિદ્ધિયોગમાં પૂર્ણ કયા થઈ, હરિ બોલે દરિજન ત. ૩૬” ૧૭

તા. ૧૪-૧૦-૧૯૯૬ ને શુક્રવાર એ સારો દિવસ છે, એટલે દરિદાસે કાર્તિકી સંવત્સર સ્વીકાર્યો છે, એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. એ રીતે માત્ર “ઉપપુરાણનું” પણ “વર્ષ” કાર્તિકી હોય, પણ હવે આરંભમાં જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે “સુદામાચરિત્ર”ના પુરાવાથી પ્રેમાનંદે આપાદાદિ સંવત્સર સ્વીકારેલ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વખતે આપાદાદિ સંવત્સર પણ સ્વીકૃત હતો એવું વલ્લભ ભટ્ટના ભાગવતના સ્કંધોનાં સંસ્કારણોના પ્રેમથી પણ સમજાય છે. એના સ્કંધોનાં સંસ્કારણ આ પ્રમાણે છે :

૧૮ દ્વિતીયસ્કંધ	સં. ૧૭૧૪	વૈશાખ	વરિ	૧	મંગળવાર
તૃતીયસ્કંધ	”	જ્યેષ્ઠ	મુદિ	૧૫	બુધવાર
ચતુર્થસ્કંધ	”	આષાઢ	મુદિ	૧૦	શનિવાર
પચ્ચમસ્કંધ	”	શ્રેષ્ઠ	વરિ	૫	મંગળવાર
ષષ્ઠસ્કંધ	”	વૈશાખ	મુદિ	૨	શનિવાર
સપ્તમસ્કંધ	”	જ્યેષ્ઠ	વરિ	૧૦	બુધવાર
અષ્ટમસ્કંધ	સં. ૧૭૧૫	આષાઢ	વરિ	૯	મંગળવાર
નવમસ્કંધ	”	ભાદ્રપદ	વરિ	૧૦	શુક્રવાર

આ હવે મોંઘે કહેવાં સ્વ. અબાલે ભંજીએ લખેલું કે “આથી સમજાય છે તેમ કવિએ બોલે સ્કંધ પાંચમા અને છઠ્ઠા સ્કંધ પછી રચ્યો છે.” ૧૪

૧૭. પ્રા. કા. માળા, મં. હમી, પૃ. ૬૦.

૧૮. ભાઈશ્રી નરવાલાલ દેસાઈને સૂરતથી એક સારી પ્રત મળી. તેમાં પ્રથમ સ્કંધ સં. ૧૭૧૪માં રચાયેલું મળ્યું છે (પદ્મધ્વ ભાગવત, પ્રસ્તા. ૮ની પાઠી ૫) વલ્લભે તેા ભાગવતથી જ પોતાની કવિતા રચ કરી એમ સમજાય છે. ત્યાં પાઠી ૫માં ચતુર્થ સ્કંધ વિશે “માત્ર” માત્ર લખેલ છે, પણ છાપેલા કાવ્યમાં ‘આપાદ’ જ છે.

૧૯. ફા. ગુ. સ. હ. વિ. પુ. સન્નિવર માદી, ભાગ રત્ને, પૃ. ૩૭૦.

પરંતુ આપાદ્યદિ ગણનાં જેમ કરવાના કરવાની જરૂર નથી રહેતી, એ તદ્દન પણ છે.

આમ માર્કટેષપુરાણમાં કાળવિરોધ ઊભો થાય છે. આવશ્ય પછી એ જ ભૂતનો માપ આવવાનો. પ્રેમાનંદનાં અન્ય સંકારખંડ કાવ્યોમાં જેમ તિયિ-વાર-માસ-પક્ષ આપવામાં નથી આવ્યાં, એ જ પદ્ધતિ આ પુરાણમાં પણ સ્વીકારાઈ છે. આ પ્રેમાનંદનાં સિદ્ધ કાવ્યોની પ્રજ્ઞાશીથી વિરુદ્ધ હોઈ સઘન ઉપખલે છે. અને આમ પહેલો મુદ્દો વિરુદ્ધ જાય છે.

હવે બીજો મુદ્દો પુરાણોએના અઘરા વિશેનો છે. પ્રેમાનંદની રચનાવર્ધવાળી સિદ્ધ અને અસિદ્ધ કૃતિઓનો કાલાનુક્રમ નીચે પ્રમાણે ॥ :

કાવ્ય	રચાવર્ષ	માસ	પક્ષ	તિયિ	વાર
*૧. સર્વમજ્જાદરણ	સ. ૧૭૨૦	(આશ્વિન)	સુદિ	૧૫	...
૧. ઓખાદરણ	સ. ૧૭૨૩(૧)	ચૈત્ર	સુદિ	૯	શુક્ર
*૩. અષ્ટાવકાખ્યાન	સ. ૧૭૨૬(૩)	સ. ૧૭૧૧)
૪. અભિમન્યુ આખ્યાન	સ. ૧૭૨૭	આવશ્ય	સુદિ	૫	...
૫. ચંદ્રદ્વારાખ્યાન	સ. ૧૭૨૭	જ્યેષ્ઠ(૧)	સુદિ	૭	સોમ
૬. મહાવ્રતાખ્યાન	સ. ૧૭૨૮	ચૈત્ર	વદિ	૫	શનિ
*૭. જામ્બવત્પ્રાખ્યાન	સ. ૧૭૨૯
*૮. પંડિતવાર્ધનિવ	સ. ૧૭૩૨	વૈશાખ	સુદિ	૧૩	શનિ
*૯. ક્રીપકીર્તિરણ	સ. ૧૭૩૨
૧૦. કૂંડી	સ. ૧૭૩૩	વૈશાખ	વદિ	૧	...
*૧૧. હારમાળા (વર્ધિત)	સ. ૧૭૩૪	ચૈત્ર	સુદિ	૧૨	...
*૧૨. ક્રીપકીર્તિરવર્ધ	સ. ૧૭૩૬	આશ્વિન	વદિ	૨	શુક્ર
૧૩. શ્રાદ્ધ	સ. ૧૭૩૭(૧)	શ્રાદ્ધપક્ષ	વદિ	૩	શુક્ર
*૧૪. ગાંધારાખ્યાન	સ. ૧૭૩૭
૧૫. સુદામાચરિત	સ. ૧૭૩૮	આવશ્ય	સુદિ	૮	શુક્ર
*૧૬. ભગવદ્ગીતા	સ. ૧૭૩૮
૧૭. મામેતુ	સ. ૧૭૩૯	આસો	સુદિ(૧)	૯	શનિ
૧૮. સુધન્વાખ્યાન	સ. ૧૭૪૦	શરદિક	સુદિ	૯	શુક્ર
૧૯. તુલિમણીદરણનો સંવેદક	સ. ૧૭૪૦	વૈશાખ	વદિ	૧૨	શુક્ર
*૨૦. સામગ્રાનો મોટો વિવાદ	સ. ૧૭૪૦

૨૧. રત્નપદ્મ	ગ. ૧૭૪૧(૧)	ચેત્ર	સુદિ	૨	૨૬
૨૨ નળાખ્યાન	સ. ૧૭૪૨	પૌષ	સુદિ	૨	૩૩
૪૨૩ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	સ. ૧૭૫૦
૪૨૪ દેવીચરિત	સ. ૧૭૫૨
૪૨૫ સુભદ્રાહરણ	સ. ૧૭૫૮	ફાલ્ગુન	સુદિ	૧૦	૩૩
૪૨૬ માર્કંડેયપુરાણ	સ. ૧૭૬૫	માઘ	શ્રાવણ

* આ નિરાળીવાળાની હાથ વિરોધ રાક્ષસ થઈ નથી, માત્ર ભૂતિય સંકારપદ છે

× આ નિરાળીવાળાની હાથ હોવાનો મર્મ સંતોડકારક પ્રવાસો નથી

આ ૨૬ કૃતિઓમાંથી પુરાણીઓ આવેલો મરોડો નીચેની કૃતિઓમાં ઉલ્લેખિત છે

ખિત છે

અષ્ટાવક્રાખ્યાન, ક્રમ્યમુખાખ્યાન, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત અને માર્કંડેયપુરાણ (સ. ૧૭૨૬ કે ૧૭૬૬) (સ. ૧૭૨૦) (સ. ૧૭૫૦) (સ. ૧૭૫૨) (સ. ૧૭૬૫)

આમાંથી અષ્ટાવક્રાખ્યાન અને ક્રમ્યમુખાખ્યાનમાં માત્ર આકાશકવચ સૂચન જ આવે છે; જેવું કે—

“દેવસ પૌત્રો માય, ન મતિ પુરાણી મરી” (અષ્ટા, પૃ ૧૮)

“બતિયા પુરાણી જુનકાવા, સુન્દરે બાળે જ્ઞાન,

કથપુરાણ ને પુરાણી, મળવે બહુ માન ૨૦” (ક્રમ્ય ૩૩૩ ૧૩ સુ)

પછી છેક ૧૭૫૦માં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનમાં સૌથી પ્રથમ પુરાણીઓની ઉપાધી આકાશી આપે છે. દેવીચરિતમાં તદ્દત્ અને માર્કંડેયપુરાણમાં એ બનેલી જાણ પણ યોગી નહિ, સાચે પરામર્થિકે મહોચેવી મળી આવે છે, એ આશ્ચર્યની વાત છે કે એની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિ બીજા કોઈપણ કૃતિમાં પુરાણીઓની નિર્ણય પ્રાપ્ત થઈ નથી. (દશમસ્કંધમાં એક સૂચન હોવાનું કહેવાય છે તેનો પ્રવાસો નીચે આપવાના આવ્યો છે) ૨૦

૨૦ સમય ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં “પુરાણીઓ” તરફની મૂલ કપાલ પણ નોંધાર્થ હોય તો એ પ્રા કા વૈમાસિક અને પ્રા કા આજ્ઞાના પ્રમાણ નથી એ પૂર્વે જ એ બને માળાના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર ૨૧ કલાદીપ જોષીશાસ્ત્રી નરસિંહભટ્ટની જે કાવ્યકૃતિઓ “શાંતિસુધા” (૨૨મા સં. ૧૯૨૫ સને ૧૮૬૬) અને “કામકંઠાક્ષ” (૨૨મા સં. ૧૯૩૫ સને ૧૮૭૮)માં આમાંથી “શાંતિસુધા” માં સાચા આકાશકવચ સીતે મળે છે

અત્રે દરિદ્રાશ્રમ્યાન અને દેવીચરિત વિશે લેણુંક પદાંશ રહે છે. આ અને કાવ્ય માર્કડેયપુરાણના જ ખૂંડ છે અને નુરે નુરે કાગે રચાયેલાં દોષ

(૧) “ જોયો દલે પુરાણી, આ છે પારેસિ સાચિ પદ્મ વિના;
એ ને કે’ તે સાચુ, વધા પુરાણી, પરતુ લક્ષ વિના. ૨૫”

“ આડો છેડ તવ દેખાવ, કપમ ડોમે નદી પેખાવ ?
સખને રી પુરાણી વાત, વાંચે રાસ ને દિનરાત. ૩૩
કય કય ને નિતજ વખાણી, કોપી શુદ્ધ ભેજે વામિ;
ગોપીગીત માયે નિત્ય, ગોપીનાથ સાથે શ્રીત. ૩૪”
(૫. ૧૫૧)

(૨) “ હઈ તુલ પુરાણી, મેતુને વાગ પાસે,
હદિ હદિ જન જોગા ભાગવે છે પ્રમાસે” (૫. ૨૫૩)

(૩) “ રમાનાથ છે પુરાણી તોય દિસે પામ,
મૂપચૂપ બેસિ રહ્યા, મારતા લગમ;
કેમ કહુ કે નહિ કાકાર કમ દિસે છે,
પદ્મ વિચારિ લાભ પુરાણી જુએ દસે છે’ ૧૩”
(૫. ૨૬૮)

રમાપતિ કપટથી “ પુરાણી ” ઘઈ રહ્યો છે એ હેતુ આધારોમાં કપટ છે.
“ કામદાસ ” તું તો મુખ્ય ખાત જ દરિદ્રાશ્રમ લઈ છે. ને રત્ન અંધારમાં
એની લાલસાનો ખનાવ મેળ્યા છે. બેસક, આખર એ સુખરી બધ છે.

અહીં નીચેની સાચવારી સરખાવી જવા જેવી છે :

(૧) “ સાતિસુધા ”—	રચ્યા સ. ૧૯૨૫	(સને ૧૮૧૯)
(૨) “ અદાકાશ્યાન ”—	“ ૧૭૨૬ કે ૧૭૬૬—(૧)	
(૩) “ કૃષ્ણગૌડાશ્યાન ”—	“ ૧૭૨૯	(૧)
(૪) ભારતસાર (દરિદ્રાસનો)	“ ૧૭૩૭	(૧)
(૫) “ માર્કડેયપુરાણ—	“ ૧૭૬૫—	(૧)
(૬) “ કામદાસ ”—	“ ૧૮૩૫	(સને ૧૮૭૨)

“ કૃષ્ણગૌડાશ્યાન ” સં. ૧૭૨૬માં રચાયુ છે; ત્યાં “ યોગલુત્રીયા ”
ફાળનો નિર્દેશ છે. સ. ૧૮૨૯ સને ૧૮૭૩ માં લેઈ નોંધણીના સમયમાં

એવું હેરા પણ જણાવું નથી, મદાયસા સં. ૧૭૨૮માં રચાયેલું માર્ક'ડેયપુરાણ' દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ખૂબ સુધારાવાદી કરવામાં આવ્યા છે એ તેથી જ એ તુલ્ય પડી જાય છે. એટલે જ એ દહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિ ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રને માર્ક'ડેયનથી અલગ ગણવાની જરૂર નથી. એથી જ સમગ્રતાથી માર્ક'ડેયપુરાણને આપણે વિશેષકરું ભેદાયે, અને તેથી એ સં. ૧૭૬૫ માં જ લેખકે રચ્યા દોવાનું પ્રા. કા. માળામાં સૂચન છે તે જ સ્વીકારી ચર્ચા ચલાવવી મને થોડા જણાઈ છે. ૨૧

હિંદમાં મોટા દુકાળ પડ્યો હતો અને અયોધ્યા વગેરે માતોમાં પાસવાર કા થયું હતું એના ને આમાં ગર્ભિત નિર્દેશ દોષ તો સં. ૧૭૨૬ નહિ પણ સં. ૧૬૨૬—સને ૧૮૭૩ એ સાચું રચાયેલું હોય ! બાકી સં. ૧૭૨૬ નો દુકાળ કપાલ પણ નોખાયો નથી.

“માર્ક'ડેયપુરાણ” સં. ૧૭૬૫ માં રચાયું છે અને “અષ્ટાવક્રાખ્યાન” એક મતે સં. ૧૭૧૬માં છે, પણ આ વર્ષે પુરવાર થઈ શકનાની કોઈ સ્થિતિમાં નથી. એ સં. ૧૦૨૫ અને ૧૯૩૫ વચ્ચે રચાયેલી કૃતિઓ જણાય છે.

“દ્રૌપદીકથા” નાં પણ બે વર્ષ સં. ૧૭૩૨ ને ૧૭૪૫ છે, એ સં. ૧૬૩૨ માં એ કાવ્યનો આરંભ ને સં. ૧૬૪૫ માં પૂર્તિ જતાવે છે. બીજામર સં. ૧૬૪૫માં એ કપાલ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

“શામળશાના મોટા વિવાદ” હું રચ્યા વર્ષ સં. ૧૭૪૦ છે, એ સિદ્ધ-સ્થની પૂર્ણકૃતિએ પૂર્ણ થયું છે. એ પહેલા “ચંદ્રદાસાખ્યાન” ના “સિદ્ધસ્થ વર્ષની સધિ” ના સં. ૧૭૨૭ વાળા વર્ષથી ૧૨ વર્ષ ગણી કપાલવેલું વર્ષ છે. પણ રચનાની દૃષ્ટિએ “દ્રૌપદીકથા” અને આ “વિવાદ” વચ્ચે પેટાં ગણ નાહકો અને “માધાતાખ્યાન” (સં. ૧૭૩૭) સમાઈ જાય છે. એટલે એ મને છેલ્લી કૃતિ લાગે છે.

“મિથ્યા પ્રેમાનંદ” ના તખલ્લુસથી થયેલા આ નવ પ્રયત્નો અને “શાંતિ-સુધા” “કામ-કામ” કાવ્યગ્રંથ અને સૌથીની દૃષ્ટિએ એક કટુક છે, એવું મને લાગ્યું છે.

૨૧. સ્વ. ડી. બી. કેમલલાલ હ. હુંને એવું મંતવ્ય રજૂ થયું છે કે રત્નદાસે “દેવિચંદ્રાખ્યાન” રચ્યું છે તેમા પ્રેમાનંદના “હરિચંદ્રાખ્યાન” તરફ ભણે કે સમાદા જવાગ્યા હોય એવું છે. રત્નદાસ ગુરુ પ્રેમાનંદને “સત” કહે છે :

“માર્ક ટેમ્પુરાલુ” સં. ૧૭૬૫માં રચાયું હોઈ, એ પ્રેમાનંદે રચ્યું હોય
૬૫ થી ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થામાં રચ્યું હોય. હવે મા. ધુ. માં જે રીતે

“હરિકૃપાએ બાળપણથી, મળ્યા સદ્ગુઠ સાર;
તેણે કરીને થયો મુળને, સંત અંગીકાર. ૧૬
માન મૂકી ધરૂ છાંછા, કહેવા ગુણ હરિશ્વર;
સત્યવાદી સર્વ ભણે, ભક્ત પ્રેમાનંદ. ૧૭”

(કલ્પ ૧ હું)

અને “શુભ્રતાપે થઈ પૂરણ, જન ભણે નિરધાર. ૭
સંતકૃપાએ કવિગુણ આવે, મૂમત ન આણું મત્ત રે;”

(કલ્પ ૩૦ મું)

આ સંત તે પ્રેમાનંદ !

હવે આપણે જોઈએ કે રત્નદાસે “હરિશ્વદ્રાખ્યાન” કયારે રચ્યું. કાળને
અંતે આ પ્રમાણે મળે છે :

“સંવત સત્તરસે આરોતરે, કાર્તિક માસ તે સાર રે;
શુદ્ધ શોભાએ નાર ચતુર્થી, સુખદાયક અવાર રે. ૫

x x x

નકલકવાસી વિષ તણે કુળ, કહાવે હરિના દાસ રે;

x x x

પુણ્યદાયી એ મળ્ય મનોહર, કીર્તિ જલને વિસ્તાર રે. ૧૦”

(સને ૧૮૬૧ માં મુબઈની “સુવિચારક મંડળી”એ પ્રસિદ્ધ કરેલું
હરિશ્વદ્રાખ્યાન, પૃ. ૭૧)

હવે સ્વ. કે. હ. મુને “આરોતરે” ને સ્થાને “ચુવોતરે” પાઠ કહી
પ્રેમાનંદના શિષ્ય તરીકે રત્નદાસને કહી છે અને તદ્વચ્ચે “માર્ક ટેમ્પુરાલુ”
વિશે નિધાન કર્યા છે. ગણિતથી ભેતાં સ. ૧૭૭૪ના કાર્તિક સુદિ ૪ ને દિવસે
ગુરુવાર નહિ પણ રવિવાર (વા. ૨૭-૧૦-૧૭૧૭) આવે છે. એમણે કરેલા
ગણિતથી પણ રવિવાર જ છે. એ માટે એએએ પછી ચોથ નહિ પણ ચતુર્દશી-
ની કલ્પના કરી છે. પણ એ દિવસે તેા ગુરુવાર આવે છે, એ ધ્યાન બહાર
અંતું દશે ? આ બધુ સા માટે ? મૂળ તિથિવાર સાચા જ છતાં બદલાવાં એ
અતિહાસિક રીત છે ? માટે જ સં. ૧૭૭૪દી કલ્પના નિર્ણય છે. સં. ૧૭૦૪ ના

પુરાણીઓની નિંદા કરવામાં આવી છે તે એવળ હમરે પ્રેમાનંદે કંઈ હોય એવું સ્વીકારી શકાય એમ છે ? નીચેના ત્રણ ચાર નમૂના જોઈએ —

(૧) “ પુત્ર પુરાણીનો દો, દોયે મૂખ અને અમણ,
મુખ મ્હે આજીનો દો, લઈ બીને મુત મુખલ. <<

(કડક ૪૩)

(૨) “ ધરવિયાણી દોયે કંઈસા તો કરા પુરાણી જન આમ રે
તમારી હથિતા દૈત્યને હઈ, મુધરાની લંબે તાર ? ”

(૩) “ આપી ઉત્તુ પુરાણીને, ઘેરે ઘેરે ભાઈ,
છે નારીઓનું તેજ અતિયે ને સમજન રહે દુખદાં ૭૩
ન્યમ સૂર્યચંદ્રે સૂર્ય કેડુ ઉડુ ચોડુ તેજ,
ત્યમ પુરાણી પિતા મુપા કેલ હરે યૌવન દેજ ૭૪ ”

(કડક ૧૪૩)

(૪) “ મુત ઉપલવો તો ઉપલવો આવા, પુરાણી ભાવા વમે છ
આઉકાગત્તા નાહે છત્યા, તે કામન આને ચારે સમેલ ૨૪ ”

(કડક ૨૧૪)

૨૧૬ કાવામાં ઘો ! કડવાના જ અપરાધે ઠેરઠેર અપ્યાયને અતે ચાઉ કયાપ્રસંગમાં જ પુરાણીનિંદા વણી લીધી છે. દરરોજ સ્થળે એ મઠે પામ પામ મુખી મૂંઝો પલ્લુ રોકાઈ નહીં છે, પણ ઉપર આ ને નાર નમૂના લીધા છે તેનાથી સૌ આડો આક આવી નય છે કેઈપણ સંભાવિત વ્યક્તિ આડ લખી શકે નહિ તો પ્રેમાનંદ જેવા કવિ આગુ બહુ લખે એ કેમ માની શકાય ?

પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે હરોડે હતો એવું પ્રમાણ શું છે ? રત્નેશ્વરને ડોહોઈમાં પુરાણીઓ સાથે હરોડે થયા અને એ કરણા આલ્થી થયા અને પછી વડોદરામાં આવી પ્રેમાનંદને સુડુ તરીકે સ્વીકાર્યો, આવી હામ્બ ૧૬ કરવામાં કાર્તિક સુદિ ૪ ને સુતુવાર (તા ૨૨ ૧૦-૧૬૪૭) એ સાચો દિવસ જ આવી સ્થિતિના રત્નદાસને સ રણજમાં કયા ખેચી જઈ શકાય ? પ્રેમાનંદથી આપણે પ્રેમાનંદ ને કઈ દોષ તો સ ૧૭૦૦ મા જન્મ લેખે ચાર વર્ષનો અને સ. ૧૬૬૨ મા જન્મ લેખે ૧૨ વર્ષનો પ્રેમાનંદ સુડુ બન્યા દોષ ?

આમ આ આખી કલ્પના ફાટ નય છે કલ્પનાની પણ કાઈ દંડ હોવી નોકયે.

આવી છે. પણ રત્નેશ્વર આ વિશે એની સિદ્ધ કૃતિઓમાં ક્યાંય પણ ઠરાવ કરતો નથી. “સ્વર્ગશિદ્ધણી” માં એવો અર્થિત ઉદ્દેશ્ય ક્યાંયો છે તેને પ્રાચીન પ્રેતનો ટેકો નથી અને એણે એના ભાગવતનો અનુવાદ, સ્વર્ગશિદ્ધણી ને અન્ય-મેધ ઉગોઈની બહાર રચ્યાં જણાતાં નથી. દ્વિતીય સ્કંધનો અનુવાદ તો એ સં. ૧૭૪૬ માં ઉગોઈમાં જ કરે છે :

“સંવતની સંખ્યા સવિલાસ, સત્તરમે યોગણ્ણ્યાસ, ૧૦૬
કાર્તિકે વિધુસપ્ત એકાદશી, વાર વિધુ (૧ યુધ) સહિત ઉદ્દેસી.
મેધતત્તથ દર્ભાવતી વામ, શ્રીમાલી રત્નેશ્વર નામ, ૧૦૬
ગીર્વાણ વાણીનો કવિ, તેહો પ્રાકૃતની મતિ હવે;
જડમતિ ભણે જ્ઞાન વિચાર, એ અર્થે કીધો ઉપકાર.”

(દિ. ૨૬, અ. ૧૦ મે.)

આ મિતિ સં. ૧૭૪૬ (શકે ૧૯૧૪) ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ બુધવાર (તા. ૬-૧૧-૧૯૮૨) છે.

અને એણે ભાગવતની રચનાનું કારણ પણ શું આપ્યું છે ?

“બ્રહ્મન-વશથી આત્મર્થે હું મહા મોહ્ય કામ.”

(પ્ર. ૨૬, અ. ૧, ૬૧ી ૮મી)

રત્નેશ્વરે સૌથી પ્રથમ ભાગવતઅનુવાદમાં પ્રથમ સ્કંધ રચ્યો જણાવે છે :

“સંવત્ સત્તર યોગણ્ણ્યાસીસ, ભાદ્રપદે નિર્ધારણ ॥

દશમસ્કંધ થયો સંપૂર્ણ, જાણિયવિ રવિવારણ ॥ ૬૭ ॥”

આ આષાઢી સં. ૧૭૩૬ના ભાદ્રવ સુદિ ૫ રવિવાર (તા. ૨૭-૮-૧૯૮૨) છે, આ કાળને અતે એણે શ્રીધરના પરમાનંદ નામના શુક્રને પ્રણામ કર્યાં છે; એવો છે—

“શ્રીધર સ્વામી દીક્ષ કીધી, શ્રી ભાગવતી સારણ ॥

પરમાનંદ શુર પશ્ચાત્તી, દશમસ્કંધધારણ ॥ ૬૮ ॥

શ્રીધરજીત મેં ભાવક શુભે, ભાષ્યું પ્રાપ્ત એદણ ॥

પ્રસન્ન થેને પરમાનંદ શુર, નૃસિંહદેવત એદણ ॥ ૬૪ ॥

(દ. ૨૬, અ. ૬૦)

આ પરમાનંદ શુક્ર કોણ ? એ શું વગોણાનો પ્રેમાનંદ છે ? એ પ્રેમાનંદ

“નૃસિંહદેવત” હતો. આપણા પ્રેમાનંદે કહી કથાય નૃસિંહને નમસ્કાર કર્યા છે ખરા ?

જવાબ માત્ર નહારમાં જ આવશે. એ પરમાનંદ શ્રીધરનો હરેવ જાણ છે, એથી વિશેષ એની સિદ્ધ કૃતિઓમાંથી કઈ પણ મળતુ નથી માત્ર નામસાગરે રત્નેશ્વરને પ્રેમાનંદનો સિખ્ય કહી સકાય નહિ. મોઢે પરમાનંદ શુરુ રત્નેશ્વરને દશમસ્કંધ રચવામાં આધારભૂત હોય, એટલું પણ ગ્યાવતુ નહીં, અને એ પણ પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધ રચ્યા એ પૂર્વે કેટલાએક વર્ષો ઉપર

મહાભારત-રામાયણ-ભાગવતાદિ ગુજરાતીમાં ગાનારા એક પણ કવિએ આજ દિવસ સુધી પુરાણીઓ સાથે બળાપા કાંપાનું ભવ્યતામાં નથી, તે પ્રેમાનંદ એટલી હદમાં વાપરી પુરાણીની ॥ આપે એ ખોરી રીતે મળે ઓતરી સકે ?

પુરાણીઓ સાથેના મનાનું સમર્થન હરિદાસના ‘મારનસાર’માંના એક નિર્દેશથી કરવામાં આવે છે

“બીન મૂર્ખ શું લહે એનેલ, અલગ્યા નિંદે એનેલ,
કહે સુલે ભારત પૂરેલ, તેનું આવરણ ઘાય અપૂરેલ. ૩
એ તો મૂર્ખ કરી છે વાતોલ, લણે અજ્ઞાન પ્રેરી સતોલ,
નવ લણે પુરાણી બાવાલ, તેથી એવા ઢોલ મચાબાલ.” ૨૨ ૪

અને હરિદાસનું આ કાવ્ય સ ૧૭૩૭ માં માસ-પક્ષ-તિથિ-વારના નિર્દેશ વિના રચાયું ॥ કવિ પ્રેમાનંદે શુરુનું નામ લખવાની સિખ્યોને મનાઈ કરી હતી એ બતાવવા ‘ભારતસાર’ વગેરે હરિદાસને નામે પાઠ્યથી રચાયા હોય ॥ એનું એક જ સાનુ કાવ્ય “વિવાહ” (૨ સ ૧૭૨૬, કાર્તિક સુદિ ૬ શુક્ર) છે સામાન્ય રીતે પ્રેમાનંદના અસિદ્ધ કાવ્યોમાં આવે છે એમ

૨૨ આવે એક અછડતો નિર્દેશ વીરજને નામે “દશાવતાર”માં પણ મળે ॥ વ્યાસાવનારમ્ભુતિમાં, એવા કે

“પુરાણીનું પૂર કરવા, દેવે અવતાર લીધો,
બ્રાહ્મણનું તો નામ સખિયું, અવતાર સક્ષ્મ ક્રીધો. ૨૩”

(પ્રા ॥ માળા, મય ૮, ૫ ૨૦૯)

અને આ કૃતિ સ. ૧૭૪૨ માં રચી અપાઈ છે આની પણ ઉપર મુજબ જ સ્થિતિ છે સ ૧૭૪૨ તે સ ૧૮૪૨ હશે !

“ અભિધાન એ મિથ્યા જાણેલ,
હરિદાસ હરિનંદને વખાણેલ ”

(કંપુ ૨૭, કી ૧૧)

—ધી ઠાઈ મિથ્યા હરિદાસે આ કૃતિ રચી ॥

(આ વિશે વિરોધ હકીકત ‘હરિદાસ’ના ચરિતમાં આવશે)

આવા અપ્રદેશ પુરાવાથી પ્રેમાનંદના પુરાણીઓ સાથેના ઝડપને સમર્પિત કરી સકાય એમ નથી

વસ્તુસ્થિતિએ પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે ઝડપાનો એક પણ પ્રાચીન સંબંધ પુરાવા આપણી પાસે નથી, સિવાય કે સ્વ. નર્મદાસનર વગેરેએ નોંધેલી દત્તકથાઓ. એ દત્તકથાનો જ જાણે કે પડો પાડે છે, તેથી પણ માર્ક ટ્યુપુરાસ પ્રાચીન પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે સ્વીકારી સકાય એમ નથી રહે

બાસો સાથે ઝડપાનું સુગન પ્રેમાનંદની અતિથ કૃતિ “ દશમસ્કંધ ”માં દોવાનું મળી આવે છે એમ સ્વીકારી માન્યુઅલ પુરાણીઝડપાનું સામાન્ય રીતે સમર્પન કરવામાં આવે છે “ દશમસ્કંધ ”માંના એ અવતરણના નેવા સપ્તક માન્યુ મા પગ મળે છે

(૧) “ આ પાસા બ્યાસ વાને સરૂતલ, આ પાસા વિષ્ર કથે પ્રાકૃતલ,
કનિ કહેરો કૌ છે મર્વલ, નદિ મર્વ એ પુરાણી ધર્વલ
બ્યાસ મહામાનુધરી ધર્યા નામલ, નિદક કોઈ કહે એમના કામલ ”

(કંપુ ૧૩, કી ૪૬-૫૦)

(૨) “ આ પાસા બ્યાસ વાને સરૂત, આ પાસા ॥ માત્ર પ્રાકૃત,
કવિયા કહેરો આ શો મર્વ, નથી મર્વ સામનો સર્વ.
ધવા પુરાણી મોવા કાટ તેથી મને થરો કલ્યા.
દવે કોણુ વખાડે વસથી વાટ યમા બમે સ્વર્મ નર્મના ધાટ.
ત્યારે ક્યું પ્રાકૃતથી વિમાન, જાણતા ન જોડેએ મહાન ”

(કંપુ ૩૭ કી ૧૧૨-૧૧૪)

દવે અને “ દશમસ્કંધ ”માંના વગરો સાથે સરખાવિયે

૨૩ જાન ૨૬ મુવ સ. ૧૭૧૫ માં પુરાણીઝડપો પૂરા થવાનું લખે છે. (પ્રેમાનંદ પૃ ૧૭), પણ એની અસિદ્ધતા જાણે ૧૫૯૬ થઈ જાય છે,

“ તે મધ્યે સાર ॥ દશમસ્કંધ, કયા ભેટું હું પ્રાકૃત પદમધ,
 કયાપ્રસંગે એકુ નવ પડે, ચાલ્યો ભરું સૂરે સેરે.
 આ પાસા વ્યાસ વાંચે શરેશ્વર, આ પાસા માહાત્મ પ્રાકૃત.
 આ પાસા અધ્યા રસોઠ સંજ્ઞા, આ પાસા ઠહવાં ચોપાઈમધ,
 ખાંધી: અથ જોડ સમાન, કહેરો ઘોડ કૃષ્ણ અભિમાન.
 નથી વાદવચન કીધું પ્રકાશ, એમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ,
 વ્યાસવાણી ભણી મેં જ્યા, તેવી પ્રાકૃત ભેટી કયા.”

(આની આ કાશીમાં દશમસ્કંધમાં યોગ જ પાંચભેદે કહેવા ૧૩, ૩૨, ૩૭, ૩૮, ૪૮ અને ૧૦૦ ને અંતે છે.)

આ કાશીમાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે “વ્યાસ એક જાનૂ અધ્યાય-શ્લોકાખંડ સંસ્કૃત અથવા રત્નઆત કરે છે, બીજી જાનૂ મે—પ્રેમાનંદે કહેવા ચોપાઈમધ પ્રાકૃત—ગુજરાતી અથવા રત્નઆત કરી છે. જેટલું જય ધરકધર બીજે કોવા થયા છે. આમ યર્તા મારી કવિતા પ્રાકૃત છતાં સંસ્કૃતની સરખામણીએ થોડા પછી ઊતરતી નથી—એમ કહે હું અભિમાન કરું છું, એમ લોક કહે, તો કહેવાનું કે બને વચ્ચે સરખામણી કરી જોવાનો હું પદસાર કરું છું એમ રૂપિ માનવા. શ્રોતાઓને વિશ્વાસ આવે ॥ મારે માત્ર આ વિગત આપવી પડી છે.”

અહીં થાક કે વાદવચન સંસ્કૃત કયા કરનારા વ્યાસો સાથે વાદ થયો છે એવું બતાવે છે એમ કહેવું મઠક વધુ પડતું લાગે છે. માર્કંડેયપુરાણમાં પુરાણીઓની નિંદા રોચકપર ચલી છે—અને દશમસ્કંધમાં પ્રેમાનંદે જાણે કે આમ કરી નહીં છે. આ વચ્ચે માણો કેટલો? રોષનું સ્વરૂપ જોના તરત રોષ ઊતરે એમ નથી લાગતું. અહીં આપણે એ ભેટું ભેઠય કે મોટા “દશમસ્કંધ” કથારે રચણા કરી.

એ સારી રીતે જાણીતું ॥ કે સૂરતના નવમમ બહે જ્ઞાનવતને ગુજરાતી દેશી-ઓમાં રચ્યું છે. એના દ્વિતીય સ્કંધ સ. ૧૭૬૩ વૈશાખ વદિ ૧૩ મંજુશ્વરે પૂરા થયો છે, એ જોતાં એણે એ જ નર્મના પ્રથમ સ્કંધ માંડ્યો હતો, એટલે કે આપાદી સ. ૧૭૬૩ ના આપાદથી વૈશાખ સુધીમાં કયાંક એણે પ્રથમ સ્કંધની શરૂઆત કરી હતી નવમસ્કંધ એ આપાદી સ. ૧૭૬૫ ના વાદપદ વદિ ૧૦ શુક્રવારે પૂરા કરે છે. અગાધિ પશ્ચિત એના રચેલો દશમસ્કંધ જાણવામાં નથી. સર્વત્ર પ્રેમાનંદ-સુંદરનો દશમસ્કંધ જાણી લાયકપ્રતોમાં ગમે છે. એનાદય-હાદય

સ્કંધ કરી વધીસના મળે છે. એ બેઠને અતે એણે રચાવર્ષ આપ્યું નથી. દશમ-
સ્કંધ ન રચવાનું પ્રયોજન શું હોઈ શકે? એ તો સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમાનંદની
સૂરતમાં કેટલીયે કથા થઈ છે. એ સૂરતમાં કેટલીયે વાર ગયો છે. ત્યાં જ રહી
નળાખ્યાનનો આરંભ કરી નદરબારમાં પૂરું કર્યું છે. વધીસ પછી સૂરતનો વતની
હોના અને સુરત-નવસારી જોરેમાં કથા કરતો હતો એ સ્પષ્ટ છે. સં. ૧૭૫૮માં
એણે સૂરતમાં “મુલદ્રાહરણ”ની રચના કરી છે. બચક, આ કૃતિ પ્રેમાનંદના
નામે પણ થઈ છે; પણ પ્રેમાનંદ કહી સૂરતનો વતની કે અંબાને ભક્તરૂપ નહોતો.
એટલે એ જુદા વલ્લભની દોષા વિશે મને શંકા નથી. એણે સં. ૧૭૫૭ માં રેવા-
માહાત્મ્ય પણ લખ્યું છે, આ સિવાય એની બીજી કૃતિઓ ભણીતી નથી. વસ્તુ-
સ્થિતિએ એણે પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય પણ આપ્યાં હશે, અને તેથી જ “મુલદ્રાહરણ”
એવું નહિ પણ ‘પ્રેમાનંદ’નું છે એમ માની નક્ક કરનારાઓએ પ્રેમાનંદની
છાપ વલ્લભને રચાને કરી લીધી હશે. આ કવિ દશમસ્કંધ પછી પ્રેમાનંદને જ
ગાઈ સંભળાવતો હતો. એમ ન હોય તો એણે દશમસ્કંધ છાદી રીધો છે તે
છાદી ન રીધો હોય. એ કથાથી અનુમાન તો એ થાય છે કે ૧૭૬૫ સુધીમાં
પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ સારી રીતે ભદેર થઈ ચૂક્યો હશે. અને રણુવજ્ઞના સમ-
વિત વર્ષ ૧૭૬૬ અને સં. ૧૭૬૫ વચ્ચેનો ૧૯ વર્ષનો ગળો પણ દશમસ્કંધના
રચન માટે જોઈતો નથી. પણ પ્રેમાનંદનો દશમ તો અધૂરો જ રહ્યો છે: એ મુંદરે
પૂરો થયો છે. ક્યારે? સ. ૧૭૬૬ મા. પણ એક હાથપ્રતમાં સ. ૧૭૭૩ નો
હલેખ છે; જેવો કે

સનત સેતાર તોહોભેર વસંત [પંથમાં]ને રિને
અંધાસ ભાવનથી અધુરા તે હરિપાથી થયા પુરો.” ૨૫

૨૪. ‘મુલદ્રાહરણ’ ને અતે—

“સૂરપુર તાપી ક્ષિણુ તા, ત્યા કવિએ કથો વિદ્યામણ,
મો ગુરવર્ણ કૃપાથી પામ્યા, જ્ઞાનરત્ન મહાધામણ.
સૂરપુરમાં કથા કરી, ગુણ નેત્રિકના વિસ્તારણ,
ચાતુર્વિંશી જ્ઞાતિ જાણણ, વર્ણ ન્યાતિ સારણ.
અંબાજનો દાસ વિમ નિરંતર પ્રેમાનંદ.”

(બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૩)

૨૫. મુ. વ. સો. દ. દ. વિ. પુ. નં. ૫૫૪.

વાર બને સંવત્સર સાથે નથી, એટલે ચોક્કસ કરવું શક્ય નથી, પણ આ વર્ષ સં. ૧૭૭૩ ગેરવાજબી નથી, કેમકે પ્રેમાનંદ સં. ૧૭૭૪ સુધી જીવદ હોવાનું એ પક્ષ પ્રમાણ નથી. નળાખ્યાનના રચ્યાર્થ સં. ૧૭૪૨ ઉપરાંત સં. ૧૭૬૨ કે કવચિત્ ૧૭૭૬ વગેરે પણ મળે છે; પણ એ કાવ્યની હાથપ્રત ન સં. ૧૭૫૬ એટલી જૂનીરફ મોજૂદ હોવાથી એ વર્ષોનો સમાવના નથી, તેમ પ્રાચીનની પણ સં. ૧૭૬૬ નો સાકની એ જ સ્થિતિ છે, કેમકે તેની સં. ૧૭૪૧ એટલી જૂનીરફ હાથપ્રત મળે છે.

આ બધાથી આપણે મોટા ફલમસંધની રચનાને સં. ૧૭૬૫ થી આગળ હઈ જઈ શકતા નથી. વલ્લભમહાદે નવ સ્કંધ પૂરા કરે છે, પછીનું કાર્તિકી સં. ૧૭૧૫નું આપ્ત વર્ષ માર્કંડેયપુરાણ પાછળ પુરાણીઓ સામેના ધૂમધકાકામાં બધે એ તેથી સ્વીકારી શકાઈ નથી. એટલે ઉપરના વાદવચનને માર્કંડેયપુરાણના પુરાણી ઉપરના પ્રોત્પ સાથે કાંઈપણ લેવાદેવા નથી એવા માર્ગ સ્વતંત્ર અભિપ્રાય છે, આમ બીજાં મુદ્દો પણ નિરાકૃત થાય છે.

હવે ત્રીજાં મુદ્દો સામળના શિવપુરાણ (શિવમાહાત્મ્ય, ૨. સ. ૧૭૭૪)ની હોદમાં માર્કંડેયપુરાણ રચાયા વિશેનો નોંધવો. એ સંબંધો આ પ્રમાણે છે :

“શિવપુરાણ સમર્થ કહે કવિ, વાયુ વશ કેહ તજી;
અગ્રાધ બતિ એવી નવ મારી, ક્યાં પહોંચ્યા ક્યાં પહોં.”

(મ. પુ. કડવું ૧)

આ સંબંધો માર્કંડેયપુરાણમાં કેવી રીતે આવ્યા એને માટે સામળના નીચેના છાંયો સૂચવાય છે :

“સિદ્ધાસન બત્રીશ, તારીખથી છાંયી તેણે,
શિવપુરાણ સમર્થ અર્થ જણાવ્યા નેણે;
રીડથી રેવાખડ, ૬૬ જમ્હૂતનો ટાળો,
કાકોરનો કાકોર વર્ણવીને હદ વાળી,
નૈતાળપચ્ચીરી વર્ણવી, શુકનોહતેરી બાવે ધરી,
વાયુને વશ છેતરણ, તમસાભળ કવિએ કરી”

આ હપ્પે પાઠસેદે શુકળહોતેરીની ૧૬ માં વાર્તામાં મળે છે, પાઠબેદવાળો સાગ આ છે :

“વૈતાળપચવીશી વર્ષની, શુક બોહતેરી લાવે લાણી,
પ્રાદેતાવિકે અંચ રૂચેલા ઘણા રોલા એ સામળતણી.૨૮”

કહેવાની જરૂર નથી કે ઉપરના હપ્પાને પાઠ પ્રામાણિક હોય તો એ સ. ૧૮૦૧ થી ૧૮૨૮ વચ્ચે (સિદ્ધાસનબગીચીની પૂર્તિ અને શુકળહોતેરીની પૂર્તિ વચ્ચે) ક્યાંક રચાયેલો હોય. એ સ. ૧૭૬૫ માં લલિતિત કેવી રીતે બન્યો કે એતું કારણ તો એ ■ કે યિવપુરાણ સં. ૧૭૦૪માં રચાયેલો એના એક પાઠથી મા. પુ.ના કર્તાને ખ્યાલ રહ્યો છે અને તેથી એની હોડમાં આ હું રચુ છુ એમ એ કહી બેઠો છે. એને શુકળહોતેરીવાળા ચેલા હપ્પાનું વળી સાહાચ્ય મળ્યું ને સપ્તહો જ લેવાની લીધા. કહેવાની જરૂર નથી રહેતી કે આ ત્રીજો મુદ્દો પણ માર્ક ઉપપુરાણની પ્રામાણિકતાની વિરુદ્ધ નય છે.

હવે એને કવિતા અનુવાદ અને લાપાની દૃષ્ટિએ કરી નોંધો :

કવિતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા ‘મદાદસા’ વાળો જૂનો ભાગ બાક કરતાં કંઈપણ મળતુ નથી ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે, કેમકે આ તે મૂળ પુરાણનો સપ્તહોઃ અનુવાદ છે. કવિતાની અમક લાવવાનો આટો પ્રયત્ન કડવા ૧૨૦-૧૨૧ અને ૧૨૮ માં છે. આ કડવામાં બુજની શાર્ફલિનીડિત નારાય વગેરે અક્ષરમેળ વૃત્તો અને શુદ્ધ હરિગીત જેવા આવામેળ છંદોથી તેમ ચાલુ બધે પણ કાંઈક આશાજનક કવિતા છે.

કવિતાના બંધની દૃષ્ટિએ વિચારતા તે કવજ નિરાશા જ સાપડે છે; એક પણ દેરી સુરિશ્ચંદ નથી. ચીપ્પકાદના આપ પણ અનેક સ્થળે વિરૂત અને સપ્તહો પર સપ્તહો ખડકાયેલા હોય એવા છે. એમ યવાનુંકારણ મૂળનો અનુવાદ સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન છે એ લાગે છે. ખૂબી એ ■ કે જૂની અનેકવિધ દેરીઓના ઢાળ મથાળ્યા છે, અને એને જૂના દેખાડવાનો સવિશેષ પ્રયત્ન છે :

૨૮, આ આખો હપ્પો શુકળહોતેરી યુનાઈટેડ કંપની પ્રેસ-અમદાવાદની સને ૧૮૬૪ની મુદ્રિત નકલમાં ૫. ૨૮૮ ઉપર ૪થી લીટીમાં “વર્ણનમાં વાચાને બાળ્યો” એ ૬ ફી લીટીમાં ઉપર જવાળ્યા મુજબના પાઠથી છે, એટલે હલપતરાને કે કાંઈક એ હપ્પો જનાળ્યો એમ કહેવું વાજબી નથી.

“ગુરુ ગણપતિ નમું પાપ, મુજને આપા છે;

ધણા ભક્તહરેની માંય, હભય પ્રભરયા છે.

૧

એકું નવમું નેયુ જાત, પૂર્ણ પ્રતીતિ છે;

ધરવો ધ્યાન માને વિશ્વાસ, પ્રાચીન રીતિ છે.

૨

કરી સર્વ દેવને નમસ્કાર, કયા કાવી છે;

દેવીપુરાણમાં શિક્ષાય, પાપા હરવી છે.

૩”

(કડવું ૧૦૧)

આ ત્રણ કડીમાં અંત્યાત્મપ્રાસની સ્થિતિ લુગો.

હવે ન્યાં કાંઈ કીઠ કરવાનો સવિશય પ્રયત્ન છે તે ત્રણ ભોધયે :

“માક”ડેય કેહ દિજી મહામતિ, કિપુતુષ ખડતણી કહુ મતિ;

અતિરતિવતી ગુણ પામવું ર.

૧

ન્યાં વંભીર વીર દેહધારી, નર દસ સદસ વર્ષ છવે અવિધારી;

નરનારી જાણે ન કાઈ સામવું ર.

૨

ન્યાં સીપુતુષ ન જાણે રોગ, વસે અધિ રહિત થઈ અરોગ;

એવા થોડ થોડેથી ન્યાં વસે ધણુ ર.

૩

(કડવું ૧૦૨)

—આમાં સ્વરભજનના ખડકલા એના બધને દીક્ષા કરી નાખે છે. આ સ્થિતિ ત્રેમાનંદમાં નહિ મળે.

આ ઉપરાંત અંત્યાત્મપ્રાસોમા મહા તે...રાતે (પૃ. ૧૩૩), આરભ તો...ઈંભતો (પૃ. ૨૧૩), સેવને એવ ને (પૃ. ૧૫૧), દૂષ તો...વેષ તો (પૃ. ૩૬૦), નામિ...આ મે (પૃ. ૩૬૬), સ્વશશિષ તો...એવિતો (પૃ. ૪૫૮), હું હુ...ઈંદુ (પૃ. ૫૬૬), મૂળી...ઈંદુ (પૃ. ૬૫૬)—આ સ્થાનો ૧૫ વર્ષના પ્રોઠ કપિને દાષે અસંભવિત છે.

અનુપ્રાસોગા ત્રણ “સજ્જર્માણક, દુઃખદાણક, અવાણક છે. પતિ” જેવી પંક્તિઓ રો પ્રત્યય ઉપભવી સકે ?

અનુવાદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આ કૃતિ સતોત્ર આપે એવી છે. કાબ-ખપને કારણે રાખોની લિષ્ટપાશટ રચનાના પ્રસંગો બાદ કરિયે તો “માક”ડેય-પ્રાણ “સમગ્રમાં આ પદ્યમાં સદાયક નીચે એવો છે; પણ તેથી તો એ કામ ફેરીમોની વિવિધ રચના સાચવતો એક સારો પદ્યાનુચાદનો નમૂનો આવ

છે, અને એ રીતે જ એ અનુવાદની સફળતા છે, કાંચ તરીકે નહિ જ. પુરાણીઓના અધ્યાવાજો બધો લાગ જાઈ કવતાં, કવિતાની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ અનુવાદની દૃષ્ટિએ 'સાર' પ્રમત્ત ■ એમ કહેવું વધુ યોગ્ય નથી

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર હાય ખરતા જવનો પ્રશ્ન અહીં નહિ હોવાથી માત્ર પદ્યનો જ કર્તવ્ય રહે પદ્યબદ્ધ વિશે તો સૂચન થઈ ચૂક્યું છે એટલે માત્ર શબ્દ પ્રયોગ અને વાક્યપ્રયોગ એ બે મુદ્દા જ અવશિષ્ટ રહે છે આ બંને બાબતોનો નાટકો તેમ જ માધ્વતાખ્યાન અને સામળશાહના મોક્ષ વિવાદની સાથે ખૂબ મેળ છે અહીં જે શબ્દપ્રયોગો અને વાક્યપ્રયોગો થૂટી આપુ છું તેનાથી એનો તરત ખ્યાલ આવશે :

વહી પૃ ૭૪, ૭૩૮, ૭૫૮, ૭૬૬, ૭૬૮, ૭૮૯, ૪૦૬, ૫૧૯

મફલાતી પૃ ૭૫

બાજુ પૃ ૭૬, ૭૧૩, ૭૩૨, ૬૪૩

માઠા પૃ ૭૮

સાદા પૃ ૭૮

બતલાવિયો પૃ ૮૦

બતલાવતો પૃ ૮૦

પિતામી પૃ ૮૪, ૮૮, ૧૧૮, ૫૨૦, ૬૬૦, ૬૬૧

આપ = માનાર્થે તમે પૃ ૮૫, ૧૧૬, ૧૩૯, ૩૨૩, ૩૨૪, ૪૮૩, ૫૦૪ વગેરે

સ્વપ્ન = પોતે (નાટકો વગેરેમાં પાત્રાત્ર છે તેમ) પૃ ૮૭, ૯૯, ૧૨૨, ૧૩૫, ૨૨૦, ૨૪૩ ૨૫૦, ૨૫૭, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૭, ૬૭૧

પ્રમાણે પૃ ૮૭, ૪૪૯, ૫૨૯, ૫૩૮, ૫૮૯, ૫૯૦ ૬૨૫

પ્રખત પૃ ૯૩, ૨૫૦, ૨૬૦, ૨૭૧, ૩૭૩, ૫૦૬, ૫૨૫, ૫૪૧, ૬૪૫ ૬૫૭

અફસ પૃ ૯૪

પેશ કલિયા પૃ ૯૬

કળ્યાણ પૃ ૯૬

ભુતભુત પૃ ૯૯

લભાએ પૃ. ૧૦૦, ૨૩૭, ૨૫૮, ૩૧૬,

એમાન પૃ ૯૬

૩૫૪, ૩૬૨, ૪૨૦ વગેરે

સિદ્ધા-૬૩ પૃ ૨૩૯

સાવચેતી પૃ ૨૪૫

નિઝાલ પૃ ૨૫૨

નીચે પૃ. ૧૧૫, ૧૩૯

જુદ પૃ ૨૫૨, ૨૬૩ ૨૬૫ ૩૦૮, ૩૨૦, ૩૪૦, ૫૬૧, ૫૫૩, ૬૨૩

નીહર પૃ ૧૧૬, ૨૪૫, ૩૨૪, ૩૭૫

, દોસ પૃ ૧૧૭

કાન્તજીસાર પૃ ૧૩૫

જર પૃ ૧૨૬, ૧૮૭, ૧૩૬, ૩૧૫, ૩૨૪, ૪૨૨ નાપી (ક્રિત્તવ્ય) પૃ. ૧૩૭

માસ શો પૃ. ૨૧૩

ખચીત પૃ. ૨૧૭, ૩૩૭, ૪૫૬, ૪૫૮, ૫૦૬, ૫૧૧

મયક પૃ. ૨૫૫

સુધારો પૃ. ૨૫૬

કોનો પૃ. ૨૬૫

જો કે પૃ. ૨૬૮, ૨૯૪, ૪૪૩

ધારા=કાયડા પૃ. ૨૭૦, ૬૧૨

આશુબાહુ પૃ. ૪૦૧

ઠાંકે પૃ. ૨૫૪, ૨૬૨, ૨૯૪, ૩૯૮, ૪૫૮, ૬૬૮

કચમકે પૃ. ૪૦૪

ભારીક પૃ. ૪૧૭

દર્દ પૃ. ૪૩૧

મદ્દી પૃ. ૪૩૧

હિસાબ પૃ. ૪૪૯

બીના પૃ. ૪૮૫

ફે પૃ. ૨૮૮

ભાજ પૃ. ૨૮૬

સલાહકાર પૃ. ૨૮૬

કારી પૃ. ૩૦૪

કાબૂ પૃ. ૩૪૦

ભગૃત પૃ. ૩૫૦

જનકશ્રી પૃ. ૩૭૭

વગ પૃ. ૪૨૩

વધારક (૧) પૃ. ૪૨૩

કાચિ પૃ. ૪૩૮, ૬૦૨, ૬૪૬

હટાપણવાન પૃ. ૪૬૨

એકાએક પૃ. ૪૮૮, ૪૯૪, ૬૧૦

રોજરોજ પૃ. ૫૨૬, ૬૧૭

સિંચાયેયો-શુકાયેયો-સતોપાયેયો પૃ. ૫૨૬ ને ૫૩૦

વીંટલાયેયો, વીંટાયેયો, પૃ. ૬૫૩ અને ૬૫૬

મહાવાર (માંખાતાંમાં ખણ સંખ્યામય રચણે અત્યાનુમાસ ભાટે પ્રધાનયેયો તે જ રીતે) પૃ. ૫૩૬, ૫૪૭, ૫૫૬, ૫૮૬, ૫૮૮, ૬૮૮, ૬૮૯ વગેરે

આમંત્રણ=નિમત્રણ, પૃ. ૧૨૪, ૧૬૫

સ્કેમનજર પૃ. ૫૫૦

આ વારી=આ વખતે પૃ. ૫૫૫

ક-ચો=પુત્ર પૃ. ૫૮૫

આહન પૃ. ૫૮૮, ૬૫૨

મેદિની=રોણુ પૃ. ૫૯૨

વિહિત પૃ. ૫, ૫૯૫

પે=ઉપર પૃ. ૬૦૧

ધન્યવાદ પૃ. ૬૫૪

પે=ને પૃ. ૬૫૬

રદ થયું પૃ. ૬૦૫

સાક્ષ=વર્ષ પૃ. ૬૦૬

સામદ (૧) પૃ. ૬૧૧, ૬૪૩, ૬૮૪, ૬૮૮ ઉરકેરાયેયો પૃ. ૬૧૪

જાત=જાતો પૃ. ૬૨૬, ૬૯૫

સાદિત્ય=સામગ્રી પૃ. ૬૩૦

કિનારો પૃ. ૪૯૩, ૪૯૪

ચેહન=ચાળા પૃ. ૫૧૫

નગર પૃ. ૫૦૩

કમી પૃ. ૫૦૬

વિદાગીરી પૃ. ૬૧

તેમજ=અને પૃ. ૫૧૩

અદેશો = પૃ. ૬૮૮

અતનુ=કાગિદેવ પૃ. ૨૨૯, ૨૮૭ વગેરે સંખ્યાબંધ સ્થળે

વાક્યપ્રયોગ નીચેના અર્વાચીન મળી આવ્યા છે. તેમાં વાક્યારંભે આવતો માટે તરત ધ્યાન ખેંચે છે. જૂના પ્રયોગ પ્રમાણે તે માટે એમ જ વાક્યારંભે આવે તે સર્વત્ર માટે તરીકે આવ્યો છે. જુઓ પૃ. ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૪, ૩૧૪, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦, ૪૧૭, ૪૨૪, ૪૬૬, ૫૦૪, ૫૨૬, ૫૯૪, ૫૯૬, ૬૦૦, ૬૭૦, ૬૭૧ વગેરે.

એવો મહત્વનો બીજો પ્રયોગ કે=that તેમજ No sooner than આવી રચનાવાળા પ્રયોગનું બેશુભાર બાદુલ્ય છે.

“હજામાં ધાણી ધથડિંગા, કે નામ નેહ સદુ હવ” પૃ. ૧૦૦

“કેશ ખખેરતાં નવ ટૂંકેછ, હવે કૌં કે કોપી બો.” પૃ. ૨૧૮

“તેણે જલકુંડે કે દહારો કર્યો.” પૃ. ૩૧૮

આનાં પૃ. ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૫૦, ૩૫૪, ૩૬૩, ૩૮૮, ૪૦૪, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૪૬, ૪૪૦ અને એનાં સંખ્યાબંધ સ્થાન છે.

‘કુંડું’ નો પ્રયોગ પણ એકું જ ધ્યાન ખેંચે છે :

“ભાગ્ય કેલુ શુરુ માહડુ, થયો થરણનો સ્પર્શ” (પૃ. ૩૨૩)

“તાલ દેવ આનંદ દેવો કૌં છે” (પૃ. ૪૩૧)

“શું”નો પ્રયોગ=અને સ્થાને :

“હું આરું ત્યાં સુધી વારે, શું કરું તે બાપુ” (પૃ. ૫૪૧)

‘તે’ ‘એ’ ‘આ’, ‘એ’ વગેરેમાં ૧ લી વિલક્ષિત સિવાયનાં બ. વ. માં મધ્ય મ-વાળાં ૩૫ પ. ૧૨૪, ૧૨૬, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૮૧, ૩૯૬, ૪૬૭, ૫૦૦, ૫૨૧ વગેરે સંખ્યાબંધ સ્થળે પ્રયોગાયેલાં છે.

આ પ્રાચીન દોષો-સ્પષ્ટનો-વિચારો વગેરેથી અસંવદ “મદાવસા આખ્યાન” અલિપ્ત છે; ત્યારે “હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન” અને “દેવીચરિત” એ બંધી નજરે માત્ર પુ. નો વારસો સાચવી રાખે છે.

આ વગેરે જોઈ “માર્કટચપુરાણ” માં પ્રાચીનતાનો અસર ચોક્કસ જણે નથી.

માઁ' રૂપપુરાણુ બળે કે લેખકનો આવેા જનરો મથન પ્રયત્ન છે એવો એ ઠેકાણે સાત્થ યાચ છે :

“ન્યમ માઁ' રૂપે કોષ્ટદિને, કહી કયા કર્યો મવીણ;
ત્યમ મહાકવિ અનુચિત કરી, કરાવજો કવિતા નવીન.” □

(પૃ. ૫૧૪)

કવિતા-સવિતાની જુગલ ભેટી આ કાવ્યમાં પણ અસલી નથી રહેલી એ માટે જુઓ પૃ. ૧૦૫, ૧૫૪, ૪૬૧, ૪૬૬ વગેરે. પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિ કોમાં એની હીનતા જતાવવા પ્રયોજાયેલા “મિથ્યા” શબ્દની આદી પણ તાણ નથી; એને “સુદામાચરિત” ના અતસાગર્ભાના કરવિત્ મળતા એ શબ્દ સાથે કરાવાવી ભેગા ભેગા છે :

“વિમ્ન પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, છે મિથ્યા પુરાણી સૃષ્ટિ રે”

(પૃ. ૧૧૫)

“ભદ્ર પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, છે મિથ્યા પુરાણી વિષ્ણુ રે”

(પૃ. ૧૧૮)

“વિમ્ન પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, પુરાણી રાઈ માહરાઈ રે” (પૃ. ૧૩૮)

“ઉ વિમ્ન પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, અમિથ્યા યાચ મર્વ ધર્મે રે.”

(પૃ. ૨૧૩)

એવાં બીજાં પૃ. ૩૪૧, ૪૨૮, ૪૬૧ એ સ્થાનો પણ છે, એક સ્થળે તો દ્વિઅક્ષર ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો હાથ હોવાનું પણ જણાઈ આવે છે :

“પ્રત્યુચરણુજપ્રસાદથી હું. આલ જીડળમાં બડું;

છે હાથ માથે નાથ કેશ, પાર તે યાત્રી ઉતરુ. ર” (પૃ. ૪૬૬)

માધવ-ક્રમાધવ, હરિ-હર વિશે તો કોઈ કહેવાનું જ નથી, આનું પરિણામ જમિ તે હો, પરંતુ “માઁ' રૂપપુરાણુ” કસોટીઆથી પાર જતરી સકતું નથી. આ પૂર્વે જતાવ્યા ચુલ્લની કૃતિઓની ભેગ એ કોઈ અજિનવ મિથ્યા પ્રેમાનંદની કૃતિ સંબંધે છે અને સને ૧૮૭૬ સુધીમાં સ્વચ્છ મુકેલી છે.

૧૬. સ્વ. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અથે ૧૫

આ સોપાનનો પુજારો ઉપર સપૂર્ણ રીતે આવી નવ છે. નર્મદાકાંઠે પુરાણીઅડાની દંતકથા મોઢી તેના ઉપરથી જીજ્ઞ કરવામાં આવેલું ગાંઠ ફેરડું ટપી સકે એમ છે એ આપણે ઉપર ભેળું છે. ખુદ રત્નેશ્વરી કવિતામાં ધાતમંદ

યડ છે એ અહીં કહેવું નિર્ણયક છે ને પૂર્વે કહેવાયું છે; અને વિરોધ રત્નેધરના ચરિતમાં કહેવામાં આવશે. એ પાત્રમેલ યથા છતાં પણ રત્નેધરના એક પણ શબ્દમાંથી પુરાણી-ઝંધડો મળી શકે તેમ નથી.

૧૮. ૨૫, કાંઠાવાળા : પ્રા. કા. ત્રે. વર્ષ ૭, અંક ૨
અને પ્રા. કા. માળા અં. ૧૨, ૧૪

આ સોપાનમાં દ્વારકાદાસે આપેલી લંકીકત અને અષ્ટાવકાખ્યાન, મુસદ્દા-હરણ અને રુકિમણીહરણના વિષયમાં ખુલાસો કરના પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭ માં સોપાનમાં નિર્દિષ્ટ પ્રા. કા. માળા અં. ૬ માં અને પ્રા. કા. ત્રે. વર્ષ ૭-અંક ૨ નં. (સને ૧૮૯૧)માં છપાયેલા દ્વારકાદાસના કાવ્યોમાં આપણને મળવા મળે છે કે—

“સોળસેં એશીમાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષેં શુભમેળાપ,
દ્વારકાદાસ અજન્મ છે રે, વિપ્ર શુર કેરે પ્રતાપ. ૧૦” ૨૯
અને

“સોળસેં એશીમાં ઉદ્ભવ કહીએ, દલિ આવશે સમણુ ઉણ;
દ્વૈતપણું મુને પ્રથમ મળ્યાબુ, જે સમન્થો તે નહિ મેલું. શુભ ૦ ૥
વિપ્રમતાપે અદ્વૈત મણુ, તે તો દ્વૈતના લાવને મેલું;

દાસ દ્વારકાનું વિપ્રમતાપે, મહી મધુ મન મેલું. શુભ ૦ ૮” ૩૦

આ બંને અવતરણોથી સ્પષ્ટ છે કે સ. ૧૧૮૦ માં જન્મેલા દ્વારકાદાસને ૫૦ વર્ષેં એવું કે સ. ૧૭૩૦ માં વિપ્ર શુર પ્રેમાનંદને મેળાપ થયો ને દ્વારકા કવિતા કારતો થયો.

દ્વારકાના પદ ભૃ કા. દો. લાગ ૨ ભામાં છપાયેલાં છે. એ કોઈ બીજી દ્વારકા હોય એમ ખાસ લાગતું નથી. એના સાતમા પદમાં એ લખે છે કે :

“સ્ત્રીતેર વરસ વીત્યાં સહી, ગતિ બાપવાની નબ રહી.”

(પ. ૭૦૭)

અને ૮ માં પદને અતે—

“સંવત અઢારમેં પૂરામાં, મરતક મુદિ દસમી રે,
શિખામળુ સુણી દરિજન દરખે, નિયુખ છવને વસમી રે.”

(પ. ૧૦૮)

આ બંને પદો વચ્ચે બહુ અંતર ન હોય તો સં. ૧૭૩૦ આસપાસ આ દ્વારકાનો જન્મ થયો લાગે છે, જે વખતે તો દ્વારકાદાસ ૫૦ વર્ષનો હતો. જુ. કા. દો. ભાગ ૨ નામાં દ્વારકો ચરોતરના શાલેશ્વરો વતની અને પછું ઠરી ડાઝારમાં રહેનો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. કાં તો આ બંને દ્વારકા જુદા છે, કાં તો એમાંથી એક વિરોની ટકોત્ત રાક્ષસપદ છે.

વાતુ, એ તો સ્પષ્ટ છે કે દ્વારકાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં પદોમાં બે પ્રકારની હાજ છે; એમાં સારો દ્વારકો, બીજામાં વિષ્ણુપ્રતાપે કવન કરતો દ્વારકો. જુ. કા. દો. ભાગ ૨ નામાંનો દ્વારકો આદો છે; સ્વ. કાંટાવાળાનો દ્વારકો શ્રાવણ વિષ્ણુપ્રતાપે કવિત્વ કરતો દ્વારકો છે. (જુ. કા. દો. ભાગ ૬ હામાં ને ૧૭ પદ છપાયાં છે તે સ્વ. કાંટાવાળાએ છપાવેલાં પ્રા. કા. માળા અથ ૯ મામાંનાં જ “કૃષ્ણજન્મોત્સવ” ના અને “કૃષ્ણજનન” નાં જ પદ છે, એટલે એનું જુદું સ્થાન નથી.) ૩૧

આમ બે વિભાગ પડી નામ છે, ત્યારે જ સ્વ. કાંટાવાળાનો દ્વારકાદાસ ધ્યાન-એચે છે.

આ દ્વારકાદાસ વરોદરામાં વાગીતી ટલોહયા પેળમાં રહેતો હતો અને દસો લાક વાણિયા હતા એ હકીકતને એના કોઈ પણ કાવ્યનો ટેકો નથી કે એવો જુ. કા. દો. ભાગ ૨ નાની હકીકતને પણ નથી. માત્ર એ વણિક હતો એટલું સમજાય છે.

દ્વારકાને ૫૦ વર્ષે ત્રેમાનંદે કવિતા કરતાં શીખવી ને દ્વારકાને “તે ને દ્વિંદુસ્તાની પદ આવડતાં હતાં તેના ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે અર્થ સમજાવી પછી તેનાં તે જ પદ ગુજરાતીમાં બનાવવા કવિ આજ્ઞા કરતા, એને પાસે બેસીને એવાં દસ પદ નિત્ય તૈયાર કરાવતા, અને જુવચૂક સુધારી તે વિરે સમજૂત આપતા.” ૩૨

બન્યું છે એવું કે પુષ્ટિમાર્ગિક મદરિયામાં નિત્યનાં તેમ લક્ષણોનાં કેટલાંક મજા ભાષાનાં પદોનો બેઠો અને બેઠો અનુવાદ એ સ્વ. કાંટાવાળાના દ્વારકાદાસે કર્યો છે; અને એ પણ તદ્દન અલ્પવડ. કેટલાકમાં તો નથી આવનાનું માપ કે નથી

• ૩૧. સ્વ. કાંટાવાળાએ પ્રા. કા. ત્રે. વર્ષ, અંક માં દ્વારકાદાસના “જાર માય” ને છપાવ્યા છે તે જુદા છે અને એની જ કૃતિ છે.

૩૨. પ્રા. કા. માળા, મથ ૯ મો, કવિચરિત, પૃ. ૫.

ભાષાનો ખ્યાલ; આંખ મીંચી અનુવાદ કર્યો છે. (આ વિશે “દ્વારકા” ના ચરિતમાં વિસ્તાર થશે.) એ અનુવાદ પ્રેમાનંદે પદો સમજાવ્યાં તે પ્રમાણે કર્યો હોય અને પદો તૈયાર થયા પછી પાછાં પ્રેમાનંદનાં સુધારણાં જ હોય તો શુદ્ધ પ્રેમાનંદ કેવો બાદશાહ હોવો જોઈએ એ સમજાય એવું છે !

દ્વારકાદાસ સ. ૧૭૩૦ માં કવિતા કરે છે તેમાં “રસિકજન”ની છાપવાળું “જય જય શ્રી કૃષ્ણવંદ” (૫૬ ૫ શું-કૃષ્ણજનનું) છે તેનો અનુવાદ આપ્યો છે, આ રસિકજન તે શ્રી હરિરાયજી (સં. ૧૬૪૭-૧૭૭૧). શ્રી હરિ-રાયજીનું આ ૫૬ સારી રીતે વ્યાપક થઈ નિત્યક્રમમાં છાપત્ર થયા પછી જ દ્વારકાને હાથ એ આવે, દ્વારકાદાસ તો રાધાવલ્લભી હોય, એને શ્રી હરિરાયજીનું આ ૫૬ કયાથી મળ્યું ? સૂર વગેરે તો જૂના એટલે મળે ખરાં. આ ભૂલ કેવી રીતે થઈ હશે ? ૨૦ મી સદીના આરંભના ડોઈ રાધાવલ્લભી પદસંગ્રહમાં તો બધાં ૫૬ હોઈ શકે. ૨૦ મી સદીનો દ્વારકો રાધાવલ્લભી હોઈ શકે તો જ દ્વારકાદાસના નીચેના શબ્દોની સાચકતા થાય :

‘ રાધાવલ્લભી કરે વખાણ, અકરમી શું માણે. ’ ૩૩

માત્ર “રાધાવિલાસ” એ કાવ્ય એકંદરે ઠીક છે. આનું મૂળ અને હજી મળ્યું નથી.

અને ભાષા તો આ બધાની પ્રેમાનંદનાં અસિદ્ધ કાવ્યોનાં નેવી છે; બહુતે કોઈ જ લેખકને હાથે સર્જાયેલી એ અનેક કૃતિઓમાંની જ દ્વારકાની કૃતિઓ છે.

૪૪ આપ પૃ. ૧૪૯

૩૬૦ પૃ. ૧૪૯

સ્વયં પૃ. ૧૫૦, ૧૬૩

બરાબરી પૃ. ૧૬૩

જુદી પૃ. ૧૮૧

સાફ-માફ પૃ. ૧૮૩

ધુરી પૃ. ૧૮૬, ૨૦૮

હજુર પૃ. ૨૧૩

વાન-શરીર પૃ. ૨૦૧

કાર-પ્રતિક્ષા પૃ. ૫

૩૫૦ જુવાન પૃ. ૨

૨૦૫ પૃ. ૧૪

તેણી-એણી પૃ. ૯, ૧૬

નાદાન પૃ. ૧૭

બદાર-સુગંધ પૃ. ૧૫

નવાદે પૃ. ૨૦ વગેરે

વાક્યપ્રયોગોમાં માટે અને કેવળ વાળા પ્રયોગો પણ લક્ષ્ય એવે છે.

૩૩. પ્રા. કા. ને. વર્ષ ૭, અંક ૨, પૃ. ૧૮.

૩૪. અદ્વાયી પદોકો પ્રા. કા. માળા, અંક ૯ માંનાં છે.

૩૫. અદ્વાયી પદોકો પ્રા. કા. ને. વર્ષ ૭, અંક ૨ અને ‘ રાસવિલાસ ’ ના છે.

થયેલા અક્ષરમેળ તેમ આગમેળ છટોમાંના વર્ણવ.યેશરી ચોપાયા ઉદ્ભવ
 યુચિરા લીલાવતી વગેરેથી કડવાંનાં કડવાં જ ભર્યા છે, એકું જ એક આપું
 કડું ૮ મું આપ્યાંમાં છે, જેમાં વિષમપદમા છટા ગણુ જનણને રથાને લખે,
 આપવો ભેંદે ત્યાં કેટલાયે સ્થળે ગણવી છે, કર્તવ્યનું જગજગ્ પાળુ નથી.

કદપૂર્વક આપેલા અંત્યાગ્રાસેમાં મદતવના વારવાર્તા આ પૂર્વનાં અશિર્ધ
 કાળથી ઘેરા પછુ જુદા પડે તેવા એ નથી; જેવા કે

કોણ... કોણ પૃ. ૧૬,૪૪; આયા તે...ચાતે. પૃ. ૨૬

આ જે...આજે પૃ. ૨૭, પાશિયે...વસ્ત્રી એ પૃ. ૪૨

લેખા...લેખ્યા પૃ. ૪૪,૫૩; જેસતો...યેરા તો પૃ. ૪૪

એલો...દેક હ્યો પૃ. ૪૫; મળ યા...લગન આ પૃ. ૫૫

મોટા...ખોટા ..જોટા...જોરા, પૃ. ૫૮; મોરના ..સોર ના પૃ. ૬૩

મળવું ..કળ વૃ પૃ. ૧૨૬; ચાતો...ખા તો પૃ. ૧૩૬

વગેરે સંખ્યામંદ રથાનો છે.

“સુદાયરિત”માંના એક પદની પદ્ધતિના સૂચણને અહીં ઉતારી
 કદાંત્યાગ્રાસનો જમાવ આપવો હીક ધર્મ પડશે :

“ચાલિયા વાટમાં વનવણા ધાટમાં,

હરિરા ધાટમાં છવ જીએ;

સખઠ એને સુરયા, માનવીતા પ્રણા,

સપતણી રી મણા ? કોણ રીઝે ?” ૨૬ (પૃ. ૧૮૩)

કાવ્યમંદ પછુ કેટલેય સ્થળે લીધો છે; એને જ કારણે કેટલીયે વાર સળો
 લેકવા પડયા છે, ચા નિરર્થક સખટની પૂરવ્વીથી કવિતા બરતી થતી છે :

“પૂર્ણિમા દિન બાર એ વર્ણો ગણે, તેની અભાવાસિયા,

આસ છે ગણસો જ સાઠ દિનના, રીજે જામે ના રીજે” ૬૬

(પૃ. ૨૨૬)

આવી સંખ્યામંદ સ્થળો છે.

આ કાવ્યમાં એક પદ આવે ■ એ ધ્યાન એને છે : નાટકોમા પદો કેવા
 છે એ આપણે આ પૂર્વે જોયું છે. હવે જુઓ :—

“૨ તનકે તનકે વા ચક્રવાં, હાં વા વા વા વા ચક્રવાં;

— ૨૦૦ અર્થો. આખર રેસે આ કડમાં, મુવપદ

હીઃ યનઃ યનઃ કર અહિર્યા, ખલુ છલ્લે જેસે બધ્યાં;
 છે ધગધગતી આ ધધ્યાં, હું ભવ્ય જીવાળી બધ્યાં. ૧ તનક૦
 નરખે હરખે સુત પધ્યાં, હજીએ અતિ હધ્યાં;
 દે માગી નાર બલધ્યાં, ૧ જુડી રૂઢી જલધ્યાં. ૧ તનક૦ .
 શાં છેલ્લી જોય હધધ્યાં, શાં ઝમકાર વિચ ઝલધ્યાં;
 ગધધ્યાંનાં ને છધધ્યાં, તે જારો જારો તધધ્યાં. ૧ તનક૦
 સારિમપધનિસા સધધ્યાં, સાનિધપમજરિસા કહિયાં,
 પ્રેમે પૂરાયાં હધધ્યાં, લીલા પીળા નવ લહિયાં । ૧ તનક૦ "

(પૃ. ૨૫૨-૨૫૩)

પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધમાંથી કેઈ પદ સાથે આ પદનાં દાળ અને લાખાતું
 વચ્ચે મેળ ખાય છે કે નહિ એ સુઝો જ વિચારી લેશે.

લાખાની કસોટી કરતાં સ્પષ્ટપ્રયોગો અને વાક્યપ્રયોગો તરફ લક્ષ્ય
 ભય છે, નીચેના શબ્દ આ કાવ્યની પ્રાચીનતાને સંકષ્ટ લેવા લે છે; જેમાં કે

કમ પૃ. ૩

સુપચુપ પૃ. ૮, ૧૭૭

હલ્પી=માર્ગો પૃ. ૧૦

સુતાસો પૃ. ૧૦

આપ=તમે પૃ. ૧૨, ૫૩,

સાત=સાતિ પૃ. ૨૪, ૬૫

૭૯, ૮૧, ૧૦૧ વગેરે

જીલજીલ પૃ. ૨૭

રોજ પૃ. ૨૬, ૨૨૬, ૨૬૦

કીરો પૃ. ૨૬

કાલો પૃ. ૨૬

બલસાવતું પૃ. ૩૫, ૨૩૮

નાદાન પૃ. ૩૬

બસબસ પૃ. ૩૬

ખુશી પૃ. ૫૧, ૨૮૩

સોભત પૃ. ૪૫

ખચણ પૃ. ૫૯

વિતતું=કામદેવ પૃ. ૫૮, ૬૩,

૬૭ વગેરે

ખરેખર પૃ. ૬૦, ૯૧

વડી પૃ. ૬૭, ૧૩૩, ૨૧૮, ૨૪૯

સુકામ પૃ. ૧૬

અતતુ પૃ. ૭૬

કારતું=સવાનક પૃ. ૭૬

વગર પૃ. ૭૬

સોજ પૃ. ૮૦

જન્યા પૃ. ૮૫

પિતામ્ની પૃ. ૮૪, ૧૬૮

અંત્યાનુપ્રાસોમાં, મોટા...નેતા...મોટા, કોણ...ઓણ, ચેનો...એ તેના
મચી...પચી, વાલમા...આવ મા, વચેરની સ્થિતિ નવા લેખક હવારેલી વેળી
પ્રતીતિ આપે છે; તેવી જ નિયિઓ વચેરમાં આવતા અનુપ્રાસો-ધમકો અને
રોષોની છે.

“દાસ દ્વારો મિથ્યા ભણ, વિષ્ણુનાપે થશે મુખણ.”

અને

“દ્વારમાને કરી કેવિતામાળ અપારાધ.” ૮૩૬

ઉપર એક અવતરણમાં આવતો “દ્વારકોદાસ અજન્મ છે” એ શબ્દો
અને આ શબ્દો પ્રેમાનંદની અસ્તિત્વ કૃતિઓમાં સુચક રીતે તરી આવતા
“મિથ્યા” શબ્દનો તરત ખ્યાલ આપે છે અને એ યથેા જ નથી બેટી રીતે
અજન્મ શબ્દની સાર્થકતા કરી આપે છે.

આવી રિયલિટીમાં દ્વારકોદાસના કયા શબ્દો ઉપર આપણે હવેમાર રાખી
રાહિયે ?

કમપ્રાપ્ત “અજાવકોખ્યાન” વિશે હવે વિચાર કરિયે.

અજાવકોખ્યાનની રચના સાથે પ્રા. કા. માળા અં. ૧૨ અઘમાં સં. ૧૭૧૬
ખેલે છે કે—

“સંવત સત્તરસે” છાસટ સાલે, વાંલે નિકુલ સ્વામી રરી,
ભગિયા જ હરિ ૧૪૨” (પૃ. ૨૮૬)

ન્યારે જુ. કા. દો. ભાગ ૬ ક્રમાં સં. ૧૭૨૬ છે :

“છપીસ સત્તરસેની સાલ ગાહલે, વહીની કથા જ રરી,
ભગિયા જ હરિ” (પૃ. ૨૫૬)

બંનેમાં ન્યાં રજુ તે માનવા ગ્રામમાં ખણ ફેર છે :

પ્રા. કા. માળામાં—“નંદુરનાર વિષે વિચરી કવિતા-સનિતા

સમન્વિષ્ઠરી કરી, ભગિયા જ હરિ.” (પૃ. ૨૮૬)

જુ. કા. દો. માં—“સુરતમાં રહી કરતો કવિતા-સનિતા સુખ

વિત્ત ધરી, ભગિયા જ હરિ.” (પૃ. ૨૫૬)

પ્રા. કા. માં એ પછીની લીટીમાં “રાજગુરુદને” અને જુ. કા. દો. માં
“નંદુરગુરુદને” પાઠ છે. આથી મુખ્ય તફાવત છે.

૩૬. પ્રા. કા. માળા, અં. ૬, પૃ. ૨૦૬ અને ૨૧૩.

માસ-પક્ષ-તિથિ-વાર ન હોવાથી નહીં કશું મુશ્કેલ છે. આ કાવ્યમાં 'પુરાણી' વિશે આટલી માત્ર ટકોર છે :

“રંગલુ પોથી માંચ, ન મતિ-પુરાણી મરી.” (પૃ. ૩૮)

સં ૧૭૧૫ માં તેા કવિ પુરાણીઓને પારાવાર ગાળો કાઢે છે, હલકા કરે છે, ત્યારે : આમાં એ વિશે કશું વિરોધ સૂચન નથી. એમ સમજાવન મેળવી શકાય કે તત્ત્વજ્ઞાનનો જથ્થો હોઈ એને કવિએ ગદો મવા દીધો નહિ હોય !

જાતુ, આ કાવ્ય ત્યારે ખરેખર કાવ્ય છે ? અને એ ત્રેમાનંદના સમયનું અને ત્રેમાનંદનું છે ? આ પ્રશ્નોના ખુલાસો મેળવવા આપણે કવિતા અને ભાષા એ એ વિશે કસોટી કરવી આવશ્યક થઈ પડે છે.

કવિતામાં કવિતાક અને કાવ્યબદ્ધ એ હસયનો વિચાર કરતાં આ કાવ્ય-માંથી કવિતાનો છાંટો પણ નથી મળતો કે જેવી સ્થિતિ માર્ક ડેવપુરાણીની છે. અને નથી તત્ત્વજ્ઞાનનો જ જથ્થો હોઈ એમાં કવિતા ન પણ મળે એ સ્વાભાવિક છે. હા, માત્ર અનુપ્રાસો અને ધમકોથી આપણું કાવ્ય ભરપૂર છે; પણ પ્રાયઃ સર્વત્ર એ આપાસપૂર્વક લાવેલા જેવા જજ્વાલ છે :

“હાર્દાં ત્યાં બંદી, બહી થઈ બંદી, અતિ મતિ મદી, હીન રંદી,
બહી થઈ દૂદી, કે' શિવનંદી, ચાખો ચહી, જન વંદી;
તે' અતિ આનંદી, મોટા રંદી, માર્ષાં કંદી, થઈ નંદી,
મતિ ધરી તે' બંદી, પૂરણ પંદી, રમણ ન રંદી, જતિ જંદી.” ૧૫૧
(પૃ. ૨૬૬)

“નિદે તારી નડામી, નર સુર સુરોંચો, સંપદ મુનીરા મોટા,
વંદે પાછા વિવાદે, ૧૨ વરી વનિતા, એ વિના સર્વ જિહાડ;
મામાદેવી વરાંગી, વિતનુલલ વધે, ના મળે ભૂમિ જોરા,
કાષામાયા કમાયા, ધરમધર તહાં; જાગતા એમ ગોટા.” ૧ (પૃ. ૫૮)

“મતિમાન ! મહતા આજની તે, આજની નથી હે પ્રભુ !
મવિદાન ! મરના શાસ્ત્રમાં છે, વાણી બલે શું ચિત્ત !
બળવાન બળપ્રદ બલિર્મુજ શા, કોણુ સુલ નાઈ સદે,
જીવાન કુળના દીવ છેા પ્રભુ' વાદગ્ય કોઈ ના ટકે.” (પૃ ૮૧)

નાટકોમાં જ્યોતે બુલાવી જ તેવા સંખ્યાગ્રંથ મ્લોક આમાં અપાસેલા છે અને એ બધા દેશી રાગોને મળાળે. હીરાચંદ કાનજીના પિંગળમાં બદેર

ખચીત પૃ. ૧૦૧
 રાયવા પૃ. ૧૧૧
 પ્રમાણે પૃ. ૧૨૦
 જરૂર પૃ. ૧૨૭, ૨૪૧
 ખરાબી પૃ. ૧૪૪
 જબમાં રંગો પૃ. ૧૫૧
 લાખુ=લક્ષ્ય પૃ. ૧૫૭
 ટોટા પૃ. ૧૬૧
 બિરસીખોર પૃ. ૧૬૮
 માલ પૃ. ૨૦૭, ૨૧૩
 જલદી પૃ. ૨૧૧
 મણે=મથ પૃ. ૨૫૨,
 ૨૮૧, ૨૮૬
 તમામ પૃ. ૨૮૩, ૨૮૫

ફર્લખ-મુલખ પૃ. ૧૦૯
 ધુમિ (પ્રખપલ) પૃ. ૧૧૩
 નીડર પૃ. ૧૨૧

ધર્મ પૃ. ૧૪૮
 સ્વયં પૃ. ૧૫૫, ૨૭૩
 છુંડી પૃ. ૧૬૩
 રૂમિ=રુકાવટ પૃ. ૧૬૬
 જુદું પૃ. ૨૦૧, ૨૪૨, ૨૬૪
 શુભખાણી પૃ. ૨૧૨
 આ વારી પૃ. ૨૧૬

વાચપ્રશ્નો, જેવા કે—

૧. “ માટે મન મરતાના હક થઈ, અદ્વૈત સેવ હું સાચું. ” (પૃ. ૩)
 “ માટે માણસલુખિ નિર્ભળ થવા લલોખ સાધો સદુ ” (પૃ. ૨૬૪)
 “ માટે અસળી હરે ” (પૃ. ૨૬૪)
૨. “ તે વિધે જો કે બે જણા પણ, એક રૂપાં માનમા. ” (પૃ. ૧૨)
 “ જો કે જી જી બલિહ કષ્ટ નૃપનો, તોયે ન રે સાધથી. ” (પૃ. ૨૩૧)
૩. “ મામામાં બંધારો, સારે નરસે સુતે તમે માણી;
 તોપણ સારે સારે વિધેયના કૃતી જો નહી. ” (પૃ. ૧૦૧)
 “ તોપણ સાંતિ ન સાંતપણે થઈ. ” (પૃ. ૧૧૨)

૪. કે=ચત્ that

“ વિધાવિનોદિનીએ નણ્યુ કે, મળી પિત્રાને તે નિરધાર ” (પૃ. ૩૩)
 ને કહિયે કે અછત થન છે, તો મૂઠમતિ મોટા માને ” (પૃ. ૧૧૩)

અને પૃ. ૧૨૮-૨૯, ૧૩૩, ૧૭૦, ૧૭૮, ૨૭૫ વગેરે સંખ્યાબધે સ્થાનો છે.

૫. કે=No sooner than

“ જટ રવ સુણી લગાલિયું કે, સમર રીટો સાથમાં. ” (પૃ. ૧૪)

“ એ રીતે જ્ઞાની થયા મુનિ, કે કટાક્ષ જ કીધો ” (પૃ. ૬૭)

અને પૃ. ૬૯, ૭૬, ૧૩૮, ૧૯૨, ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૬૯, ૨૭૮, ૨૮૪ વગેરે સંખ્યા-બાંધે સ્થાનો છે.

૬. કેવાં (અર્થેજ રચના-સ. અહોને સ્થાને)

“ નિર્ધનુરતણા તે સાંધ્યાં સાચા હંધવંત ધરે છે કેવા; ”
(પૃ. ૧૬૦)

આ કાવ્યમાં પાઈ (=૧૨ આના) નો વ્યંધાર્થે પ્રયોગ બે સ્થળે છે; તેવો કે—

“ જે જે પરણ્યા નણ, પરણ્યા તે યથા,

કે કે પઈના તેહ, ભારમ ભાગી થયા, ૩ ” (પૃ. ૩૯)

“ આન હોતેવ સાથ, પરણ્યા તે યથા,

કે પઈના ભાંજા, હરખમા જે રહ્યા ૭૦ ” (પૃ. ૫૭)

ચેલ સૂચક રીતે પ્રેમાનંદેશ્વર “ મિચ્યા ” સંબંધી પણ આ કાવ્ય વનિત નથી :

“ સદ પ્રેમાનંદ નામ મિચ્યા, મહો ન મુરો બોધ ૨. ” (પૃ. ૧૭૧)

આ કાવ્યમાં પ્રેમાનંદના અસિદ્ધ અન્ય કાવ્યોમાં આવે છે તેવો “ કોવિદ ” શબ્દ પૃ. ૬, ૧૧, ૨૩, ૩૧, ૮૪, ૧૧૦, ૧૪૦, ૧૭૮, ૨૨૭, ૨૮૬, ૨૮૭ એ પૃષ્ઠો ઉપર આવે છે આ શબ્દ ઉચિત્સં અને દ્વારકાદાસ વગેરેના અસિદ્ધ કાવ્યોમાં પણ દેખાય છે, (મુરતલઆમલા છેલ્લા પદને પણ વાચકો અહીં અવગ્રહિત કરી તેો ખોટું નહિ ધામ.)

આ કાવ્યમાં અતે (પૃ. ૨૮૭ મે) “ નવ વાત કવી ” એવી રીતે કહી કવિ “શામળ” વગેરેને લક્ષિત કરે છે એમ રીકામર કરે છે આ સાચું હોય તો આ કાવ્યની રચના સં. ૧૭૬૬ માં હોય તોયે કાળવિરોધથી દૂષિત બને છે.

આ રીતે આ કાવ્ય પણ પ્રેમાનંદના કર્તવ્યથી વનિત બની નય છે.

“ સુભદ્રાહરણ ” જૂનું કાવ્ય છે અને એની એક કરતા વધુ નકલો મળે છે. પણ આ કાવ્યની બુઢી બુઢી ટાણપ્રતોમાં કર્તાવું નામ બુઢું બુઢું મળે છે : કોઈમાં પ્રેમાનંદનું તો કોઈમાં ભાગવતવાળા સુરની વલ્લભનું સ્વ આંબાલાય જાનીએ આ કાવ્ય સારી રીતે સંપાદિત કરી બે વાર છપાવ્યું છે. એમની સં. ૧૮૨૧ ની પ્રત ઉપરથી સંપાદિત કર્યો અવભાગ આ પ્રમાણે છે :

“સંવત્ સસતર અક્ષાવન વર્ષે, ફાલગુન માસે નિધાનછ,
 શુકલપક્ષ દશમી શુક્રવારે પૂર્ણ ચતુર્થ આખ્યાનછ,
 સૂર્યપુર તાપી દાંડાણુ તટ, ત્યાં કવિએ કથાં વિકાસછ,
 શ્રીચરચર્ણ કૃપાથી પામ્યો, જ્ઞાનરત્ન મહાધામછ,
 સૂર્યપુરમાં કથી ગુણ ગોવિંદના વિસ્તારછ,
 ચાતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બાલજી વર્ણ ન્યાતિ સારછ
 અંબાજીનો દાસ નિરંતર વિષ્ણુ પ્રેમાનંદછ;;
 સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી થયું આખ્યાન પદ્યમલ,” ૩૭

ફા. શ. સ. ની ન. ૧૩૫ ખની હાથપ્રત પ્રમાણે છેલ્લી ૫ ભિત્તો:

“શ્રી અંબાજીનો દાસ નીરમલ વીર વલ્લભ નીધાન,
 શ્રી સરસ્વતીની પુરણ કૃપાથી પામ્યો ૩૪ આશીર્વાદ ૧૫”

—એવો પાઠ છે અને અન્યત્ર જ્યાં જ્યાં ‘પ્રેમાનંદ’ ની છાપ છે તેવાં બધાં સ્થળે વલ્લભની છે (૩૪વા ૧, ૧૭, ૨૫, ૩૦ અને ૩૧ ની અત્તી કહીએ). આ પાછલી પ્રત સ. ૧૮૩૬ માં નકલ થયેલી છે. પ્રા. કા. માળા પ્રથ ૧૪ માં સર્વત્ર પ્રેમાનંદની છાપ છે. વાગુ, આમ કેમ યરા પામ્યું હશે ?

અહીં એ જમાલમા રાખર્ડ જોઈએ કે સ. ૧૭૫૮ ફાલગુન સુદિ ૧૦ શુક્રવાર (તા. ૨૧-૨-૧૭૦૨) એ સાચો દિવસ છે. સ. ૧૭૪૬ કે ૧૭૬૫ એવી બે સાલ મળે છે તે નિર્ણય છે. તે તે વર્ષમાં તે એ દિવસ અનુક્રમે શનિ અને સોમઆવે છે આપણે જોયું છે કે પ્રેમાનંદના સિદ્ધ કાવ્યોમાના સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતાં કાવ્યોમા રણયજ્ઞની સાચી સાલ સ. ૧૭૪૬ની છે. એ પૂર્વે જ નળાખ્યાન જેવી સખજ કૃતિ રચાઈ ગઈ છે. સુમદ્રાદરણુ એ પછી બાર વર્ષે બન્યું છે. આ કૃતિના શુદ્ધરતા વિષયમાં સ્વ. અબાલાલ જાનીના જ સબ્દ અહીં ઉતાડુ છું :--

“ પ્રસ્તુત સુમદ્રાદરણુની રચનામાં, કાવ્યરચનાનાં ત્રણ ઇવન તત્ત્વોમાથી, વસ્તુસંબંધનાં ત્રણ ઉપર પ્રેમાનંદે સવિશેષ લક્ષ આપેલું જણાય છે; રસ-નિષ્પત્તિ તે કરતાં ગૌણ અને છે અને પાનાલેખન તે પામર જ છે. x x તેણે પોતાની સુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને જીરો હોઝનુભવ દાખવ્યો છે, પાત્ર બે-એક સ્થળે (દ્રૌપદીને સાપપ્રસંગ અને અનીતિમય ઉદ્દમારોનો પ્રસંગ) તે મૂળ વસ્તુનું અનુવિત રૂપાંતર કીધાથી, તેની વસ્તુસંબંધના દેખામસદ અને રસ-ક્ષતિવાળી થઈ છે.” ૩૮

૩૭. સુમદ્રાદરણુ (૨ છ આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૩.

૩૮. સુમદ્રાદરણુ (૨ છ આવૃત્તિ), પ્રસ્તા. પૃ. ૧૫૫.

સાચા કવિની યજ્ઞ યોડાની કૃતિ ઇતીક વાર નળની હોય, યજ્ઞ પાત્રાદેખન તો નળજી ન જ હોય, ત્યારે આ કાવ્યનું પાત્રાદેખન પામર છે એવો સ્વ. કવિનીનો અભિપ્રાય છે અને એ વાતની જ છે

કાં સુ સ ની ઉપરની પ્રતમા "વદિશ" ની છાપ છતાં એની જ્ઞાતિ તો ચતુર્થી રી કહી છે, જ્યારે વદિશ જ્ઞાતિએ તો ઔદિચ્ય ટોળકીઓ હોતો

"ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ ટોળકીઓ દ્વિજ રહને વાણી દ્વિજ,
નાના બદ સુત વદિશો આ ક્યા હરિગુણની હતી" ૩૯

આવી સ્થિતિમાં નિર્લુપ બાવલો મુરકેલ થાય છે પરંતુ વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની નં. ૮૮૪ ની છાપપ્રત મળી છે તેમાં અવલોકનમાં આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે

"સ વત સતરમે ને અકાવન, ફાદગુન મામ નિધાન,
શુકલ પદ્મ દશમી શુરુવારે પૂરુ યજ્ઞ આખ્યાન ૧૮

×

×

×

શુભમુર તાપી તટે, તાહા મવિનો વાસ,
કી શુભચક્ષુ કૃપા સ્વકી પામુ જાન રત્ન પ્રમય ૨૨
શુભાદીપકમાં ક્યા કહી શુભ હરિના વિચાર,
ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ ટોળકીઓ, દ્વિજ પણ જ્ઞાતિ સાર ૨૩
બદ સુખદેવનો સુત નાહાનો, તસ વંશલ નામ નિધાન
કી સરવતીની કૃપાસ્થા પૂરુ હૃદ આખ્યાન ૨૪' ૪૦

તે તે કથાને સર્જન આ પ્રતમા "વદિશ"ની છાપ છે એ જ પ્રશ્ન વિચારણીય રહે છે તે આ મધ્યમા કેટલી કહીએ તો એવું છે એવું

"કડવા એકત્રીસ પદ્યો છે આકાશ પાત્રીસજી,
રામ રામની વાચ શુભની, દેશી છે હજોસજી" ૪૧

પ્રા. કે. માળા સ્વ ૧૪ માગા પણ આ જ પ્રમાણે છે, પણ કાં. સુ. સ. નં. ૧૩૫ ખખ પદ "આકાશે છે વાલીસ" છે, જ્યારે વડોદરાની સે. લા ની પ્રતમા "૫૦ નવસે ને લેતરીસ" છે. છપાવેલી અને આ વચ્ચે આમ ૬૮ કહીને તફાવત છે. આ વચ્ચે તે વધારો નથી. પણ ૫૧માં મળુવાના પ્રમાણે

૩૬ પદ્યો બાવલ (૫ મિ પ્રેસ), પૃ. ૧૩૩

૪૦ આચાર્ય શુભ સ્વાસ્થ્ય અડ—પ્રા. મજમુદારના લેખમાંથી સોપાન.

૪૧. સુબદ્રાદેવ (૨ જ આદિતિ) પૃ. ૧૨૩

ફેર છે. એ રીતે ૨૫. જાનીએ સ્વેચ્છા ગણેલ આમાં પણ સ્વેચ્છા રહી શકે છે, કેમ
આ પાછળી પ્રતમા કડવા ૩૧ જ છે, સ્વેચ્છાવાળામાં ૩૨ તેમ નહિ.

આમ વડોદરાવાળી પ્રતમા વલ્લભ વિશે સંકારહિત સ્વપ્ન ઉલ્લેખ જોતા એ
માનવા કારણ મળે છે કે વલ્લભ પ્રેમાનંદના આખ્યાન ગાઈ સંભાળતો હશે તેથી
એનું પોતાનું સુખદ્રાહરણ પણ લલિયાઓએ ફેરવી પ્રેમાનંદને નામે ચડાવી દીધી
હશે. નમણું પાત્રાયેખન પ્રેમાનંદથી શક્ય નથી, એ શીખતા આવતા વલ્લભને
સ્વાભાવિક છે, અને બાગવતનો નવમસ્કંધ પણ વલ્લભ સ. ૧૭૬૫માં પૂરો કરે છે,
એટલે આ નબળી કૃતિ એની હોય એમ માનવામાં નડતર લેવી થતી નથી.

આ રીતે આ નબળી કૃતિના કર્તૃત્વનું સમાધાન મળી જાય છે નહીં
સામ્ય આવે ત્યાં પ્રેમાનંદની વલ્લભ ઉપર છાયા છે તે કારણસૂત્ર એ લક્ષ્યમાં
રાખવું જોઈએ

(તેમ વલ્લભ અભાસમાં છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ અભાસમાં હોય એવું એની
કોઈપણ સિદ્ધ કૃતિમાંથી આપણે મેળવી શકતા નથી)

પ્રા. કા. માળામાં અંધ ૧૪ માં આ ઉપસત "કુકિમણીહરણ" ૨૫ કડવાનું
કાવ્ય છપાયું છે આ કાવ્ય શૂર્ણ છે એ નિર્ધારિત છે એની સ. ૧૯૦૮ ની એક
હાથપ્રત ગ્ર. વ. સો. ના સમઢમાં (ન. ૧૦૪૨ ની) છે. છપાયેલા અને લખેલા
કાવ્યમાં કેટલો ફેર છે, સુખ્યત્વે પ્રયોગોના જ વિષયમાં જા. જા. કે (=No ૬૦૦૫૨
1833 પ. ૧૦૧, ૧૧૪), વક્રી (૧૦૪), મટિ (વાકપારબે ૧૦૪, ૧૨૧, ૧૪૮, ૧૬૮),
આમ=આ પ્રમાણે (૧૦૫), કરામતી (૧૧૦), જવલ્લે (૧૪૫), અતનું (=કામદેવ
-૧૮૦) આ પ્રયોગો હાથપ્રતમાં પ્રાપ્ત નથી આમ જોમને આ કાવ્યની અર્વાચીનતા
લાગેલી તે આપોઆપ નજ થઈ ગઈ છે

સુદિન કાવ્યમાં કડવા ૩, ૬, ૮, ૧૨, ૧૩, ૧૮ ને અતે વલ્લભમાં પ્રેમાનંદની
છાયા છે, આ વળેલો હાથપ્રતમાં સમૂળગા નથી. માત્ર ઉલ્લા કડવામાં જ ૪૮ મી
અને ૫૬ મી કડીમાં છાયા છે તે જ હાથપ્રતમાં છે પેલા વલ્લભ હાથપ્રતમાં રહી
ગયાં છે કે મૂળમાં નહિ જ હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ આ કૃતિ પ્રેમાનંદની
હોવા વિશે ખાસ શંકા નથી લાગતી

આ કાવ્યમાં સપાદકોએ એક સ્થળે મહત્ત્વનો ફેરફાર કર્યો હોય એમ લાગે
છે એ લાગ આ પ્રમાણે છે :

"સતીએ બરી સિંદૂરની યક સાત, ઉપર અક્ષર લખ્યા નહિ જાત, ૩૦
સ્વામીને મન નય આવે બ્યજ, મટિ લખિયા છઠ જુજ જ

વસ્તુ

છંદ શુભંજ કન્યા તણે, આજ કરી અવ્યુત ૨;
ભામિની એ ભાને લલો, પત લખ્યો માનૂતને ૨. ૩૧

કહેવું . ૬ કું

છંદ શુભંજ

પ્રભુ સ્વસ્તિશ્રી દાસી રી પેર ભાળે, વિષ્ણુ આપને કાણુ પચેથી દાણે;
કદા ના રમા દેવદેવેશ રાળે, સદા સર્વદા પ્રેમી તો પ્રેમ થાળે, ૧
રાગ માણી ચાલ

શુભ નગર દ્વાપરમણી, યદ્ય કોટિ ત્રિભુવનપતિ;

નિગમ અજમ મુજ શિરમણિ, છું જગજીવન તમ તણી.

તે પ્રીતિ કેમ ગયા વીસરી. ૨"૪૨

ન્યારે હાથપ્રતર્ભા આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે :

“સતિયે તાંણિ શિંદુરનિ ટંક નિકતે ભરયો વિધાતાયે અંક;

ઉપર અક્ષર લખિયો અભળ પછે લખિયો છંદ તોરંબ.

વસ્તુ

એમ આજ અવ્યુતનિ કરે ધણિ

પછે ભાવ લખ્યો ભાંગનિયે ધણો.

છતિશ્રી ભાગવતે માહાપુરાણે દશમસ્કંધે શ્રીહરિ વિષ્ણુ સપ્તોપનામ
પંચમેધ્યાયઃ ૫

રાગ છંદ તોરંબ

શુભ નગર દ્વાપરમણી જશે રેક તારિ ત્રિભુવનપતિ

તે પ્રીતિ કેમ ગયા વિસરિ છું જગજગ્જીવન તમ તણિ.”૪૩

ઉપર ઉમેરણા છંદ શુભંજમાના “પ્રેમી તો પ્રેમ થાળે” એ શબ્દો

પ્રેમાનંદની રાંકાસ્પદ કૃતિઓમાં આવે છે તેવાને મળતા છે; એ પ્રથમ નાયને જ
ખૂશલા દતા તે આમ નીકળી જતાં પાક જૂનો આવી નય છે.

આ કાવ્યમાં વધુ વિગત પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલે એ કથારે જ્ઞાણું એ કહેવું
પુરેષ છે; સમવતઃ ઓળાદરણુ નછડની એ કૃતિ જણાય છે. અને તેથી જ
પોતાના નામની છાપર્તુ જાદુસ્થ આમાં નહિ હોય.

૧૭. સ્વ. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા અંથ ૯

આ સોપાનમાં પ્રાપ્ત દ્વારકાદાસ વિશે ખુલાસો ઉપર આવી નય છે. હવે હરિદાસના વિષયમાં ખુલાસો કરવો અવશિષ્ટ રહે છે.

હરિદાસનાં કાવ્યોમાં પણ સિદ્ધ અને અસિદ્ધ એવા બે પ્રકાર માલુમ પડી આવે છે. એનાં બે ચાર કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેમાં માત્ર સામળશાનો વિવાદ (સં. ૧૭૨૬) એ એક સિદ્ધ કૃતિ છે. આમાં કોઈપણ સ્થળે પ્રેમાનંદને વિશે સીધો કે આડકતરો કાંઈપણ નિર્દેશ નથી; જ્યારે “ભારતસાર” (સં. ૧૭૩૭ અધિક આવજી) માં અંતે

“સંનત્ સત્તર સાહવીયાજી, કચમ કહું વિપ્ર ગુરુનો શિષ્યજી,” (પૃ. ૮૬)

“કૃપા કવિવર કેરી હોય જી, હરિદાસ તો આ દિન ભોય જી. ૧૧”

(પૃ. ૮૬)

સીલાવિરહની આતુરી (સં. ૧૭૨૨) માં—

“વિપ્ર કેરો શિષ્ય છું, માજી જોયો શ્રી નરહરિ. ૧૦” (પૃ. ૧૦૧)

અને “આજ” (સં. ૧૭૨૭—માધનો મગજવાર) માં આરંભમાં જ “નમી ગુરૂંવને હુ પેલોજી” (પૃ. ૬૧) આશ્લેષ નિર્દેશ મળે છે. આ પાછલી ત્રણે કૃતિઓમાં વર્ષ વગેરે અપૂર્ણ છે, એટલે અક્ષિતપી એના સાચા-ખરાનો નિર્ણય લાવવો સુરેશ છે, છતાં સં. ૧૭૩૭ના અધિક આવજીવાળો “ભારતસાર” નો નિર્દેશ કરી સમય એમ છે. એ વર્ષમાં તો અધિક આશ્વિન હતો, કેમકે હરિદાસના વર્ષ કાર્તિકાદિ છે. છતાં એ વિશે મને આશંક નથી. પણ આ પાછલાં ત્રણે કાવ્યોમાંના સ્પર્શપ્રયાગ તો જતા કશા એમ નથી.

તેમને પૃ. ૬૬

જુદું પૃ. ૭૦, ૭૨

ધર્મ પૃ. ૭૨

વગર પૃ. ૭૪, ૭૬, ૮૭

લીલું પૃ. ૭૫

કળસ પૃ. ૭૬

સ્વયં પૃ. ૮૭

બરક પૃ. ૮૭

આમ ત્રણ=નિમ ત્રણ પૃ. ૧૧૦

ખામી પૃ. ૧૧૩, ૧૨૪

કમી પૃ. ૧૧૭

ગર્વિણી પૃ. ૧૨૦

મટિ (વાઘચાંબે) પૃ. ૧૨૭

કે=યત્ પૃ. ૧૧૬, ૧૨૩

અત્યાનુપ્રાસોમાં તે તો...એ તો (પૃ. ૭૦), મોટી...મોટી (પૃ. ૭૭), મધ્યો...પર્યો (પૃ. ૧૦૭), મોટો...મોટો (પૃ. ૧૦૮), મોટું...મોટું એ જાણીતા છે.

આ ઉપરાંત ચામરુપક એક અગ્રેજ નીટ=need સંબંધેના પ્રયોગ ધ્યાન

પ્રેરે છે :

“એમ થયું રહી કામળી બીડ, રૂપિયાની થી છે નીક” (૫ ૧૨૭)

હીઠાકારે “નીક (નીક)—સોઠાપણું કે નડતર” અર્થે કહેા છે. આ સંબંધે મટિ કોમ છતાં મને આશંક નથી નીક જ દોઈ શકે!

અહીં દરિદાસના “સામળયાના વિવાહ”ના બે સ્થળે પ્રેમાનંદ કે પરીમાનંદ અને એક સ્થળે ‘સુરકૃપા’ આવે છે તે વિશે ખુદાસો આવશ્યક છે :

- (૧) “તે બીવા પ્રભૂ નયણે નીરૂં અગણે મૂળૂ મરે ગાઢ ।
 લીલા કંપલુ સૂરારસ સાગર તે મ યે નીચે તાફ ॥ ૨૦ ॥
 તે મટિ ત્રિકમલ સૂળીએ પૂરલુ પરીમાનંદ ।
 મન ઈલા છે હરીકૃષ્ણનની આવા ગળુ ગોવંદ ॥ ૨૧ ॥
 સૂળી વચન સામળીયા દરસો સૂરવર એમ બોરે ।
 મન્ય મન્ય રે નરસહીઆ નહી મે અજા અજા રૂઝ તેરે” ॥ ૨૨ ॥
 (૪૭૩ ૪ થું)

- (૨) “સંકર ગુરુ સંભારવા પ્રમદે ગ્યાન રસાય રે ।
 પાણી નરસહીઆ ફેરા જાનથી રીઝા દીનદ્યાદ રે ॥ ૪૪ ॥
 તે મોટે શ્રોતા સૂણે સૂર ગણે કરેલા રીસ ।
 સુરકૃપા વના નવ મને જગતપીતા જીવહીરા ॥ ૪૫ ॥
 (૪૭૩ ૧ હું)

- (૩) “આરતિ ઓવારણ કરીને, રહો બેઠુ કર જોગી ।
 માઢાવાજ ઈલા દાસને છે પ્રભુ પૂરે કોડ ॥ ૧૮ ॥
 હા બજો ॥ દરપ યાચે પૂરલ પરીમાનંદ ।
 લીલા નીરૂ નાયની તે ગાઢ જૂલુ ગોવંદ ॥ ૨૦ ॥
 ત્યારે પૂરપ આપ્યું રીસથી સનમૂખથી જહૂરાએ ।
 એટલી કીવા દીડી નાયની ત્યારે બાજા આશ્રજ યાએ ॥ ૨૧ ॥
 પડે અજની ઉડે ભરીને ભજા મે મૂલ વાત ।
 સુવાલસ કીરનન પ્રભુ વચ્ચે પૂરમુ કરને નાય ॥ ૨૨ ॥
 પડે મેઢેતે કર્યો પ્રામ પ્રિયે કીરતન બળુ ।
 અનોમ વાલ્યો નરસહીઆનો સ્વામી ચારખપામ્ ॥ ૨૩ ॥”

(૪૭૩ ૮ થું)

૧ હા ખડમાં નરસિંહ પ્રભુલીલાનું ગાન કરવાની ઇચ્છા રાખી પૂર્ણ પાંચ માનંદ ત્રીમને પ્રાર્થના કરે છે. હરિદાસ પોને પ્રભુલીલાગાન કરવા પ્રેમાનંદની પ્રાર્થના કરે છે એવું આઆપી નીકળી રાકતુ નથી.

૨ બ ખડમાં નરસિંહને જેમ શંકર જેવા યુગુ મળ્યા અને એની કૃપાથી નરસિંહે કીર્તન ચાઈ ભજવાનને રીડ્યા, તે પ્રસંગે કવિ સામાન્ય લોકોએ રજૂ કરી ભજવાનને મેળવવામાં, અને નહિ કે કવિતા બાવામાં, યુગુની કૃપા અનિવાર્ય ॥ એવું માત્ર કહે છે.

૩ બ ખડમાં ફરી નરસિંહ પૂર્ણ પરમાનંદ પ્રભુને પોને શુભાગમ કરે તે મટિ હા ભણાવવા માગે છે. આમા પણ એ કથન માત્ર નરસિંહને જ લાગુ પડે છે અને પરિણામે લાખ પદો કરાને પેલા પુષ્પની ભેળથી આરભ કરે છે.

આમ આ ત્રણે પ્રસંગમાં ગર્ભિત ગીને હરિદાસ પ્રેમાનંદને જ હૃદયથી કાઈ કહે છે એ કાઈપણ રીતે પુરવાર થઈ રાકતુ નથી. અને પ્રેમાનંદને પણ કવનનાજ તેા આ જ સમયનો છે, ન્યારે હજી એ કાચી કૃતિઓ જ આપી રહ્યો છે, જે વખતે હરિદાસ “વિવાહ” પ્રેમાનંદની કેટલીએક કૃતિઓથી જરા પણ ઊતરે નહિ એવો રચી આપે છે.

“વિવાહ” સિવાયની બાકીની ત્રણે કૃતિ પણ પેવા બહુતા “મિથ્યા” રાખાવી વચિત નથી :

“અભિપ્રાન એ મિથ્યા બહોણ, હરિદાસ હરિજન વખાણેણ.”

(ભા. સા. પૂ. ૮૬)

“હરિદાસનું શું બગુ છે, અભિપ્રાન મિથ્યા ધારેણ.”

(આજ પૂ. ૧૨૬)

હરિદાસની આ ત્રણે કૃતિઓમા કવિતા નથી.

આ ઉપરાંથી સ્પષ્ટ થશે કે સોપાન ત્રણ માના પહેલા ત્રણે મુદ્દાઓને કાઈપણ વળાઈ મળી રાકતુ નથી.

ચોથો મુદ્દો પ્રેમાનંદને પર સિધ્ધો હોવાનું બતાવેલો પેત્રો “‘‘છે નવ દાસ” વગેરે સર્વેયો છે ૪૪ આ પૂર્વે એમાંના વીરજી, પુત્ર વસંત, રત્નેશ્વર, દ્વારકાદાસ એ ત્રણેના વિષયમા સ્પષ્ટતા કરામા આવી છે અને હરિદાસ વિશે ઉપર જ સ્પષ્ટતા થઈ ગઈ છે, એટલે એ વિશે અને વિશેષ મહંપણ કહેવાનું રહેતુ નથી.

૪૪. સ્વ કે. હ. મુને “પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ” (ની ત્રીજી આવૃત્તિ) મા આ સિધ્ધો કોણ એ વિશે ચર્ચા કરી છે. ઉપરના પાંચ ઉપસાંત બધું

૫, ૬ અને ૮ માં સુદાની દ્વારકાદાસની હકીકત પણ પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

૭ માં સુદામાં સુરુર્ન નામ સુપ્ત રાખવાનું હરિદાસની કૃતિઓમાં સૂચિત છે એનો એ કૃતિઓ જ અસિદ્ધ થતાં ખુલાસો મળી આવે છે.

૧૬. સ્વ. કાંટાવાળા : પ્રા. કા. માળા ગ્રંથ ૮

આ પૂર્વે વીરજીના કૃતિઓના વિષયમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે, “બક્ષિરામનું આખ્યાન” અને “દશાવતારની કથા” એની કૃતિઓ તરીકે સિદ્ધ થઈ શકનાની સ્થિતિમાં નથી. એનાં વિશેષ અણુ નીચે પ્રમાણે ॥ :

૧. નીચેના શબ્દ તેમજ વાક્યના પ્રયોગ અને અર્થાનુમાસના કાખલા પ્રેમાનંદના જેટલા જુના નથી, તેથી બેચક્ર પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિઓમાં જેવા પ્રાપ્ત થાય છે તેવા પ્રકારના છે :

સાક પૃ. ૧૩૦

સામ=સાહિત્ય પૃ. ૧૩૨

દાન=મોક્ષો પૃ. ૧૩૪

રાસ=પણાં પૃ. ૧૩૬

પુરો પૃ. ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૪૭,

તમમ પૃ. ૧૩૭, ૧૬૮, ૧૮૫,

૧૫૨ વગેરે

૧૮૬, ૧૯૧, ૧૯૬ વગેરે

જુદો પૃ. ૧૪૪

મતવાલા પૃ. ૧૪૮

મેળ પૃ. ૧૫૦

મોહ...ખોટું પૃ. ૧૫૪

કાલ (?) પૃ. ૧૫૬

નાદીન પૃ. ૧૬૦

કણ્ણ પૃ. ૧૬૨

કોણ...ઓણ પૃ. ૧૬૬, ૧૬૨

મેલો...મેલો પૃ. ૧૬૮, ૧૯૮

ધર્મ પૃ. ૧૭૬

મુગમ પૃ. ૧૭૮, ૧૯૪, ૨૧૦

વખત પૃ. ૧૮૫

પાંદેન આખ્યાનનો અને કદાચ લાલતનો કર્તા બાઈચકરી દાસમાં (દ્વારકાદાસ અને હરિદાસ ઉપરંત) [૪ થી આગૂતિમાં રત્નોદાસ પણ], દેસાઈ સંકેતદાસ (સુવર્ણમાં સૂચિત), ધનદાસ (પાંદેની ગીતાવાળો), ધનદાસસુવ મુદર (દસમસ્કંધ પૂર્ણ કરનાર), રત્નોદાસ (હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન લખનાર), ઓલપાડની નાની બાઈ (વિવેક વલ્લભીશ વધારનારી), રત્નોદાસ (ગામવાણુનો વિજ્ઞાસી આખ્યાનનો કર્તા) એમ દેસાઈનાં નામોનાં ખુલાસો આપે છે. પણ કાંઈની કૃતિઓમાં પ્રેમાનંદનો મુક્તમ કે કથાકાં સુરુ દેવા વિશેનો નિર્દેશ મળતો નથી. મુદરે દસમ પૂરા કર્યો છે ત્યાં પણ પ્રેમાનંદ સુરુ હતો અને એમની આજ્ઞાથી મેં આ કાવ્ય પૂર્ણ કર્યું છે એમ લખ્યું જ નથી.

૨. પ્રેમાનંદનાં શાસ્ત્રપદ કાળોમાં યુવક રીતે આવતા પેલા "મિથ્યા" શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે તેવા "દયાવતારની કથા"ના આરંભમાં જ છે :

"સુરૂપાથી કંઈ જાણું, કરે સંત ને સાર;

કવિ વીરજી નામ યાત્ર છે, મિથ્યા વહેતો સાર. ૫" (પૃ. ૧૭૫)

૩ બળિરામના આખ્યાનમાં આરેકા સંવત્સરની પદ્ધતિ એનાં બીજાં કાળોમાં નથી; જેમકે

"સંવત અદ્વૈતસાગર સાતે મીચુણુ ને આકાશ રે;

આદિમતમ અંધ પૂરણુ કાધો, આવણુ એકાદશી ઉતાર રે

શુભવાર તો સારો ભાઈ x x x x" (પૃ. ૧૭૫)

"દયાવતારની કથા"માં વર્ષ આપ્યું છે ત્યાં "આદિમતમ આ અંધ કાધો" એ પંક્તિ આવે છે. સ્વ. કાંતાવાળાએ સંપાદિત "સુરેખાદરણુ"માં પણ ૧૧ સાથે "આદિમતમ અંધ છે ખરા" એકું મળે છે; પરંતુ સ. ૧૭૫૫ ની જૂની હાથપ્રતમાં આહું કશું નથી :

"સંવત ૧૭૨૦ માઠાં અંધ સપૂરણુ યાએ ॥ અવશાં ॥

વૈશાખ શુદ્ધે પચમી વાર શ્રદ્ધે તાંઠાં દેહેવાએ ॥ અવશાં ॥

(અ. ૧. સો. ૬. હ. સિ. પુ. નં. ૧૫૫)

તેથી સ્પષ્ટિત તો એ જ છે કે "સુરેખાદરણુ"માં કથાધિ નવી પ્રતોમાં "આદિમતમ" શબ્દ હશે તેની સાથે સરખાઈ જતાવતા આ શબ્દપ્રયોગ થયો હોય.

૪. કવિતાની દૃષ્ટિએ સુરેખાદરણુ અને કામાવતીની સાથે પેલી બેઠ હિતિએને માર્ક મેળ નથી.

આમ એ બેઠ હિતિઓમાં આવતી હકીકત પણ તેથી સ્વીકાર્ય રહી ચકતી નથી.

"કામાવતી"માં આંતે "કાલિદાસ સરખા કવિજન, રઘુવંશ કાધો પાવન."

(પૃ. ૧૨૬)" થી પ્રેમાનંદનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ નથી, કેમકે સ. ૧૭૨૫ સુધીમાં પ્રેમાનંદે રઘુવંશ કે સૂર્યવંશ વિશે કાઈ લખ્યું નહોત્યું નથી આપ્યું. માત્ર આ જ કારણે સ્વ. ડી. બ. કે. હ. મુવે પ્રેમાનંદે સ. ૧૭૨૫ માં રઘુવંશ રચી કાઢ્યો હતો એવી કલ્પના કરી છે. શ્રી નરવરચાલ દેસાઈ "માક"ટચપુરાણુ"માં જ "સૂર્યવંશ"નું વર્ણન આવી નબ ॥ એમ કહે છે. આ સાથે કાલવિરોધ સ્પષ્ટ છે; એટલે કવિ અહીં "સરખા" શબ્દથી કાલિદાસનો જ નિર્દેશ કરે છે.

‘ પાવન પ્રેમાનંદ (૧) ’ વિશે તો જુદાસો ઉપર આવી જ મથો છે.

“ કામાવની ”ની હાલ એક પણ મત નજીકમાં નથી; છતાં કવિતા, કામ્યગદ્ય અને બાધાની દૃષ્ટિએ એ કૃતિ જૂની છે, એટલે વીરજીની સ્વીકારવામાં મને લેરા પણ સંકેત નથી. એમાં કવિત્વ યા (પૃ. ૩), વાક્યારણે મટ્ટિ (પૃ. ૩૪), નલ્લે કે (પૃ. ૩૧-૩૮), કેન્હાર (પૃ. ૧૭) એવા અર્વાચીન ચાર જ પ્રયોગ જણાય છે, પણ જેમ દરિદાસના ‘ વિવાદ ’માં જન્યુ છે તેમ આ માત્ર સુપાદ્રીય શૂનો જ હશે એમ માત્રું દંડપણે માનવું છે.

વસ્તુસ્થિતિએ વીરજી જુરાનપુરથી આવી વડોદરાના જુરાનપુરામાં આવીને રહ્યો હોય એવું સિદ્ધ કરવા જ એને નામે ચંડેલી નવીન બે કૃતિઓમાં પ્રયત્ન થયો જણાય છે. એને કોઈપણ રીતે સાબિત કરી શકાય એવું લાગતું નથી; અને તેથી વીરજી પ્રેમાનંદની કૃપાએ કવિ થયો એમ કહેવું બાજબી નથી. શામળની હોડમાં કામાવની લખી એમ કહેવું તો તેથી મંજૂરિત જ નથી.

૧૫. સ્વ. કાંદાવાળા : દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન

અર્ધ વર્ષનું જ અસ્તિત્વ ટકી શકતું નથી ત્યાં વર્ષકના અંતિ વિશે મર્ધ કહેવું એ વર્જિતોચ્ચાપાત જ છે. એથી જ પ્રેમાનંદની પત્નીનું નામ હરકોર હવ, પ્રેમાનંદની ૩૨-૩૩ વર્ષની જામરે વર્ષક જન્મ્યો હતો, વર્ષકને સંસ્કૃત તથા દિંદી ભાષાનો પ્રેમાનંદે અસ્થાસ કરાવ્યો હતો, પ્રેમાનંદના મિત્ર માધવની શુદ્ધિમાં વસ્ત્રકે માધવકાવ્ય લખ્યું એનાથી પ્રેમાનંદ ગુસ્સે થયો હતો, વસ્ત્રકના જનાવેલા “ વસ્ત્રકવચા ” પ્રમાણે પ્રેમાનંદ-શામળ વચ્ચે વાદ થયો હતો, એ વગેરે મૂળમાધા વિનાની વસ્તુઓને કપાય સ્થાન નથી. પ્રેમાનંદે પાપી ન પડેરનાનું પણ લીધા પછી છેક સં. ૧૭૮૧ આસપાસ વસ્ત્રકે કૃત્યુવિષ્ટિ લખી પિતાને સતુષ્ટ કર્યા ને વીરજીએ પાપી આણી આપી તે એવાર પ્રેમાનંદને જાણી વગેરેની અસિદ્ધતા તો આ પૂર્વે જ જતાવવામાં આવી છે, તો પછી વસ્ત્રકે પિત્ર પાસેથી વારસામાં પુસ્તકોની માગની કરી એ વસ્તુને મનુ કર્યા અસ્તિત્વ જ છે.

“ પ્રેમાનંદકા ” વસ્ત્રકે લખી કહેવું એ પણ તેથી નિર્મૂળ છે, તો પછી દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનના આરભમાં પ્રેમાનંદના ગુરુનું નામ શમસરમ્ અને મિત્રનું નામ માધવ હવ, એવાત ક્યા જળ ઉપર ટકી શકે એમ છે, એ સ્પષ્ટ થઈ જ નમ છે. “ શામળશાના મોટા વિવાદ ”ને અંતે

“કાવ્યચરણમકરંદ લેવા, શોતા વક્ત્રા ઇન્દ્રે મન રે;

પણ રસમચરણ-મકરંદ છે આમાં, આ રસે જયો વિધન રે.”

(૫. ૧૪૦)

—એમાં દેખાતા સમચરણ ગુરુનું સ્થાન તો એ મંથની અસિદ્ધતાથી જ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે. “દશમસ્કંધ”માં આવતી “સમચરણકમળા-મકરંદ લેવા ઇન્દ્રે પ્રેમાનંદ” એમાંના સમ તો જનવાન સમયદ્રવ્ય ■ એ દશમસ્કંધમાં આવતી પ્રેમાનંદની આજ્ઞા સમસંક્રિતી જ સ્પષ્ટ છે.

૧૪. સ્વ. કાંટાવાળા : દ્રૌપદીહરણ

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંક ૧ થી તરીકે “દ્રૌપદીહરણ” નામનું ખંડાવ્ય પ્રેમાનંદ-રચિત કરી છાપવામાં આવ્યું હતું તેની પ્રસ્તાવનામાં આપેલા કવિચરિત્રના અર્થ મુદ્દાઓ વિશે કહેતાં પડેલા એ કાવ્યના કર્તૃત્વ જગેરના વિષયમાં પ્રથમ કહેવું યોગ્ય થઈ પડશે.

આ કાવ્ય દેશીઓના ઓઠા નીચે અક્ષરમેળ તેમજ માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલું છે. કડવાંનાં કડવાં કોઈ એક દેશી રામને મવાણે વિસિદ્ધ છંદમાં પ્રયોજાયેલાં છે. આ પદ્ધતિ આપણને “અઠાવકાવ્યાન”માં જોવા મળી છે. આ કાવ્ય ખરેખર પ્રેમાનંદનું છે કે નહિ એ કવિતા કાવ્યભંદ અને ભાષા એ ત્રણે દૃષ્ટિએ ભેડું આવેલું છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય કાવ્ય તરીકે ઠીક થઈ ચેલું છે. પ્રસાદ અને માતૃકા એ ગુણોનો પ્રાચલ અસાવ છતાં એકંદરે અર્થમદ્યુતમાં કંઈ ઓછું પડે છે. રસબંધિ પણ ક્યાંક આછા સ્વરૂપમાં તો ક્યાંક સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં થાય છે. અર્થાલોકારોનો મોટો ભાગ પણ પકડી શકાય છે. એમાં સૌંદર્ય પણ છૂટુંછવાયું અત્રત્ર છે; પણ સંખ્યાલોકારોનો ખૂબસો આવી નાટકોનાં પદોની અને વલ્લભનાં કાવ્યોની જેમ કૃતિને કડંબ જનાવી મૂકે છે :

“એવું સંભળી નાર તોજ હૈયા લાગી ઇછા પોકરે,

બોલ્યા બધું નિયારીં તો મન રજી આ સાંચ છાપેઃ કરે.

સોપો ભીમ લણે બલે મુમુનિરે કે કર્મ છાપેઃ કરે,

આ મારે પડી એહ તો દર બજો વમે જ છાપેઃ કરે. ૧૦

(૫. ૧૫૩)

“રક્ષા કંઠે નવ જવ રત્ર અવરક્ષા તમારી,

પક્ષા વરે નહિ કદિ કરે કોઈ પક્ષા સખારી;

ઠક્ષા ધ્યા નર નહિ મરે નેમ ઠક્ષા પડેથી,
ઠક્ષા યાચો જઈ જા મળો રે અઠક્ષા વડેથી. ૨૪ "

(૫ ૧૭૨ ૩)

"વાર વાર તો વહે ન બે હુંદે વિચાર રે,
ધાર ધ્યાનમાં સુખાચ આચ આણું માર રે,
ન્યાર ના કહી પહુ તહુ મળી જ સાર રે,
હાર રો પછે બેઠે વહી ઇમે સહાર રે ૧૧ "

(૫ ૨૧૫)

"હવી દ્ર ન ઉદ્ર ન ચદ્ર" સમુદ્ર, ન મૂક ન રક, ન નુત્ત અનુત્ત,
ન પ્રેમ ન નેમ ન વેમ ન રેમ, હરે રે' હરે રે' અમારા બિચારા! ૩૧"

(૫ ૨૨૨)

"વાપને ડાઘ વીરે કરી, નાખને પામ શીરે ધરી,
આગને સાગ ધીરે જરી, સાગને ડાઘ વીરે વરી! ૩૫ "

"નરવરા તન પાકુતણા બાલા, કરવરા થઈ રે' જવ ચે બલા,
તરવરા તવ કોઈ ખરે ખરી, હરવને બજતા હરિ હે હરિ! ૨૦"

(૫ ૨૬૨ ૩)

આ નમૂના નેવાથી કવિને સમ્પ્રસન્નતામાં થયેલું ક્ષ અને છતાં કમરે ને
પગે બાપાને મચકવામાં પરિણામગ્ર કૃત મૂર્તિ વાચ છે અનુપ્રાસો અને ધમકની
બેઠાલી કોઈપણ બાપના સાદિત્યમાં કદાચ આટલી નહિ મળે.

"કાવ્યપ્રકાશ"નું દોષપ્રકરણ સામે શખી દોષો વીણવામાં આવે તો
એ પછી કોઈ નિર્દોષ નહિ નીકળી શકે! આનું હાક તો પ્રાચીન પદ્ધતિના
કાવ્યશાસ્ત્રી જ સમજી શકે!

કાવ્યપ્રકાશની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ આપણને આ કાવ્યથી લેણ પછી સતોષ
મળતો નથી આ પૂર્વે અર્ચામાં સમાવિષ્ટ થઈ ચૂકેલા કાવ્યોમાં છદોદોષ માટે
આ કાવ્ય પ્રાચીન આવી જ્ય એટલે છે લઘુને સ્થાને ગુરુ અને ગુરુને સ્થાને લઘુને
વિશે કોઈ જ કહેવાપણું નથી એ નસાવી જ લેણ નેહયે પરંતુ દુસ્વ અમારને
દીધું કરેલા પડે ચા વડકાગા નેહાદારની પૂર્વના સ્વસ્તે લઘુ કરીને એ પછી
અક્ષરમેળ વૃત્તમાં સામળતા જે કષ્ટ શ્રોતાને અનુભવાય તેના પ્ર્યાય તદ્વિદો જ
કહી શકે.

‘ જુલિ મુને મુલુવો પૂરવ જ મી વિધિ લધુ
વિરતારી તે ભાખો હરણુ મમ આવા તલુ બધુ,
જદા ફરે સાદી દુષદ વણી પુતી નરવમુ,
તદા ત્યા મું પામો જયદ્રથ તદી એ કદ મધુ -૫” (૫ ૧૧)

આના ઘણા હતાદરણ છે, એવા જ અક્ષરો તેની નાખવાના વિસ્પદ્ય
જતા, હતા એવા

વતિમગની ભવાનકતા પણ અપૂર્વ જ છે હવરના જ શિખરિભીના હતાદરણ
એ રપદ છે, છતા વિશેષ નમૂને જોઈતો દોષ તે ૧ એ જ મોડો જોયે

“ શુદ્ધ લોભોશો એ એ-ધરનધર તે વહિને ॥ ૧૬ ॥
શિદ્ધિ સિદ્ધિ વિભુષે મહીં જ્યમ ત્યમ મું-પ્રતિ તે લદુ ॥
સેવાએ દરકરી એ વિધિ જલુપતિ કું-રથા મદારેવ જેવા,
તે વિધિ કુ ગ્રાને નમો નમો છદુ છું સારીં વિધિયો સેવા” (૫ ૧)

પ્રાય સર્વત્ર આ વિવિધ છે હરોન આપમા કવચિત્ કથારા છે તે
નાકડો પદેલા આ કૃતિ રચાઈ દોષ એવો ખ્યાલ આપે છે ૫ ૫૧ હવર પદ્યગુર્વ
દત્ત આપ્યું છે તેના પૂર્વાર્થ આર્થાઈ છે, જેવું કે—

“ મુન કંવા મુનુ ખાટા, બધ જ તેને વિધિવિધના ટોટા ”

—મા છદુ મખમા આર લધુ છે, હદ સામના નિવમ પ્રમાણે પૂર્વ મળના
મખના યોર તરીકે લધુ એક આવી વતિ પડવા નવજુ જોઈલ. “અજાવકાખ્યાન” માં
આવી આર્થાખ્યાન પજુ આ દોષ કેટલેક રવે છે પણ આસ ખ્યાન એ એ છે તે
તે અનુક્રુપ છે

“ નકુલ ને રુદ્રદેવ વિસ્પદ્ય તે પદ્યપદ્ય
રહતા રહતા કર્મ, ૨ થન જન દામખા ૧૯
મીરાને કર્મ ના છેડે મું કાટા ત્યા રહો ૧૨
હા રૂખા વર્ધ નાટી તે પજુ તું વિસ્પે અર ૯૧”

મીરા અક્ષર છાખા છે તે એવાથી તજી સમગ્રી જશે નાખો વિસ્પદ્ય
હરવા ચાદનો નથી

અમગની મુખિચરતા વિષે ૧૯ નાકિદાસચાર્દએ એ મળુ છે તે નાખી
છ અને ૫ ૧૫૬ અર્થાચીન છે

ચિત્રકાવ્ય અને એકાક્ષરીની ફરહતા વિશે માત્ર સૂચન જ કરી વિરમું છું. ગુજરાતી પદ્ધતિએ અંત્યાતુપ્રાસની ક્યારા વિશે પ્રેમાનંદની અસિદ્ધ કૃતિઓ વિશે વાત કરતાં અત્યંત ધ્યાન દોરવામા આવ્યું છે. એ સ્થિતિ આ કાવ્યમાં પણ પ્રવર્તે છે. એના નમૂના આ છે :

મોટું...ખોટું (૪-૫ વગેરે), મોટાં...ખોટાં (૪), મોટાં...વિખૂટાં (૧૧), ચંચૂ ને...વચૂં તે (૩૭), ખોટા...ટોટા...ભેટા...મોટા (૫૦-૫૧), મોટા...ભેટા (૭૧), ભટ્ટ...ભટ્ટ (૨૧૭) ભટ્ટ...હટ્ટ (૧૯૭), તે તે...ચેતે (૫૩, ૭૮), વસ્તા...રતા (૫૫), આપના..માપના (૬૮), આપમાં...માપમાં (૧૨૧), મંચે...વંચે (૧૧), બચિયો...પચિયો (૬૭), ક્રૌંપદીને...મદીને (૧૦૮), કુકાટા...ખાટા (૧૫૪), મર્દતા...ખર્દતા (૧૮૬).

વર્ણોત્ત્ત નકામું બેવડાપણું. ભેડું કે

“ અરે તિ ભટ્ટ જટ્ટસો જ ઝટ્ટ ઝટ્ટ હોય ર,

નરેટ કાળ ! રેટ હ જ પટપટ સોય ર;

કવિ કયે ઉચ્ચારી એમ ભટ્ટ લીમ કદ ર —

પડે, તડે, ચડે અરિયો તેહ ત્વાહો ભટ્ટ ર. ૪૦” (પૃ. ૧૨૫)

“ અરર ! હાં ! મયા માહરી નથી, ચરર ચિત્ત તો લાગશે કથી ”

વગેરેમાં અરર, ચરર, ખરર, ઝરર વગેરે મૂળાક્ષરના વર્ણોત્ત્તની અરેરાટી, અને બબંભોળા તેમજ સાતુસ્વાર રાખોવાળાં વૃત્ત વલ્લભના “ ફરાસનગુધિર-પાનાધ્યાન ” માં છે તેવાં વિશે તો મૌન જ સેવું છે.

આ રીતે કાવ્યબધધી તો પ્રેમાનંદની સિદ્ધ કૃતિઓ સાથે જોવી શકે એવી આ કૃતિ નેવામાં નથી આવતી. હવે લાખાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, આના રાખના અને વાકપના પ્રધાન એમ બે પ્રકારે આપણે જોઈ લઈએ.

, નીચેના રાખોળા પ્રધાન ધ્યાન ખેંચે છે :

ગુજરે (= રીતે ૧૩)

ક્યારા (૧૫, ૨૦)

સ્વયં (૧૬, ૧૨, ૯૯, ૨૪૨ વગેરે)

બુલબુલ (૨૪, ૩૨)

મુકામ (૩૮)

સંદેશો (૫૮)

નમેરા (૪-૫)

ચદ (= કવન ૧૬, ૧૭)

ટસે (= દષ્ટિએ ૨૦)

ચોખ (૧ ૨૪)

દસ (૧ ૪૭, ૧૨૪ વગેરે)

બચેનર (૫૪)

દોષ (=દોષાણું ૫૮)	ન્યાસ (૬૭)
રેણ (=સગર ૬૯)	જાડી (૧૧૦)
નિધિ (=સમૃદ્ધિ ૧૮૨, ૨૪૬)	અનાયઆસ (૨૨૭)
એન (૨૩૩)	મિચ (૨૫, ૩૧, ૩૩, ૩૬, ૫૨ જગેરે)
પસાર (=Pass વઠાવું ૨૫)	નેરો (૨૭)
પ્રણી (૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૫ જગેરે)	જનાવર (૩૨)
ખિચારા (૩૭, ૧૫૭, ૨૦૬, ૨૨૦ જગેરે)	
વગર (૪૧, ૭૦, ૧૦૭)	જરૂર (૭૭, ૯૧)
ગરક (૮૩)	જુદા (૮૯)
મુદો (૮૯)	સાર (૯૨)
સુ-સાગનો (૧૨૨)	બાજુ (૧૦૬)
કમી (૧૬૬, ૨૬૧)	ભોજદારી (૧૩૧)
ધીમરો (૧૬૧)	ફિર (૧૭૧)
લભામ (૧૯૬, ૨૦૧, ૨૩૦)	ખરખર (૧ ૧૬૫)
રેમ (૨૨૨)	સકાર (૧ ૨૧૫)
આપ (=તમે ૩૫, ૫૨, ૫૬, ૬૮, ૮૫, ૮૬ જગેરે અનેકવાર)	કારવાદ (૧ ૨૨૬)
ક'યકુ—યકુ (૩૫)	નમૂર્ષ (=નમીને ૪૧)
ગુણુ (૮૦)	ભિમ (ક્રિયાપદ ૧૭, ૧૪૬)
તાર (૧ સી ૮૭)	બીતુ (૮૨, અબીતુ ૨૨૦)
	બહે (=બધ ૧૧૧, ૧૮૭, ૨૦૮, ૨૧૫)
વિમોરણ (=વિમોરણ ૧૬૬)	હાલે (=હમણાં ૧૭૦)
બીત્યું (=બીધું ૧૮૨)	પ્રુક્ત (=પ્રુક્ત ૨૧૪)
રજા (=રુચિ ૨૨૪)	બાણ (૨૫૧, ૨૬૨)
પ્રુની (૨૫૨)	એમના (૧૦)

તેણીએ (૫૪)

સાક્ષ (= વર્ષ ૨૬૩)

દીવાદાંડી (૨૩૯)

આમ (= આ બાજુ ૨૩૦)

આ સખો પ્રેમાનંદનાં સિદ્ધ કાવ્યોમાં નથી મળતા, વાક્યપ્રયોગોનાં નીચેના
બાન બેચે બે

૧. કે = No sooner than :

“ સપ' ગરુડ દેખી ગસરાયા, કે હરે હરતે સા'વા.” (પૃ. ૭)

“ કળે યુદ્ધ કે ચરનો ત્યાંય.” (પૃ. ૧૧)

“ પુર પોજ ઉલ્લાસી કે ત્યાંય, આવી ખડ્યો સાત રે.” (પૃ. ૨૫)

(આ ઉપરાંત પૃ. ૬૭, ૧૮૫, ૨૦૭ જોવાં,)

૨. કે = That :

“ તિનું ઇ જ કારણ કે ગન તેણીએ;

મારું હરી લીધે, કુઝળી અતિ રહુ પુ. ૧ ” (પૃ. ૫૪)

૩. માટે વાક્યાર્થે :

“ મોટા ભાગે મળિયું માટે, આ લાગુ રત્ન રે; ” (પૃ. ૫૬)

૪. તોપણ :

“ તોપણ રામજી લાજ ગયા જય, શત્રિપણે રકુવંદન રૂપે.” (પૃ. ૬૮)

“ કહા કૃષ્ણા યદ નાર ? તોપણ તુ વિદ્યે અરે !

૫. કેમકે :

“ હોમકુશળ છતી તમહું લીમ નેમ રે,

કેમકે અનેક એક તો હણે ન વે' અરે. ૧૩ ” (પૃ. ૨૧૬)

૬. હોઈ (મ. હોઝન=hoist નો એક જ વાક્યમાં છુટા કર્તાના કારણે પૂર્વ
વાક્યમાં છુટા જ કર્તાથી) :

“ હે લીમ આબ્ય અરિ ભય અપાર આયો,

પામાર પૂર કરતો મુનિ હોઈ બાણે,

જેમ જીવ વટપટા થઈ પાસ આબ્યા,

માંકું સૂતે સુહરમે પર્ણ પાંચ વાળ્યા. ૨ ” (પૃ. ૧૫૬)

ઉપર બતાવ્યું છે તેમ ‘આપ’-તમે નો પ્રયોગ, બહુવચનમાં એકમને-તેમને વગેરે
નવા પ્રયોગ છે. પણ ‘આપ’નો તૃતીય પુરુષે અ-ગુજરાતી પ્રયોગ પણ હોય
લાગ્યો છે; જેવો કે—

“ શાઓ જ સાહે સણી આપ કિસા રહા ત્યાં.” (પૃ. ૨૫૬)

એવો એક દિ. પુ એ. વ. મા "કરીય"ને સ્થાને "કરો"નો અપપ્રયોગ પણ મળે છે : "વા હરી હ તેમ કરો," (પૃ. ૭૩)

આ પ્રયોગો અપ્રેમાનંદીય છે.

આ કાવ્યકૃત રચનાવર્ણુ બૃ કા. દો. ભાગ ૫ માંમા સ. ૧૭૩૨ છે, જ્યાં પ્રા. કા. માળા, અથ ૧ લામા સ. ૧૭૪૫ છે, આ ઉપરાંત કયા રચાયુ એ વિશે કુદ્ કુદ્ વિધાન બનેમા છે.

બૃ કા દો "હરકાજ રચુ દિન આઠમે, કવન આ કરિ રીઝુ નાથને
તિ હરમાજ ન નદપતિ બહી, હર વને" (પૃ ૨૫૫)

પ્રા. કા. મા : "હરકાજ વરી દિન આઠમા,

કવન આ કરિયુ ધરી પાઠમા

હીરથ કે લખુ બેઠ લહે હરિ,

હરવને બજતા હરિ દે હરિ." (પૃ. ૨૬૪)

પછ બનેમા વર્ષ ન મળે છે માસ-પક્ષ-તિથિ-વાર હોત તો આ વિશે નિર્ણય કરવાનું શક્ય થાત.

આ બે વર્ષ સાચા તરીકે સ્વીકારિયે તોયે એક મુશ્કેલી બની પાવ છે જે સામળને અનુક્રમીને વધેકો મલમલ નિર્દેશ, એવો કે—

(૧) "(તો) હવે ઉબોઝ હિમાયતી, કરેલો કલ્પ ઉપાધ,

કમ' ખર કે'હુ પડે, નિ સચય મન માય રી" (પૃ. ૧૬)

(૨) "કવિઓ નૃપના ઽ શ્રીના, હજીધરે ભળધર વાસ,

જગતીસુરે હુ હોલી તો, પલ્ વટખનન વાસ. ર૯" (પૃ. ૨૬૫)

આમા પડેલામા સામળના "ઉદમકમ સવાદ"ને અનુલક્ષી અને બીજામાં રખીદાસના સામળના આશ્રપને અનુલક્ષી ટકાર છે એવી સ્થિતિમા કાળવિશેષ બિનો થાય છે અને આખી કૃતિ યોડે રચાયેલી હોવાનું તરી આવે છે.

પ્રેમાનંદના અસિદ્ધ કાવ્યોમા મળે છે તેવા કવિતા-સવિતા અને કૌલિક શબ્દોથી પણ આ કૃતિ વંચિત નથી

"કવિતા-સવિતા શી વરી, તન મન ધન ધન રાસ,"

"દ્વિજ ॥ ચાતુરવિંશી વડોદરે, વિનવિ કૌલિકને વસતો દર," (પૃ. ૨૬૫)

(કવિકૌલિક માટે પૃ. ૧૮૮, ૧૯૪, ૨૦૧ પણ જુઓ.)

પ્રેમાનંદ ચતુરવિંશી ચાલીશો દત્તા. એના કાવ્યોની કટલીક દાષપ્રતીતિ જે ચતુરવેંડી ખલુ ઉદિયાઓને દાવે લખાઈ ગયેલું મળે છે. તેમ "દ્રૌપદીદાન"માં

એક સ્થળે ચાતુરવેદી મળી આવે છે, પણ અહીં એ ભૂલથી લખાયુ લાગતું નથી, પણ અનુપ્રાસની સ્થિતિ જોતાં મૂળ લેખકથી જ લખાયુ છે :

“વહી કમ દોડી બધો નરનાથ, કહે કવિ કોઈ જ કોવિદ બ્રાત”

મથે દ્વિજ ચાતુરવેદી જુથાય, ધરે અભિમાન મળે જ બધાય ” (પૃ. ૨૦૧)

ટીકાકાર પણ વિનાસકોચ “ચાતુરવેદી દ્વિજ (હુ-પ્રેમાનંદ)”

એવુ નોધે છે, ચોવીસાઓ ચતુરવેદી છે? ચતુરવેદી તો ચોર્ચાર્થી મેવાડાઓ છે, અથવા ઘોઠ પ્રાણીઓને એક પ્રકાર છે. લેખકને આનો ખ્યાલ નથી રહ્યો હાતતો જો તે કાચાતે તો પાણુ એક ખંડ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ચાતુરવિંશી મળે જ છે, આવી રીતે એક અંકથી બીજી પણ થઈ છે, આ કાચ પહેલા જ કડવામાં સ્પષ્ટ છે તે પ્રમાણે “વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદ”માં છે (પૃ. ૧૧), છતાં (પૃ. ૪૧ ઉપર) “જૈમિનિ વાણી વહે સુણો, જનમેજય પ્રતિપત્ન” એમ મળે છે (પૃ. ૬૪) વળી “વૈશંપાયન વદતા મુનિવર, તનુ-પરીક્ષિત સામળિયે” અને (પૃ. ૨૫૬ ઉપર) “જૈમિનિ રાધને બાળિયા લાવશું” મળે છે આમ કેમ થયું છે એ સમજાય નહિ એક છે !

આ કાચમાં ઉપર નોધાયેલ છે તે પસાર (to pass) શબ્દ ચાલયો છે, તેનાથી જ આ કૃતિની અર્ચાચીનતા સ્પષ્ટ થઈ જાય એવી ■

“એવા આડંબર સાથે કાંધી, પસાર પુરપોણ એક ને” (પૃ. ૧૫)

આ શબ્દને સ પ્રસાર સાથે કરોડ સંબંધ નથી. એનો અર્થ “વગાવડ” થતો જ નથી એ અહીં લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈયે.

રાકાસ્પદ બધી કૃતિઓમાં કોઈ અને કોઈ રીતે, ઠેર ઠેર તત્સમ આકાશતને સ્થળે રોધકા-બોધકા-ટકોદારો વગેરે આ-એકાકાંત શબ્દો, સોષ (-સમવડ), ચત્ત-ચત્ત, જનો નકામો પ્રશ્ન, કોવિદ, કવિતા-સવિતા, ભ્રમણ (ક્રિયાપદ), વીસ વયા, દ્વય, સ્વય, મક્કાકુ, અસુગંધ, શબ્દ (-સાચળુ), ભદ્રુ-ભદ્રી (-ભદ્રે), ઉજેહ-ઉત્તહ (-ઉત્તરા) એ વગેરે ખૂબ પ્રયોજાયેલા મળે છે આની પ્રેમાનંદની કૃતિમાં બહુવંતા તો નથી, પણ દ્વય સ્વય ઉજેહ ભદ્રુ જેવાની તો લેરો પણ રાખતા નથી, જેવી પેલા રોધકા-બોધકા-ટકોદારો-દેવા જેવા શબ્દોની નથી.

આવાં આવા અનેક કારણોએ રાકાસ્પદ કૃતિઓને પ્રેમાનંદાદિની સ્વીકારતા આપણે અચાળયે છીએ, અને એમ કરવામાં આપણે કાર્યપણુ ખેદ કરતા નથી; ભ્રમણ શુજરાતી સાહિત્યના વિકાસની સ્વાભાવિકતાને જોવાસ્પર્શવામાં સરળતા જોઈયે છિયે.

આ સોપાનના દરે એક એક મુદ્દાની સ્થિતિ જોઈએ :

(૧) પદેશા મુદ્દામાં સાધુ રાજ્યચરણસવાળો કિસ્મો નોખો ॥ તેનું હૃદયસ્થાન વહીવટના સખ્દો અને સામજિકાદનો વિવાદ એનું નિરાકરણ થઈ ચૂક્યું છે, એટલે આ પદેશો મુદ્દો અસિદ્ધ હશે છે. પ્રેમાનંદે આખા દિલ્હીસ્તાનની ધાત્રા મરી હતી અને પ્રથમ દિલ્હી સુરદાસનું અનુકરણ મ્યું હવે એ વગેરે “પ્રેમાનંદકથા”ની વાતો પાયા વિનાની જ છે, તેા “પાપી” પદેરવા ન પદેરવાને ખાતુ વિશે તેા શુ જ કહેવું ? આ મુદ્દામાં “મર્યાદા સુધી પાપી પદેરી જ નહિ !” એમ કહ્યું છે, ને “પાપી” નિષ્પ્રભોત્તરને અનુસરી એક વાર પાપી પદેર્યાનું પણ કહ્યું છે, આ વગેરે વાતો પાયા વિનાની છે ને સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે.

(૨) બીજા મુદ્દામાં કવિતાની વહેચણી વિશે સૂચન છે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સર્વ ભાષાની ખૂબીઓ આવે એવી કવિતા પ્રેમાનંદે લખવા બીધેલી. એનું નિરાકરણ જેમ થઈ ચૂક્યું છે તેમ વહીવટની દિલ્હીપદ્ધતિની કવિતા વિશે પણ ખુલાસો થઈ ચૂક્યો છે.

આ વાંદામાં રત્નેશ્વરને જાગે મરાઠી ધાટીની કવિતા આવી હતી, પણ રત્નેશ્વરના કોઈપણ કાવ્યમાં મરાઠી ધાટીની કવિતા નથી. એણે અક્ષરમેળ સં. વૃત્તોમાં યોગી કવિતા આપી છે આત્મવિચારચક્રોદય (વૈરાગ્યબોધ વગેરે) અને એના ભાગવતના અનુવાદમાં અધ્યાયને આરંભે આ તેા સંસ્કૃત પદ્ધતિ છે અને નહિ કે મરાઠી; એટલે એ વાત પણ ટકી સકતી નથી, મોરારજીત જેવી આર્યાચિત રત્નેશ્વરે ઘણી કરી છે એ ખખ્ખુ તેથી અસિદ્ધ વાત છે.

વીરછને કહાન વાતો લખવા સોપાયેલી, છતાં એણે “જહિ રામગુ આખ્યાન” અને “દશાવતાર મ્હા” પણ લખી અને સુરેખાહરણ તેમ જામાવતી તેા સામજીની દોડમાં રચાયેલી. પરંતુ વીરછ અને સામજીની દોડની સહપતા જ નથી. આ પૂર્વે તે તેના સમય વિશે ચર્ચા કરતા આ સૂચનાર્થ ગયું છે.

સુરદ સિંધુ હનો એવું દશમસ્કંધની જેની પૂર્વિમાં કથાક પણ નથી મળ્યું.

(૩) ત્રીજા મુદ્દામાં નર્મદ-નવવશામની ચાદ્મિ અનુલક્ષી પ્રેમાનંદે ભાગવત સ્કંધ ૧ થી ૧૦ (૮) સુધી રચવાની સલાહના કરવામાં આવી છે. નર્મદ-નવવશામની યાદી વિશે ઘસણધી સોપાનમાં ખુલાસો આપવામાં આવશે. આદી ભાગવતની રચના પ્રેમાનંદે મરી છે કે નહિ, મ્હી તેા કંટાળી કરી છે, એનો ખુલાસો મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની દ્વાયપ્રતો મળે છે તેમાં ભાગવતના સ્કંધનો સ્પષ્ટોલ્લેખ દોષ તેવા માત્ર દશમસ્કંધ (અને એ પણ પર અધ્યાયે ૮૨૬) નાના-મોટા મળે છે. એ સિવાયનો એક પણ સ્કંધ મળતો નથી. સ્વ. કાંટાવાળાને “ પ્રદલાદ કયા ” મળી આવી એમ કહી એના આરંભમાંના “ અષ્ટમસ્કંધ પૂરણ દવો. દવે કદું દશમસ્કંધ ” (પૃ. ૧) એ વાક્ય ઉપરથી આજો સંપત્તમસ્કંધ હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે; અને એની બે દ્વાયપ્રત હોવાનું પણ કહ્યું છે. (પ્રસ્તા. ૪)

આ કાવ્ય ખરેખર પ્રેમાનંદે રચેલું છે એ કોણે મુશ્કેલ છે. કાવ્યને અતે—

“ શ્રી ભાગવત ભાવાર્થમાં, મીધર થયા દીપ;

તે અનુસારે કયું, હરિ કરતા થદિય. શુભ.” (પૃ. ૫૬)

—એ મીધરની ભાવાર્થદીપિકા ઉપરથી આ કાવ્યાનુવાદ કર્યાનું કવિ કહે છે, આ વસ્તુ જ અને સંકોચક લાગે છે. પ્રેમાનંદે માત્ર સાદો અનુવાદ જ કર્યો હોય એ મળે તોતરે એવી વાત નથી. બીજા કવિઓનાં પ્રાયઃ અર્ધા પ્રદલાદાખ્યાન રચિક છે, ત્યારે કવિ આનું સાદુ જ અમલૂતિ વિનાનું લાણુ કાવ્ય અર્થે જો પ્રેમાનંદના વિષયમાં અને એકું નથી. પેલા મહાભારત પર્વોની જેમ કાંઈક થયું હોય એમ મને લાગે છે. જેમકે ૬૪ (પ. ૩૬૧) નામદાર (પં. ૫૦૦), બન (=કુસાન, પં. ૫૭૭), આથ (=તમે, પ. ૮૮૨), વાક્યારથે મારે (પં. ૧૧૦૯) કરતા..., વસ્તા (પં. ૧૩૮૪), એ પંક્તિ પ્રચેત્ર નવા છે. એ માળી કાંટામા આવે તો કૃતિ અવશ્ય જૂની લાગે. આ કાવ્યને તેથી “ દ્રૌપદીસ્વયંવર ”ની જેમ અર્ધસંકોચક કૃતિમાં મૂકું છું.

“ વામનકથા ” ખરેખર સાત્રુ અને પ્રેમાનંદનું જ કાવ્ય છે. આ કાવ્યની પ્રા. કા. ત્રે. ની છાપેલી વાચનમાં અંતે “ અષ્ટમસ્કંધ હજી પૂરણ કરવો, સંક્ષેપે કયા વખાણી ” (પૃ. ૨૫) એ મળે છે, એ ઉપરથી દીકારે નીચે પ્રમાણે સંભાવના કરી છું કે—

“ આ પરથી એમ જણાય છે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદે જેમ સંપત્તમસ્કંધ અને દશમસ્કંધ કર્યા છે તેમ અષ્ટમસ્કંધ પાત્રુ કર્યો હતો, અથવા પ્રથમસ્કંધથી તે દશમસ્કંધ સુધીના બધા સ્કંધ કર્યા હશે.” (પૃ. ૨૫)

સ્વ. કાંટાવાળાને મળેલી ચાર પ્રતોમાં છેલ્લી ૧૨-૧૪ કાંટાઓમાં મળવાત એમને જણાયેલા છે, અને એમણે પાઠ ૩ છ પ્રત પ્રમાણે રાખ્યા ■ (પૃ. ૨૫). હું અહીં આવશ્યકતાનુસાર છેક ૭ માંથી ૧૪ માં સુધીની કાંટાઓ ઉતારું છું :

“એવું કહી જાતિ બાધીએ, પણ જધાયા જોપાળ,
 લોક કહે જાણે બાધીએ, પણ જધાયા જોપાળ ૭
 અનુરુદ્ધસરલ તે ચૌદ મહે, આજ્યા પ્રેમાનંદ પ્રભુએ
 અમરક ધની રાખા કાઢી જવ કૃપા કીધી વિષુએ ૮
 પડે દેશાસન આપ્યું ઇંદ્રને અમર સદુ સુખી થયા,
 જાડિદારે બામનસળ પોળિયા થઈ પોને રથા ૯
 કદરિયા વિસ્તારવા, નદિ પાર પામતુ પ્રાણી,
 અમરક ધ દહ પૂરણ કરો (મરે) સહેપે કયા વખા ૧૦
 કયા શીવામન વણી, તે શીખે ને ને સામલે
 લહે કૃષ્ણ વીરથ વણુ, કાલિક પાતિક પરજળે ૧૧
 કદરતા ફરવા કારજ કરવા, લીએ નારાયણનું નામ
 જોડવા ઉઠવા એક સમયે તે પામે મહા ધામ ૧૨
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ ભક્તિ આપે ને મુખે બને ભગવાન
 અનુરુદ્ધસરલ ધ્યાન રાખ્યું, (તેણે) ભાખ્યું વામન આખ્યાન ૧૩

વર્ણન

પ્રેમાનંદ શ્રી વામનવણુ વાચી સુખી સમયે હરિ રે
 અનુરુદ્ધસરલે કષ્ટ વેદી, અમરક ધ કયા કરી રે ૧૪”

(પૃ ૨૪-૨૫)

શ્રી કા દેવ ભાગ રત્નમા વામનચરિત ૧૬ કાવાનુ છપાયુ છે (જ્યા
 આરભ્યા ૧ કાવાનો પ્રણેપ છે) તેના અત ભાગમાં આ નિશાનીવાળી પદ્ધતિઓ
 નથી બાધીમાં પાડેલ છે, અને ઉલ્લી ઇ લીટીઓને સ્થાને આ પ્રમાણે મળે છે

પ્રદલાદ જાણે કૃપા કીધી ભક્તની રક્ષા કરી

ને મરગે હરિષદ પામવા, તે મુખે જપે શીલરિ

સુતા બેઠા કારજ કરવા લીએ હરિનું નામ

પ્રેમાનંદ પ્રભુ ભક્તિ આપે પામે વેકુલ ધામ” (પૃ ૨૭૧)

શ્રી વ સો. ના સમ્રાટમાં વણુ હાથપિલ ન ૨ ૮૭૫ અને ૧૦૩૪ની છે,
 તેમાંની ૧૦૩૪ની સ ૧૮૬૯ની હપ્તમાં ૭ થી ૧૪ને સ્થાને આ પ્રમાણે મળે છે,
 જેને ૨। શ્રી સ હ. વિ પુ ન ૧૧૨ કોપા સપૂર્ણ ટેકા છે ૪૫

૪૫. ૨। શ્રી સ હ. વિ પુ ચાલી ભાગ ૨ ભે ૫ ૨૪૨.

“ એવુ કઈ જાણીશને મોકલો પાતાલ ।
 લોક દેહે બધી બાધીઓ પશુ જમાયા મેળાજ ॥ ૭ ॥
 ઇદ્રાસન રાણુ ઇદ્રવ દેવાતા મુખીઆ મચા ।
 બધીફારે અતરણ્ય પોડીઆ ધરને રદા ॥ ૮ ॥
 એ કયા શ્રી વામન તારી ॥ બજે પ્રને સામરે ।
 વને દૂર તીરથ તજ કોળી પ્રાચીક પરજને ॥ ૯ ॥
 મુતા બેડા ને કારજ કરતા લીને દરીનું નામ ।
 પરમાનંદ પ્રજુ મળી આપે સમરે સીતારામ ॥ ૧૦ ॥ ”

બાળીની પ્રેમામા પશુ નદિ જેવી ભેગામોઢે કે પાડમેરે આ જ હગબો
 છે, ન રની પ્રેમામા અતે આપેલો વિશેષ છે .

“ શ્રી મુકુ ગોવિન્દનું કહેમા રાણુ ધાંવ
 શ્રી નામનજનુ ભાણુ આપાન ॥ ”

આ સ્થિતિમા શ્વ કાદાવાળાની કહેવાળી કે જ પ્રવતા ન આ નિશાનીવાળા
 હમિશને વિશ્વાસાત્ર ની સકાય એમ નથી બરની એવી શકા બધ છે કે
 ભાગવતના રકથ પ્રેમાનંદે રચ્યા છે એવુ સિદ્ધ થાય એ હરોરે આ હમિશ
 પાછળથી થયે જતાય છે એવે અભ્યસકથ પૂરા કરાવું અને એ ઉપરથી
 ભાગવતના નવમસકથ મુખીના રકથ સ્વખ્યાનું તેમ આ કાવ્ય નદારામમાં
 રચ્યાનું વગેરે સ્વીકાર્ય બની શકતા નથી

આ કાવ્યમા ‘ પ્રેમાનંદ પ્રજુ રામ રીકયા ધણુ ” (૬૩ ૧૪, કી ૭) એ
 વગેરે વાક્યોથી એમ પણ સમજાય છે કે આ કૃતિ નવાખ્યાન પાળીની છે. એની
 ખાતરી કવિતાની પ્રૌઢિ અને રસની જમાવટ જ કહી આપે ॥ એથી આ કાવ્ય
 સ ૧૭૭૦મા થયું હશે એવી રવ બનીની કોઈ કારણે ને સભાવના પથેથી તે પણ
 મને કીક નથી લાગતી

(૪) એવા મુદ્દામા જતાવ્યા મુજબ કવિના અપ્રસિદ્ધ અથ હાથ લાગ્યા છે
 અને હજુ મળવાનો સંભવ છે એવી મતવજના વિધાનમા પણ કશું વળદ મને
 જણાવ નથી

(૫) આ મુદ્દામા “ રદમણદરણ ” નું અટી થડીમા વચાય તેવડ કાવ્ય
 એક દિવસમા સ ૧૭૨૦ ની સરદપૂર્ણિમાને દિવસે રચ્યાનું કહેવામા આવ્યુ
 છે, એની ખાતરી શ્વ કાદાવાળાએ સામે યદિયાજ મૂકી એક કદાકમા પાડ પૂરા
 કરી ગયાથી થવાનું કહ્યું છે એ અટી થડીમા ગઈ સકાયુ હોય એ સારમે

કરો વાધો નથી; પરંતુ આ કૃતિ ખરેખર પ્રેમાનંદની છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ. આ કાવ્યની એક પણ દાસ્યપ્રત હાથ મળતી નથી; છતાં એ માત્ર જૂનું છે એમ મને એનો અભ્યાસ કરતાં લાગ્યું છે. માત્ર એ પ્રેમાનંદનું છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

“રમ્યગ્ન”ના કવિચરિતમાં લખાવ્યા પ્રમાણે “આમળ પાઠળનાં ઘણાં પાનાં ફાટી જએલાં છે” એવા ચોપડામાં “લખમણાદરણ” છે. તેમાં એ કાવ્યના ૧૯૧ કંઠવામાંથી ત્રણ લીટી ઉતારી છે, જેવી કે—

“પ્રોટા કવિજન આમળ યશ, આઈ તે તારો મતાપ,
બાહુમુની પરાસર સરખા, પ્રકાશ વિભિષણ સાર,
નરસિંહ મહેનો વિપ્ર પ્રેમાનંદ, માર્ગ નવ પાગ્યા પાર” (૫ ૫)

આ નીચે સ્વ મટાવાળાની નોંધ એવી છે કે—

“કર્તાનું નામ પુસ્તકમાંથી બરાબર આવકમ પડતું નથી, પણ એક ઠેકાણે “પ્રાકૃત કથા વીરસેવમાં, કહી” આ પ્રમાણે પાનાને ઉઠે અધુર રહી ગયું છે. મારા ધારવા પ્રમાણે એનો મર્ત્તો પણ વીરજી હશે.

[નોંધ] ૧-લખમણાદરણ કવિ પ્રેમાનંદે પણ બનાવ્યું છે. શરૂઆતમાં આપેલું ખરેખર કેણે બનાવેલું હશે, એ વિશે મને શક છે. એ પ્રેમાનંદનું હશે તો તેનું નામ છપાવી પોતાનું લાલવાનો મહાયે પ્રથમ કર્યો હશે એવો શક રહે. x x સારા મંદિરું નામ જેરવાળાની રીતે ખસેડવાનો જો ફાઈએ તાલમેલ કર્યો દોષ, તો તે ભારે નિદાને પાત્ર છે.”

આ “લલમણાદરણની વૃત્ત એક પ્રગ વિશેનો કવિદાસ છે. હવે “લલમણાદરણ” છપાવું ત્યારે એની પ્રસ્તાવનામાં આધીની કુમનેથી એ વૃત્ત કાવ્ય મળી આવ્યું અને “લલમણાદરણ કરતાં તે પ્રેમાનંદનું લલમણાદરણ નીચું” —આ તે જ પહેલી નકલ કે જેમાંથી “રમ્યગ્ન”ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે પેઢી ઉપરનું અવતરણ લીધું હતું ઉપર જોયું તેમ ત્યાં જ પાદટીપમાં પ્રેમાનંદે લલમણાદરણ બનાવ્યું છે એવું જણાયું છે. અત્યારે લલમણાદરણમાં આધીનાના વૃત્ત ચોપડાની ઉપર જ-વાળી નોંધ લખી નવા વાક્યખંડમાં લખ્યું છે કે “કવિ પ્રેમાનંદે લલમણાદરણ નામનું પુસ્તક કરેલું” એમ આજ-

સુધી માસમ નહોતું. એક પ્રત હાથ લાગતાથી તેની બીજી પ્રતો મેળવવા તબલીબ કરી પરંતુ પછી પ્રવાસે તેની બીજી એક જ પ્રત મળી સડી ” (પૃ. ૩)
 ૫/ આમ હાથવામાં કાઠક સ્મૃતિવિશય થયો હતો એટલે જ માનવું રહ્યું કે ખેર, પણ એમના જણાવ્યા પ્રમાણે જે પ્રત “લક્ષ્મણહારણ” ની મળી હતી.

હવે કાવ્યની જે વાચના હાથવામાં આવી છે ત્યાં ઉપર હાથેથી એ કાવ્યના ૧ હા કડવાની ત્રણ લીટીઓમાંના પ્રેમાનંદને બદલે વિષ્ણુદાસ પાડે છે, તે “પ્રેમાનંદ પ્ર ૨” એમ પાઠીપમા નોંધ થઈ છે. એ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે “સ્મૃત” ની પ્રવાવનામાંની પકિતો પેલી ત્રણ પ્રતની છે અને એની સજ્ઞા સંપાદનમાં પ્ર. ૨ રાખવામાં આવી છે.

હાથેથી કાવ્યને અંતે ૬૨૩ થી લીટી આ પ્રમાણે હાથવામાં આવી છે :

“પ્રાકૃત કથા ચિરકેતમ્, કરી (પ્રેમાનંદ) એક દિવસ માય ૨.”

અને પાઠીપમા ‘ એક દિવસ માય ૨ ’ને કથાને પ્ર. ૨ નો “કૃપાએ ત્યાહે” પાડે નોંધે છે “પ્રેમાનંદ” રાખે કોંસમા આપવામાં આવ્યો છે. એની મતલબ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ સંપાદકએ ઉમેરી લીધો છે, માપમા તે થધી જ પડે છે. ૪૬

એ પગ ૬૨૮ થી શરૂ થતી “મિત્ર રીઝાવા કારણે” થી ૬૩૯ “ચરદ પૂર્ણિમાની ચર્ચારિયે, પદબધ ૬” ત્યાંસુધીની ૧૨ લીટીઓને કથાને પ્ર. ૨ મા—

“નોપાછો બહાને સ્તાન કલ્પા ૩ કઈ સોળ,

રામ દસ (માર્ગિન પર દસ કર્યા છે) ચાલ જુજવી,

કવિ પ્રેમાનંદદાસે ”

એમ અંત મળે છે. આમાં ત્યાં સૂચન છે કે—

“પ્રેમાનંદ રાખેની આગળ મંછા ને ઉપરી બાબુએ કૃપા રાખે છે.” આનો મતલબ પૂર્ણ થયા આગળ આવી રીતે લખેલું છે “અલી સરીરમ પુરણ સમાપત અસત્ત કલાણ નમસત્ત શ્રી કરણદેવ કવર પછા, પાછા પાન ફાટી બધુ હર્ષ મારે બરામર હિતરાધુ નથી મારે દોષ દરો નહીં” —”

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે “મિત્ર રીઝાવા કારણે, ૧૧૯ વાર્દવ મોદિક સ્ત્રાવ ૨૧ અલી પદીમા વાંચે એટલું એક દિવસમા કર, ” ને

૪૬. જુ. કા. દો. વાચ ૨ જમા તો “પ્રાકૃત કથા કરી પ્રેમાનંદ, એક દિવસ-માય ૨” પાડે આપવામાં આવ્યો છે. (પૃ. ૧૭૨, ૧લી આવૃત્તિ)

“હાય લભમ્” કૃતિ “પ્રેમાનંદ પૂર્ણ પ્રયાસે, સત્તરસે વીરામ ક્યો મર
 ને, રારદ પુર્ણિમાની સર્વરિયે” એ વગેરે બાર પંક્તિઓને પણ ટેકા નથી
 અને પ્રત ૨ ના અવસાનની કહીના પૂર્વાર્ધના “સોજ” સાથે અત્યાધિકાર
 વરીકે ઉત્તરાર્ધના “પ્રેમાનંદદસે” નો મેળ નથી. એ જોવા એ ભાગ પણ અર્ધ
 ઉપલવતો નથી કન્યાઓને તો કયાવ ‘પ્રેમાનંદ’ની કર્તા વરીકે છાપ
 નથી, અને પ્ર ૨ ના પુરાવાએ તો કર્તા ‘પ્રેમાનંદ’ને નમસ્કાર કરે છે એ
 ઉપરથી જ પહેલા આ કૃતિ વીરજીની હોવાનો સબબ સ્વ. મગવાળાએ માનેટો
 ઉપર બતાવ્યો છે આવી સમસ્થ સ્થિતિમાં આવી ભલન ફેરફાર વિદ્યાસુધાર
 બની શકતા નથી આમ આ હાયલભમ્ કૃતિ કે ૧૫૨૦ની રારદ પૂર્ણિમાએ
 પ્રેમાનંદે બનાવી હોય એવું સ્વીકારી સાચા જેમ નથી એ કૃતિ કોની છે એ કહી
 શકવાની સ્થિતિમાં આને આપણે નથી એથી દુઃખ અને એ કૃતિ પ્રાચીન જણાય છે
 એટલા માત્રથી જ અર્ચકાસ્થદ કૃતિના વર્ગમાં મૂકે છે.

“પ્રેમાનંદકા” તો અસિદ્ધ જ છે એમ્ને એની લક્ષમણદરમ્ એ વિષયક વાગ
 અમાલ છે કાવ્ય એ જ કારણે પ્ર ૧ મુજબનો પાઠ જન્મ પામ્યો હતો.

(૬) છઠી મુદ્રામાં નરસિંહજીના રામ સાથેની મિત્રાવારી વગેરે ને દર્શાવત છે
 તે વ્યક્તિના જણાવ્યા પ્રમાણેની છે વદ્યસનું અસ્તિત્વ જ્યાં અસિદ્ધ છે ત્યાં એ
 વિશે કઈ કહેવાપણું નથી માત્ર સત્ત્વ એટલું જ ને છે કે જે હરપોરલાઈ
 નરસિંહ વગેરે ગયો હતો જ્યાં દેસાઈ સારદાસેનો આશ્રય હોય તેવું “સત્ત્વ”
 અતેની દર્શાવતી ભણી સાચા છે.

(૭) પ્રેમાનંદે માનેટો પાઠજ પેલા ખૂબ ખચ્ચા દત્તા અને મિત્રકનના ભાગ
 પાડવા વખતે વદ્યએ પ્રસ્તુત પસદ આઈ ને રાગ રૂપિયા લીધા, એ વન દર્શાવ
 ખબ નૂળમાથા વિનાની છે એની ઘણા વપપ્રસોત્તરના પેલા પાપટીવાળા પ્રસવમ્
 આપણે જોઈ છે એનો ખુલાસો આ પૂર્વ વર્ગ વૃથો જ છે

(૮) આકાશ મુદ્રામાં ૧૦૦ વિષયોનું મહત્ત્વ વગેરે અને પ્રેમાનંદે “હૌષ્ઠી
 દરમ” મા પિયળના સારા અભ્યાસનું રૂજ આપ્યું તે, તે કૃતિ જ પ્રેમાનંદની
 સિદ્ધ થક શકતી નથી, ત્યાં રહી સાચાની સ્થિતિમાં ન હોય એ ૨૫૨

(૯) આ મુદ્રામાં “કવિ અને કાવ્યપ્રશસા” દેડગ છપાવેલા પગોમ્
 પ્રેમાનંદે નવીન નામો અને કાવ્યો રચ્યા દત્તા અને એના વદ્યએ દરમ
 રતેધર અને મુલે ને વાર રિપ્પા દત્તા ને વિશે આ પૂર્વ જ ખુલ મો વર્ગ
 વૃથો

આમ આ ૧૪ મા સોપાનનું નિરાકારણ થઈ ભય છે.

૧૩. સ્વ. કાંઠાવાળા : વીરજીનું સુરેખાહરણ

આ સોપાનમાની પ્રવાન વસ્તુ “વીરજી” વિશે આ પૂર્વે નિરાકારણ થઈ ચુક્યું છે “સુરેખાહરણ” ની પ્રસ્તાવનામા એને “પુરાનપુરને રહીરા” કહી , જ્યારે “રક્ષક” ના કવિચરિતમા વરોદરાને વતની અને પુરાનપુરને એમ કહ્યું છે વીરજીના સિદ્ધ કાવ્યોમા એ “પુરાનપુર” મા રહીને કવિતા કર્યાનું જ કહે છે, એ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે વરોદરામા એ આખો દોષ એ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ ચાકતી નથી, તો પછી પ્રેમાનંદના કાવ્યોની એ નકલ કરતો, “શિવદર્શિકાસત્યભામા-માન” એના હાથની નકલ ઉપરથી છાપવાંમા આવ્યું છે એ વગેરે વાતોને કયા પાન જ રહી શકે છે ?

સામળ સાથેની હોડની અસાધ્યતા પણ આ પૂર્વે જતાચર્ચ ચૂકી છે. આમ મહીના બને મુદ્દા ઊઠી ભય છે

૧૨. સ્વ. કાંઠાવાળા : રત્નેશ્વરજીત સ્વર્ગારોહિણી

રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો સિદ્ધ હતો એ સિદ્ધ થઈ ચાક્યું નથી દશમસ્કંધને અંતે દસિહસક્ર “પરમાનંદ” તુ ચક્રુ તરીકે નામ છે તે આપણે પ્રેમાનંદ કહી શકીએ નથી, એ કહેવાઈ ચૂક્યું છે

બીજા મુદ્દામા જાણાયા પ્રમાણે રત્નેશ્વરને પુરાણીઓ સાથે જવડો હતો તેથી એને સહો સહન કરવા પડ્યા હતા અને એ કોણાદ આદ્યો બધો હતો એ વગેરે હજીકત અપાઈ છે, પણ “સ્વર્ગારોહિણી” માના એ “તત્ત્વ નગર કો કારણમતિ” વગેરે ભાગને છાપપ્રતનો ટેકો નથી એ વિશે ચર્ચા આ પૂર્વે જ થઈ ચૂકી છે. આમ આ સોપાન પણ નિરાકૃત થઈ ભય છે.

૧૧. સ્વ. કાંઠાવાળા : ઋષ્યશૃંગાખ્યાન

આ સોપાનમા “ઋષ્યશૃંગાખ્યાન” જેવું સરસ કાવ્ય આપણને મળ્યું છે. એના કાર્તવ્યના સંબંધમા એ મોટું પ્રથમ નકી કરતું આપરજક થઈ પડે છે. એ મોટું આપણે એની કવિતા કાવ્યશ્રદ્ધ અને શાષ્ટ્ર એ ગ્રન્થ રીતે કસોડી પ્રથમ કરિય

કવિતાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય સાકુ છે ‘દ્રૌપદીહરણ’ ના એ દોષ હતા તે આમ નથી એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે કે આ કાવ્યમા દેરશીજયનો જ પ્રથમ કરવામા આવ્યો છે કંઠક ૧૧ મામા હરિચીત ૧૨ મામા ત્રિશગી અને

૧૯ મામાં જુજંગી છે. આમાં દુઃસ્વતા કે દુઃખતા ભેવામાં નથી આવતી. એક પ્રસાદ અને માનુષ્ય કીક જળવાઈ રહ્યાં છે. કવિતા અને કાવ્યમધ્યે સુખમ મેળ મે રાકાસ્પદ કૃતિઓમાં નાટકો કરતાં પણ આ કાવ્યમાં વડુ ઉચ્ચ રીતે સચવાયેલા છે. રસબ્યક્તિ પણ સ્પષ્ટ છે; એટલે કે “નાટકો” માં જે આમી માન્ય પડે છે તે આમાં નથી, કે જેવી રસ. હેરાલાટ બહુનાં પોતાના નામે બહાર પડેલા “કાવિમુખા” અને “કામકલાસ” માં નથી.

જે કાંઈ ખામી છે તે માત્ર કટલાંક અત્યાનુપાસેમાં છે, ૪૭ મોટા..ભેટા (૨૬૦, ૩૩૦ ૩૩૮), ભેટું...મોટું (૨૬૩), ખેટું...મોટું (૨૬૨, ૩૩૮), મોટું...ખેટું (૨૬૪, ૩૦૮), મોટાં...ખેટાં (૩૦૨), મોટી..ખેટી (૩૨૬), મોટા...ભેટા (૩૨૭), મૂખી...દુઃખી (૨૬૧, ૩૦૫), મૂકે...દુઃખે (૩૩૮), દુઃખી...મૂખી (૨૬૮), કાતા...મખ્યાતા (૨૬૬), રાખ...માખ (૨૬૧, ૩૦૬), અને કાણ...ખોણ (૩૪૭) જે અસિદ્ધ કૃતિઓમાં કાચે હાથે આવે છે તેવા છે. ત્રિમળી છંદમાં તેમ છતાં અત્યાનુપાસ યોગ્ય છે. જુજંગીના કડવામાં કવચિત્ત્વ છંદોભય છે, પણ જે “આસ” હોવાને કારણે ખટકનો નથી. પણ તેથી આ કૃતિ પ્રેમાનંદકાલીન ઘર્ષ સાબી નથી. જે શેલી “દ્રૌપદીદરશ” વગેરે કાવ્યોમાં છે તે જ આમાં છે, એનું મનઘાચરણ જ જુઓ :

“નાયક વિચિત્રા કાયક અભિનયું,
મળનાયક ગુરુચાયક સ્વરૂ;
વળિ સાયક લાયકનું વર્ણન કરે ર. ૧
પર ધ્યાનમાં થઈ ૫૨ ભેઈ,
કર્ષે સ્તવન કરે નહિ કોઈ,
સોઈ ભેઈ ચર્ણાચન સિદ્ધ થઈ ર. ૨”

(૫. ૨૮૯)

અને કાવ્યને છે અને—

“કાલને કામ મન મધ્ય આણે, કવિમનિ રૂઠી કરી રે;
નકરનાર આવી વચ્ચે, કૃષ્ણમુન પ્રેમાનંદ અરિને અરી ર. ૨૫”

(૫. ૩૫૩)

પ્રા. કા. માસિક વર્ષ ૪, અંક ૪ માં આ ઉપર પાંચ આ પ્રમાણે છે:—

“બેરહેન(નો) વાસી પ્રેમાનંદ, ૫૨ આતા બેની દરિ ર.”

(૫. ૨૫)

પર, સર્વજન પ્રમાણે પ્રા. કા. રે. આમ ૪ માં આ છે.

સોહ, નહરી, તક, તર્કતુરી, અહીં નોંધ્યા છે. અગ્રાડની રાંઝારૂદ કેટલીક કૃતિઓમાં છે, જે એ ત્યાં ત્યાં નોંધ્યા નથી. તેવી રીતે “નાયકો (=નાયક), પ્રેમાયકો (=સાયક) વગેરે જેવા પ્રયોગ પણ જતા કર્યા છે.

વાક્યપ્રયોગોમાં કે=pro sooper dāda અને વાક્યરચને માટે મળે છે :

(૧) “ટામમ જૂએ વર્ણંગીને, કે યાચ સમાધાન. ૨” (પૃ. ૩૨૧)

“રાણ તે કે મુનિ દોડયા ઘેઘેવા ૨.” (પૃ. ૩૨૮)

“શીતોપચાર કર્યા ઘણા પખ, મૃગી સાવધ નવ યથા;
કે મૃગમદ વાટી મૃગાક્ષીએ, અમ ઉલટ સારા કર્યા. ૨૨”
(પૃ. ૩૪૧)

“નયન જળ તેજું ૨, કે પડતી અગનકણી.” (પૃ. ૩૪૬)

(૨) “વાડવ વટવામિથી અધિક, માટે ચાલો સદુ ધરી બીક.”
(પૃ. ૩૦૦)

“માટે નમન હો મુનિ અમને.” (પૃ. ૩૨૬)

“માટે દો છ કરીએ કમ,” (પૃ. ૩૪૬)

“તું મિત્ર મારો પરમ પુનિત, માટ માંગુ એક.” (પૃ. ૩૪૬)

પ્રેમાનંદની રાંઝારૂદ કૃતિઓમાંનો સુષક રીતે પ્રયોગવેણો પેલો “મિથ્યા” શબ્દ અહીં દેખાય છે :

“કહેવા માન પ્રેમાનંદ હું, દુઃખી હરિવિશામે મન ૨.”
(પૃ. ૨૬૫)

“દાસ કવિનો વર્ણને એ મિથ્યા પ્રેમાનંદ ૨.” (પૃ. ૩૨૦)

“વિપ્ર પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, વર ઉદર નિમિત્ત કામ ૨.”
(પૃ. ૩૪૩)

“વિપ્ર પ્રેમાનંદ ચાતુર્વંશી, મિથ્યા નામ છે તેહ ૨. ૧૭
કૃષ્ણસુત કહે સદુ કોઈ, પણ કંચન નામ કથીર ૨;

× × × ×

તેમાં કાળ પટેલો કુળો, ધન્ય ભાગ્ય નહિ મદાકાન ૨;

× × × ×

તદપિ ઓગસ્ટનીસો ૪૮ સુભૂતાં, કપે ધાવણાં બાળ દે. ૧૯"

(પૃ. ૩૫૩)

અને "ધન્ય જ્ઞાન્ય નહિ મહામાય રે" એમ આપણા દેશમાં મહામાય નહોતો એમ જણાવે છે જ. સં. ૧૯૨૮ ની આખરમાં વચસાદ તરફ અતિશયિને લીધે કુમાળ એવું થઈ ગયું હતું (કુમાળ વિષે નિમિષ પૃ. ૪૦), પણ એ અન્યથ કુમાળરૂપે નહોતો.

[પરીઠ સં. ૧૭૨૬-સને ૧૬૭૩ માં કદી કયાંય કુમાળ નોંધાયો નથી. વિક્રમના અઢારમાં રાજકમા સં. ૧૭૭૪, સં. ૧૭૮૭-૮૮ના કાળ નોંધાયો છે. આ બંને રાજકીય જુદમ અને વરસાદનો અભાવ એ એક કારણે યથા પામ્યા હતા, અને એમાં ભારે પાથમાળી થઈ હતી.] ૪૬

આ કાવ્ય સં. ૧૭૨૬માં રચવામાં આવ્યું હતું. (૧) જુ. કા. રો. બામ ૪ થા પ્રમાણે નંદરવારમાં જઈ કર્તા વસ્ત્રો હતો ને આ કાવ્ય રચ્યું હતું પ્રા. કા. ત્રૈ. પ્રમાણે એ વરોદરામાં જ હતો એમ જાણે છે !

આ કાવ્યની સ્વ. ઇચ્છાશામ દેસાઈને હાથપત—એક અપૂર્ણ પ્રત મળી હોવાનું ૫૦ એ કાવ્યની પાઠીપોમાં જણાય છે, જ્યાં કયાંક કયાંક વરોદરાની પ્રા. કા. ત્રૈ. ની સ્વ. કાંતાવાળાની વાચનાના પાઠ ને કયાંક અપૂર્ણ પ્રતના પાઠ

૪૮. આ વર્ષ ને સ. ૧૯૨૬ હોય તો ઈ. સ ૧૮૭૩ ની અંગ્રેજ સાથે આવે. આ વખતે હિંદનો વાઈસરોય લોર્ડ નોર્થબ્રુક (ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૬) હતો. ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે કે અધોધ્ધા જંગલ અને જિદાર પ્રાંતોમાં ઈ. સ. ૧૮૭૩ની સાલમાં મોટા કુમાળ પડ્યો હતો. આનું આદાતરૂ સૂચન તો છેખાને હાથે નહિ થયું હોય ને ? અને આ બધા સંક્રાન્ત કાવ્યોના કર્તા તરીકે એ મહાનુભાવનું નામ યોજાય છે તે સ્વ. ઉપાસાજી નરસિંહજી બહનું "સાંતિસુખા" નામનું કાવ્ય તો છેક સ. ૧૯૨૫ની સાલમાં લખાયેલું હતું એવું એ જ જગની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. ભટ્ટે જ લખ્યું છે (પૃ. ૨), એ ૨૬-૨૭ વર્ષ પછી ૧૯૫૧ સં. ૧૯૫૨-સને ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું.

૪૯. કુમાળ વિષે નિમિષ, પૃ. ૪. બોલે એટલેવરમાં પણ સ. ૧૦૨૬ ને કુમાળ નથી.

૫૦. પદમધ-ભાગવતની પ્રસ્તાવનામાં પૃ ૧૩ નીચે પાઠીપમાં વળા શાહને ત્યાંથી હાથપત નહિ, પણ નાસ મળવાનું નોંધ્યું છે. (૨૯ આશુનિ)

નોંધ્યા છે એમ 'મહાકવિપુરાણ' ના વિષયમાં બન્યું છે તેમ આ કાવ્યના સુપાદનમાં વડોદરાની સુદ્રિત વાચનામાં મળતી કેન્દ્રીક મીઝો પાદટીપમાં આપવામાં આવી છે, જે સ્વ દેસાઈને મળેલી અપૂર્ણ પ્રતમાં નથી હોતી. 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' ના ૧૩ મા કડવાની પેલી 'બનિયા પુરાણી છુટકા' - વાળા બે મી એમ (૫ ૩૨૨ નીચે) પાદટીપમાં વડોદરાની પ્રતના વધારા સારીકે નોંધાયેલી છે

પ્રા કા ત્રે મા પ્રામ હાથપ્રતો વિગે સૂચન મરવાને નિશ્ચય હતો, અને એ પ્રમાણે હાથપ્રતોની નકલર્થ વગેરેનું સૂચન મળે છે, ત્યારે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનની મૂળ નકલના વિષયમાં આ પ્રમાણે નોંધ મળે છે

' આ અધની મહા મુલત્ત કયાં છતાં પણ ખીજ પ્રત ન મળ્યાથી, અને મળેની પ્રત કવિના સિધ્ધે લખેનીને પ્રથમ ઉતારો હોવાથી, ધણી મુદ્દ જણાઈ, તેથી એ પ્રત વહેજ આ અઠ નિરૂપાયે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો તે પણ બે ત્રણ મ સુધે પ્રમાણ દર્શાવે (કાણે ? વીરછબે ?) લખેની છર્ણ પ્રત કદાચી જોવામાં આવ્યા હતા જ તે પ્રત પરથી નકલ કરવાનો પ્રયત્ન મળ્યો હોત તે, આથી પણ વધારે છુટકાવાર દીખ આપી શકાત, પણ તેમ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયાથી, જેટલું બન્યું તેટલું કરી આ આખ્યાન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે

ધણી આપનારી હરકતોને સીરે તથા પુસ્તક આપનારને ત્યાં જઈ તેને સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઉતારવાના કારણે આ અઠને પ્રકટ થતા વાર તારી છે "

(૫ ૧-૨)

નાટકોની નકલ વીરછબના હાથની નોંધાઈ છે તેવા જ કોઈ સિધ્ધના હાથની આ મૂળ પ્રત હતો. અને એ " કવિસિદ્ધમણિના સિધ્ધની વૃદ્ધ અને ગુણજ્ઞ પુત્રીએ " ઉપયોગ કરવા આપી હતી તે જ છે

આ ગુણજ્ઞ પુત્રી (જમના) પામેથી જ મેળા બાજના પ્રેમાનંદના ચંકા સ્પર્ક કાળ્ય મળ્યા હતા ૧૮૬૨-૬૫માં નાટકો વગેરે પણ પ્રસિદ્ધ ધર્મ ચૂક્યા હતાં એ બંધાની નકલ થઈ ત્યાંથી તે રોમી છત્રી હતો ક્યારે મરી ગઈ એ વિશે પ્રા કા ત્રે અને પ્રા કા માળાવાળા નોંધ કરતા જૂરી ગયા છે, એટલે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં ઈ સ ૧૮૮૫ (સ ૧૯૫૧) સુધી છત્રી હતી એમ સીકારાવામાં બાધ નથી, અને એ પણ ' દ્રૌપદીહરણ ' ના પેના એકાદશી શ્લોકનો અર્થ બરેબર સમજાવી શકે એવી આ વાવરમાં અદાળે આપણે ટોસીને ૧૦૦ વર્ષની અંદરે તે સ ૧૮૫૧ માં એવો જન્મ થાય એ વખતે એના

બાપ ૭૦ વર્ષના હોય તો બાપનો જન્મ સ. ૧૭૫૧ માં થયો હોય અને એ ૧૧ વર્ષનો થતાં સ. ૧૭૬૦ માં પ્રેમાનંદનો વિધિ થયો હોય, એ વખતે સ. ૧૯૦૨ માં જન્મેલો પ્રેમાનંદ સહેજે ૯૮ વર્ષનો હોય.

આ દેખના ઝાંટી ટકી સહે એમ છે એ વિશે સુઝા વિચારી શકો

ત્યારે સ્વ ઇચ્છાશ્રમ દેસાઈને તો અપૂર્ણ પ્રવજ મલેલી હતી ! આ વિશે મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ' નાઈ ટેલપુરાજી ' ની હાથપ્રતોની નકલો કરતા બચ્ચાં કર્યો છે. અહીં ફરી કહું છું કે કોઈ મૂળ હાથપ્રત નહિ, પણ ફરેલી નાલજ (અને એ પાખ માં પુ ની જેમ લખે જ, સબવત પડેલી પ્રેસકોપીની નાલજ) સ્વ દેસાઈને મળી હતો અને એ પત્ર પ્રા. ૩૬ ત્રે માં છપાઈ તેનાથી ન્યાં છુટી પડે છે તે માં પુ માં પ્રા. ૩ માળાના સપાદકોએ પ્રેસ પર જતા તથા સુધારા કર્યા હતા, તેના પછીથી ઘણા સુધારા એ મૂળ નાલજમાં ન દેવાને કારણે ' ટાપ્પીટરણ ' અને ' અજ્ઞાપકાખ્યાન ' ની પણ એવી જ ફાટા દોરાનું હું અનુમાન કરું છું એ વખતે સાચું લેખન થયું કારણ ખાસ જરૂર નહિ થયું હોય બાપો બાપને જોડુ છે કે હું સ. ૧૯૧૧ માં જુ. ૩ દે. બાપ છે મેં પ્રસિદ્ધ કરતા માં પુ પ્રેમાનંદન નથી એસે પડાર નીકર રહે સ્વ ઇચ્છાશ્રમ દેસાઈએ કર્યો છે.

' મેં પણ કવિ પ્રેમાનંદના નામ પર મારા ટેલપુરાજી ફાખવ કર્યું છે, પાન્ટુ તે નજાખ્યાનના સ્વચાર પ્રેમાનંદ રવિનું રવેકું છે, એમ માનીને નહિ. * * આખા આખ્યાનનું મંત્રણાર અવધાન કરું છું અને તે ઉપરથી જ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે માઈ ટેલપુરાજી કવિચક્રવર્તીમણિ પ્રેમાનંદનું રવેકું નથી જ. એ કોઈ પ્રેમાનંદ નામવારી અન્ય રવિનું રવેકું હશે અથવા મારું વિશે પ્રેમાનંદના નામ પર કોઈ મારું છે. રા. રા. દારોવિંદા દાસને અમારું પુત્રીબા દેખાઈ છે એ નમનો માત્ર શ્રુત છે અથવા તો કવિતાની પરીપક સંજિની ખામી છે અધ્યમ કવિ અથવા કોઈ બ્યાસ રહે તેવી કિંમત કવિતાનાં નચના છે. રા. દેસવળા મારું માન્ય હતું પ્રેમાનંદની વિના રીતે ને રીતે નહિ એવી તુલના કરી ગણ્ય નથી, એ ખાતર છે એનું મારા મન કે અજના રેલગ સાપરોના મન ઉપર અમ કમાવરામાં આગ્યું છે, પ્રેમાનંદે જરૂર જરૂર જરૂર લખ્યું છે, એવડ પ્રેમાનંદના નામે એ આગ્યું ને પરી. કર્યાં વગર જ પ્રેમાનંદનું સંદર્ભી છે, તેની પ્રકાશ કરવામાં જેમ રેલગ દોર્યું, તથા છે, તમ રેલગવાવળા પત્ર દોર્યું તથા છે માઈ ટેલપુરાજીને પ્રેમાનંદનું અજ્ઞાપકાખ્યાન પ્રયત્ન કરવો, એ તો

કવિરત્ન પ્રેમાનંદને મોટામાં મોટું અપમાન કયાં બરો મર નથી શું ?”
(ભૂ. કા. દો. ભાગ ૭ મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬)

હવે આ ૧૧ મા સોપાનના મુદ્દાઓને ભેઈ વળિયે :

૧. પહેલા મુદ્દાની અસહ્યતા ઉપર સ્પષ્ટ છે, વસ્તુતિસ્થિતિએ જેમ તેવાર થતા ગયા તેમતેજ સ્વયં પ્રકટ થતા ગયા છે. અમસિદ્ધ એએ સ્વયં એ ગાઈએ આપ્યા તેનું નામ નહેરમા મૂક્યું હોત તો હજી કાર્યક્રમ પ્રતીતિ પડત.

૨. બીજા મુદ્દામાં પ્રેમાનંદે આ કાવ્યમાં પ્રયોજેલા શુદ્ધ છંદો વિશે મૂલ્યન છે, પણ એવો તો માત્ર ત્રિભંગી એક જ છે; હરિગીત અને ભુજંગી તો “આય” તરીકે ખરી ન્દય એવા છે એટલે બાનાથી પ્રેમાનંદના નામ ઉપર આ કૃતિ ચલાવતા ખાસ વિશેષ ગૌરવ વધે નહિ, એનું ક્ષંપદીદરણુ અશ્વત્થામાના કે નાલકેના કનૂરથી વધે.

૩ ત્રીજા મુદ્દામાં નિદેશ પ્રેમાનંદ વિશેની પળી નવીન હરીજત પળી પળીના પ્રસિદ્ધ કવિઓની પ્રસ્તાવનામાં અપાઈ છે તે વિશે આ પૂર્વે ખૂબ ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

આગ આ અગિયારમું સોપાન પણ નિનાકૃત થઈ ગય છે

૧૦. સ્વ ઇન્દ્રારામ દેસાઈ : આર્થજ્ઞાનવર્ધક

સને ૧૮૮૭-૮૮ મા સ્વ ઇન્દ્રારામ દેસાઈને પ્રેમાનંદની કૃતિઓની મોટી ચાહી મળી હતી તે એમણે “આર્થજ્ઞાનવર્ધક” શીર્ષક અને બૂ ૪ દો. ભાગ ૩ નંબા નહેર કરી. આ યાદી એતા જ જલાય છે કે માત્ર એમણે એ વિશે માહિતી મેળવી હતી એમની યાદીને હું નહિ ખડમાં વિસ્તર કરી નાખું છું :

(અસુવ અથો)	(અર્ધશકારપદ)	(સકારપદ)
દશમસ્કંધ	સપ્તમસ્કંધ (પ્રલ્લાદાખ્યાન)	ત્ર્યમ્બકારત
અષ્ટમસ્કંધ (વામનકથા)	સુભદ્રાદરણુ	મરુતમાચલુ
આમેરુ	લક્ષ્મણાદરણુ	સવળલ સંપદો
આધ્વ	હારમાળા	સપ્તપદી(વસા)દરણુ
હંડી		સદામવાખ્યાન
સામળદાસનો વિવાહ		સપ્તમશ્રુ આખ્યાન
નળાખ્યાન		સપ્તમવાહવાખ્યાન
એઆહરણુ		સનરાસુર આખ્યાન
દાણવીયા		સપ્તમચરિત્ર
રણપ્રક		સપ્તમચરિત્ર

ચંદ્રદાસ આખ્યાન

વિવેકવલ્લભારી

સુદામાચરિત્ર

મદાલસા આખ્યાન

અભિમન્યુ આખ્યાન

સુધન્વા આખ્યાન

બાળવીર-મંજુલેષ

સ્વર્ગની નિસરણી

નવલ નાટકો

મનસુમેર

મહાનવત

* “દ્રોપદીવસાદરણ” નામ એમને મળ્યું હતું, પણ પછીથી એ “દ્રોપદીદાસ” નીકળી પડ્યું.

x આ નિરાશનીના કાવ્ય હજી મળ્યા જ નથી.

+ આ નિરાશનીવાળામાંથી કેાનું શું થયું એ આ પૂર્વે ચર્ચાઈ મળું છે.

સ્વ. દેસાઈએ પ્રદુલાદાખ્યાન અને વામનકથા તુલ્યાં પણ લખ્યા છે, પણ હું મુદ્રિત થયાની સિધ્ધિનો ખ્યાલ કરી ત્યાં ત્યાં અતર્જિત ચર્ચા લઈ છું.

આમા ત્રીજા કેાકામાંની કૃતિઓના નામોથી જ ૧૫૧૨ થાય છે કે સ્વ. હજીરામ દેસાઈને એ વિશે માત્ર માહિતી જ મળી હતી અને તેથી જ આ પાછળ કોઈ બ્યવસ્થિત યોજના હતી એમ અનુમાન થાય છે, જેનો સ્વ. હજીરામ દેસાઈ કોળાસાચે ભોગ લખ્યા, અને પ્રેમાનંદની સંકાસપદ કૃતિઓને પણ જુ ૩૮ હો મા સ્થાન આપી ચૂક્યા એમને યાદ પડી તે ઉપર સ. ૧૮૬૩ પછી, જ્યારે નાટકોની દાવપતો બતાવનારને રૂ. ૫૦૦)૩ હનામ એમલે બંદેર કપું હતું.

પદમધ સામવતની પ્રસ્થાવનાની પાછળીપમ્ય એમને જે કાવ્યોની નાટો ૩ જો હતી તેમા “સપ્તમ્ભકથ” (અપૂર્ણ), “હપિશ્વરીના” (પદમધસાધા તુલિપકાથ), “હમ્પચરિત્ર” (અપૂર્ણ), “જમ્પસાનાખ્યાન”, “હરિવંશ” (અપૂર્ણ) અને “વિવેકચૂડામણિ” (અપૂર્ણ) પ્રેમનંદના દોવાતુ જમાવ્યું છે આમાંથી “સપ્તમ્ભકથ” અને “જમ્પસાનાખ્યાન” જલદાર આવ્યા છે, બાકીના છપાયા નથી કે દાસ એમાંની કપાય દાવપત પણ નથી. સ્વ. હજીરામદેસાઈને અહીં પણ ઉત્તરમાં આવ્યા છે એમ માત્રું ૬૬ પ્ર.નં. છે અને સમય પણ સં. ૧૮૮૭-૧૮૮૯ જ છે. વડોદરાથી કે કપાધી વડેટી મૂકેલી વાનો અને નાના કાવ્યોની દાવપત્રોની નાટો છે તેથી માહિતી જરૂર આ વિધાન અવગ્રહેતું અને જમ્પાય છે, વના સાદે ૬૬૫ સિવાયનાં બાકીનાંની નાટો જ કેમ કાઢવાથી હતો કે વડોદરા નદરનાર વચ્ચે

પ્રેમાનંદનાં શકાર્પક કાવ્ય અસલમાં ખપાવનારો પણ એક સળંગ પ્રયત્ન થયો હતો એ આ ઉપરથી ન્હી સકાય છે. કોઈ પણ બીજા પુરાવાને અભાવે આ પાંદરીપત્રી હકીકત પ્રત્યક્ષનક નથી લાગતી.

૯. સ્વ. કાંટાવાળા : વામનકથા ને છૂંડી

૮. સ્વ. કાંટાવાળા : સમ્પત્તિસ્કંધ

આ બંને સોપાનોનો ખુલાસો આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યો છે.

૭. સ્વ. કાંટાવાળા : લક્ષ્મણાહરણ

૧. “લક્ષ્મણાહરણ” વિશે આ પૂર્વે ખુલાસો થઈ ચૂક્યો છે એની “પ્રસ્તાવના”માંના મુદ્દાઓમાં પહેલા મુદ્દાની અસિદ્ધતા આ પૂર્વે બતાવાઈ છે. એની પાછળ ને “પ્રેમાનંદકથા”નો આધાર હતો તેની જ કહી શાય નથી મળી તો પણ એ માટેની હકીકત વિશે તો શું જ કહેવાનું હોય ?

૨. બીજા મુદ્દામાં સં. ૧૭૨૦ થી પ્રેમાનંદનો કવનકાળ “લક્ષ્મણાહરણ”થી પુરવાર થવાનું અને એ જ વર્ષમાં વીરજીએ “સુરખાહરણ”માં પ્રેમાનંદને મહત્તમ મુતુ તરીકે યાદ કર્યો હોવાનું બતાવાયું છે, પણ એની પછી ઉપર મુજબ ચોખ્ખા થઈ ચૂકી છે. બેસાક, પ્રેમાનંદનો કવનકાળ સં. ૧૭૧૦ લગભગમાં શરૂ થાય છે, પણ એ જુની રીતે એ, આ પૂર્વે જ આરંભમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

૩. “લક્ષ્મણાહરણ” અને “ઓખાહરણ”ની કેટલીક પદ્ધતિઓ સમાન હોય તેથી એકબીજાના કાંઈ પુરવાર ન થઈ શકે.

એમણે એક બીજા સંભાવના કરી છે કે “લક્ષ્મણાહરણ” સં. ૧૭૨૦ થી મોટી કૃતિ હોય, “ઓખાહરણ” “માયિતુ” વગેરે એ પૂર્વના મધ્ય હોય; અથવા “લક્ષ્મણાહરણ” સં. ૧૭૨૦ માં જ રચાયું હોય, પણ “ઓખાહરણ” વગેરે એ પૂર્વે રચાયો હોય.

“ઓખાહરણ” સં. ૧૭૨૨-૨૩ માં અને “માયિતુ” સં. ૧૭૩૯ માં સિદ્ધ છે, “ઓખાહરણ”નું અનુકરણ “લક્ષ્મણાહરણ”માં સ્વીકારતા “લક્ષ્મણાહરણ”ને સં. ૧૭૨૦ માં નહિ, પણ મોટું સ્વીકારણ બોધાયે પણ એના આરંભમાં એ પ્રત ૨ મુજબ તો “પ્રેમાનંદ”નું સ્મરણ કરાયું છે, એટલે એવી સ્થિતિમાં એ કૃતિ પ્રેમાનંદની જ રહી શકતી નથી.

૪. ચોથા મુદ્દામાં “શામળશાનો મોટો વિવાહ” એ દિવસમાં ૨૫.

કાલ્યાણ મુદ્રા અને એ માટે “પ્રેમાનંદ”ના ઉત્તરો આ છે, પણ એ “વિવાદ”ની અસિદ્ધતા આ પૂર્વે જાણાઈ છે જ. વસ્તુતઃ તો અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થઈ શક્ય, ત્યાં “પ્રેમાનંદ”ની હાજતિનો જ પ્રશ્ન મ્હાં દોનો થઈ શકે એમ છે !

૫ પાનમાં મુદ્રાનો જગત હપર ભુદે ભુદે પ્રસંગે વિસ્તારથી અર્થાઈ મળે છે

૬. ૨૧. કાંડાવાળા : હારમાળા

સ્વ કાંડાવાળાએ છપાવેલી હારમાળાની સંપાદનામાં પ્રવ ન ૧ તરીકે નવપ્રાપ્તેશી હાથપ્રતમાં કેટલાક પદોનાં પ્રેમાનંદની છપ નણે છે એવા પદ ન ૧, ૨, ૪, ૧૨, ૭૨, ૭૬, ૮૮, ૧૪૭, ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૨ અને ૧૬૧ એ પદો જૂની હાથપ્રતોમાં મળે છે, પણ એમાં પ્રવ ન ૧ સિવાયનીનાં એ પદોમાં “પ્રેમાનંદ”ની છાપ નથી મળતી ઉપરાંત પદ ન ૭૮, ૭૯, ૮૩, ૮૪, ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૬ અને ૧૬૨ એ “પ્રેમાનંદ”ની છાપવાળા પદ બીજા મઠ પાન પ્રવમાં મળતા નથી આ હકીકત સ્વ કાંડાવાળાએ જ નોધી

(હારમાળ, પ્રસ્તા ૫ ૧)

નર્મદાસ અને દક્ષપત્રામને વાદ થયા હોય તેમાં પ્રવ ન ૧, જે વડોદરાના નસિદ્ધ મહારાજની હતી તે, રજૂ થયાનું સ્વ કાંડાવાળાએ નોંધ્યું (એજન પ્રસ્તા ૫ ૧) માત્ર આ એક જ પ્રવ હપર આવાર સખી સમગ્ર હારમાળા પ્રેમાનંદની એ મહેલું જાગતી નથી

વળી પેની નાનનિર્દેશ વિનાની ૮૪ પદોની હારમાળા (નસિદ્ધ મહેલાના આખ્યાનમાં) છપાવેલી છે તે વલ્લભના મહેલા નમાણે પ્રેમાનંદ નાનનિર્દેશ વિના જ રચી છે એ સ્વીકાર્ય બની શકે એમ નથી કેમકે પ્રેમાનંદના અને એનો કોઈ વલ્લભ એ બંને અસિદ્ધ વસ્તુ છે

આ કાંડાને અતે સ્વ મગવાળાની વાતનામ —

‘ અવત મત્તર ચોતરીશ માહે ચૈત્ર મુદી એકાદશી દન રે
હારમાળા સપૂરલ ગ્રાધી, હરિ સાથે રહી એક લગન રે ’

(૫ ૭૯)

—એમ સ ૧૭૩૪ ચૈત્ર મુદિ ૧૧ આપેલ છે વાર નથી એમ્હે એની કસોટી થી શકે એમ નથી

પ્રેમાનંદના “એનાડુલ” જેવી “હારમાળા”ની સ્થિતિ મઠ

“ હારસમેનાં પદ ” અગત્ય નરસિંહ મહેતાના હોવા વિશે હવે ચકા ખાસ નથી રહી. મૂળ એ “ હારસમેના પદો ” આ વધારો થયે ૫૦ પદની, ૧૫ પદની, ૧૩૮ પદની એમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થયે છે. ૨૧૭ પદો મુધીની બની ગઈ છે. એમા પ્રેમાનંદે અમુક વધારો કર્યો હતો કે નહિ એ કહેવાનું એક પણ સાધન નથી. આ સ્થિતિમા આપણે આ કૃતિ પ્રેમાનંદને નામે ચકાની ચકાનાની સ્થિતિમા નથી, અને માત્ર એક જ પ્રત અને એ પણ સંકાર્ષણના આધારે એ વસ્તુને નિર્ણય ન જ આપી શકિયે સ્વ કાંટાવાળાની ન. ૧ની હાથપ્રત ઉપરથી જ સ્વ નર્મદાશંકરે નક્ક કરી હતી, એ નર્મદાશંકરના સંપ્રદેશ હજી મુધી અને એવા મધ્ય નથી આવી સ્થિતિમા હું આ કૃતિને એવે કે હારમાળાની રોશિતવર્ધિત આદ્યત્તને અર્ચકાર્ષણ કૃતિઓના વર્ગમા મૂકું છું.

અહીં એટલેા ખુલાસો આપવલ છે - હારસમેના પદોની ૭૮ પદ મુધીની વાચના પ્રેમાનંદના સમય પહેલાની છે, એને વાચનાના ૮૦ મુધીના પદોનું કર્તૃત્વ હોઈ રીતે પ્રેમાનંદનું નથી.

આમ “ હારમાળા ” વાળા સોપાનના ૧૩૭ મુદાં ઇત્તર થઈ ગય છે.

૫. કાંટાવાળા : સ્વયંચાલુ કવિચરિત

૧. ૨૧ કવિ નર્મદાશંકરને પ્રેમાનંદના વંશજ મનમુખરામ તરફથી મળેલી હકીકતથી આમળ જઈ પેટીનામુ મળ્યાની હકીકત સ્વ મદાવાળાએ કહી છે. નર્મદાશંકરે પ્રેમાનંદનો એ જ પુત્ર રમુરામ નોવો હતો ત્યારે આ પેટીનામામા એને સ્થાને છત્તરામ નામ મળે છે અને વલ્લભરામ નવો ઉમેરાય છે. આ સિવાયની બીજી હકીકત વિશે કાંઈ રામ વાપરે એમ નથી. પાચ જ પેટીમા મનમુખરામ પોતાના પરદાદાનું નામ ભૂની ગય એ જરા નવાઈ ઉપજાવે એવી વાત છે! અથવા વલ્લભ થયો હતો એ બતાવવા આ ફેરફાર પેટીનામાને એકે કરવામા આવ્યો વડુ સભવ છે.

આ વિષયમા નર્મદાશંકરથી આમળ વધી વિશેષ મહેતમા આવ્યું છે તે બધું અહીં ઉપજાવે એવું નથી.

૨. બીજા મુદામા ચોવીસા બાદત્રેા નાદોરાએમાથી ઉત્પન્ન થયા છે એ બરાબર નથી લાગતું પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનને અતે “ મેવાડે મોતીરો ન્યાતલ ” કવું છે. આ ચોવીસા મેવાડા બાદત્રેાના સેવક દત્તા એવું “ મેવાડા સાતિના રતિદાસ ”મા સૂચવાયું જ છે, એમકે

“ ભદ્ર મેવાડા વધા ત્રણી મેવાડા બાદત્રેા જેના બીજા મેવાડાથી આવતી

જતી કરનારા તથા ચતુર્વેદી એટલે ચાર વેદનું અધ્યયન કરનારા છે તેથી મેવાડો મેવાડા છે. * * * બહુ મેવાડા, ત્રિવેદી (ત્રવાડી) મેવાડા, ચતુર્વેદી (ચેવાડી) મેવાડા એ ત્રણ જ્ઞાનિનું હિત કરવાવાળો એક મોયો જ્ઞાતી ભેદ વધેલો છે. એ ત્રણ જ્ઞાતિઓમાં (૨૪) ચોવીસ મેવાડા બાકાલ છે તેમાં પ્રત્યેક મેવાડાનું જુદું જુદું જતિ કરનારા સેવા કરવાને અર્થે નિર્ધારિત થયા મળે તે ચોવીસા બ્રાહ્મણ એવા નામથી વિખ્યાત થયા અને પોતાના બંધુત્વ થકી એ વિખ્યાત થયા તે બંધુલક જ્ઞાતિ પચીસા બાકાલ કહેવાયા.” (પૃ. ૧૮)

આ ઉપરથી તો એમ સંભવે છે કે નરોરામજી સાથે ચોવીસાઓ સંબંધ નથી, મેવાડાનો સંબંધ માચીન દોવાથી ચોવીસા મેવાડાની સાખા જેવા છે, તેથી જ પ્રેમાનંદે પોતાને મેવાડો કહ્યો દર્શાવે છે. સં. ૧૭૫૬ જેટલી જૂની પ્રતિભા એ પાક છે. તેથી એમાં રામને ખાસ માન્ય નથી, “મેવાડા” નું પણ “નાકલ” થઈ ગયું છે, નળાખ્યાનમાં.

૩. કવિના જન્મસમય વિશે આ જુદું વિચાર થઈ ચૂક્યો છે અને સં. ૧૭૦૦ લગભગમાં એ સંભવે છે; સં. ૧૬૯૨ વડુ વહેતું વર્ષ છે. વીજળનો પુરાવો આપી સં. ૧૬૯૨ ની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે વાજબી નથી એ ભવાઈનું ચૂક્યું છે; એ જ પ્રમાણે “ભક્ષ્યાદશમી” ની તુલક દાવપ્રતની પેટી “પ્રેમાનંદ” નામ લખાવડી લીટીઓ વિશે પણ.

૪. પ્રેમાનંદનાં બચપણ અને યુવના બે પ્રકારના પ્રસંગ વિશે નર્મદાદાંડે કહ્યું છે તેટલું પૂરતું છે; વિશેષ પ્રત્યક્ષજનક લાગતું નથી.

૫ આ મુદ્દો પણ પ્રત્યક્ષજનક નથી લાગતો. પેટી ચોવીસી ટોશી (જમના) —કવિસિદ્ધાંતમિત્રના સિમ્બની રૂઢ પુત્રીની સામના કેટલી છે એ સુચનાઈ નવું છે.

૬. પ્રેમાનંદે પણ કવિ રમ્યા છે એ વિષયનો નવપ્રકારમાંથી પેટી કુદીરાગ સાત મહો વિશેનો એ ખુલાસો છે તે વિશે “નવપ્રકાર”નાજી સોપાનમાં નિર્જય આપીય, આ ઉપરાંત બીજા ચાર કવિના જનાનેશ ૧૯ મંડાવાળાએ નામ વિના નિર્દેશ્યા છે. નામ આપ્યું હોત તો કંઈક કીત થાત.

મારી સંભાવના છે કે આ ચાર કવિ તે ૧. જમ્બુદાખ્યાન, ૨. દ્રોણી-દશમી, ૩. અટ્ટાષ્ટાખ્યાન અને ૪. ચાંડી-પુરાણ દર્શાવે છે અને ૧૮૮૪ માં આ ચાર સ્વયં ૩૮ અને કોઈ રચન-અવસ્થામાં દર્શાવે છે અને તાત્કાલિક ૧૯ જાન્યુઆરી ૧૯૦૩ ના બેંગલોરની કાવ્ય મૃત્યુખ્યાન કાવ્ય રચનાઈ જ ચૂક્યું હતું, એ અને ૧૮૭૩ ના બેંગલોરની કાવ્ય

સાથે એનો મેળ હોય તે. એ સારી કૃતિ “શાંતિસુધા” ના નમૂના ઉપર રચાયેલી લેખકે રચી રાખી મૂકેલી સમય આવર્તા “પ્રેમાનંદ” ને નામે છપાવવામાં આવી !

૭. આ મુદ્દામાં યુરાલ્પીઓ સાથેના ઝગડાનું મૂળ છે; પણ પ્રેમાનંદની સિદ્ધ કૃતિઓનો એને લેગ પણ ટેકો નથી. આ બધી માળતો વિસ્તારથી આ પૂર્વે ચર્ચાઈ ગઈ છે.

૮. કવિ નંદરખાર અને સૂરતમાં, તેમ છેક જુરાનપુર ગયા હતા, એ સ્પષ્ટ છે. એમા હંદેશ હંદરપૂર્તિનો હનો એ પણ સ્પષ્ટ છે. પણ સ્વ. કાકાવાળાએ સ્વ. નવસામનો હવાયો આપી સામળને રખીદાસનો આશ્રય હતો તેવો પ્રેમાનંદને કદાચ હોમ એવો પૂર્વપક્ષ મૂકી પછી એ સંભાવનાને તોડી છે અને માણસટપણું નહિ, પણ શેઠસાહુકારની શુભાસ્તામીરી કે મુનીમગીરી કરતો હશે એવી સંભાવના કરી છે. કવિ તરફના માનારાયનું જ આ પરિણામ છે. બાકી આ પૂર્વે બતાવ્યાઈ ગયું છે તેમ “હંદરપૂર્તિ” મઠિલ એ ત્યાં ત્યાં ગયા છે. રાત્રનો આશ્રય સ્વ. કાકાવાળાને મળે નથી બીતર્યા એ વાતખો છે. પણ એમનાં કારણોથી મારા કારણ જુદા છે. “માર્ગ” ની મુદ્રિત વાચનામાં નંદરખારના રાત્રના આશ્રયનો જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તેને જૂની એ પછુ પ્રતનો ટેકો નથી, અને પ્રેમાનંદની અન્ય કોઈ પછુ કૃતિની જૂની હાથપ્રતોમાં પણ આ હકીકતનું સમર્થન કરે એવું એકપછુ વિચારન યથેચ્છ નાજુવામાં નથી આવ્યું.

૯. સ્વ. કાકાવાળા પ્રમાણે, મનો કે રાત્ર કે કોઈનો આશ્રય હોય છતાં શુભમાન કોર્તનાં નથી ગયા એ સાથે બધાની સમતિ છે. માત્ર કવિના ખાતાદાર રવનાયદાસ ભગવાનદાસ પાદેખનો કિસ્સો લખ્યો છે તેને કોઈ પ્રાચીન પ્રમાણને ટેકો નથી, એવી બીજી કોઈ પછુ રાત્રનો નહિ, પણ હેતુર્થ સંકરદાસની મિત્રતા તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

૧૦. હાલકયા પ્રમાણે સામળ-પ્રેમાનંદ વચ્ચે વાદ થયો અને સામળની “પલાવટી” (સ. ૧૭૭૮)ની હરીફાઈમાં પ્રેમાનંદે “સુરેખાદરણ” (૧) રચ્યું એવી જે સંભાવના કરી છે તે તદ્દન નિરર્થક છે: એ વિશે વિશેષ કોઈ કહેવાનું નથી.

૧૧. સ. ૧૮૨૯ માં પ્રેમાનંદની મિત્રમત્તની વહેચણીના દસ્તાવેજની વાત પણ એના જ બીજા કિસ્સાઓ જેવી કદાચ ઉપખની કાઢેલી વાત છે; એ પ્રત્યક્ષ જનક નથી હીસવી. પ્રેમાનંદના માત્ર ને બહુકી ખાત્રી જવાનું એના પાંડોરો

જાણે છે તેમવાથી એ વાત પ્રત્યક્ષરૂપે નીચ્છતી નથી હતા આ વિગે આશ્ચર્ય-અનાશ્ચર્ય મને નથી

૧૨ પ્રેમાનંદનો સ્વર્ગદાસ નુમારે તં ૧૯૫૦ માં સ્વ. માધવાળાએ માની છે, પણ આ પૂર્વે જતાવાલુ કે તે પ્રમાણે સં ૧૯૬૦-૬૫ થી મોગે ૪૬ રૂફે એમ નથી આ વિશે સંપૂર્ણ ખુલાસો આ પૂર્વે થઈ ગયે છે

૧૩ “મામેરા” થી નામદા આફરીન થઈ ગયા તે સ્વ નર્મદાસકરવાળી હકીકત વિશે આશ્ચર્ય-અનાશ્ચર્ય કરું નથી હતાવાની પ્રામાણ્ય એ છે અને વિના ભયપાત્ર અને શુક્રુષાની હતાકયાઓની ભેમ એ પણ જૂની દોડ રહે છે

આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના ચરિત્રના ને કમિક વિશ્લેષના જે વિભાગ સુગવ વાગા આપ્યા હતા તેમના બીજા સને ૧૯૮૦-૮૧ માં સ્વ. માધવાળાથી શરૂ થયેલા વિભાગ પૂર્ણ થાય છે કવિના ચરિત્રના એક પછી એક આવડી ભરતીની ઊભો પડતી દ્રષ્ટી મળે એમ છે એનો અભાવ આપવાનો પ્રયત્ન, પુરાવા ઓની ને કરોડી છે તેનો કથધોળ કરીને જ, હંસ પણ પનાનો આશ્ચર્ય કર્યા વિના કર્યા છે હવે પ્રથમ વિભાગને ભેજો

૪. સ્વ. નવલરામ : મામિરું

૧ પદેન મુદામા નર્મદાસકરવાળી હતાકયાનો હવાલો આપી મોગે કમરે કવિતા શરૂ કરવાનું, પ્રેમાનંદ પોતે ન્યયસાક્ષી સાથે દોઢ સમય હત્ય નું અને પોતાના કાન્દેશમાં કાન્દેશ કાન્દેશસાક્ષી સાથે સંપદ પ્રયાત્ન્ય હોવાથી કાન્દેશ સાક્ષીનો ઘોડાધરો પણ અભ્યાસ કર્યાનું સ્વ નવલરામને કહ્યું છે. આમાની જે હકીકતને હતાકયાનો જ માત્ર ટેકો છે, ત્રીજી હકીકત કાન્દેશસાક્ષીનો ઘોડાધરો અભ્યાસની છે આ અસંધીકાર્ય છે નળાખ્યાન તેમજ દસગરક પ્રમાણે એની સંજ્ઞા વિશે, એને સંસ્કૃતનું પુરાણીઓને દોષ છે તેટલું જ્ઞાન હશે, એમ સ્વીકારવામાં આધ નથી પણ જ કાન્દેશસાક્ષીનો એનો પરિચય એની કવિતામાંથી સ્ફુટ થતો નથી એ ને કાઈ મહાન જાણે છે તે તો એની નૈસર્ગિક સમિતિ જ એના સં કાન્દેશસાક્ષી જ્ઞાનની જ અસર અપેક્ષિત નથી પ્રતિષ્ઠા એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે સાક્ષાત્કાર્ય એ તો માત્ર એમ હતાકારક વસ્તુ છે

૨ બીજા મુદામા પુરાણીઓના ધરાગત મૂળ તો એનો પ્રસંગ અહીં સ્વ કવિ નર્મદાસકરવાળી કથનને અનુસરી છે પણ આ પાછળ કરોડ પ્રામાણ્ય પુરાવો પ્રેમાનંદના સંપદોગ્ય પ્રાપ્ય નથી

પહેલી જ કૃતિ કરી એ સાડુ કમાયો એ યાની ન સકાય એવી વાત છે. ક્રમકે પહેલી કૃતિ તો “સ્વર્ગની નિસરણી” હોવાનું પ્રેમાનંદ કહે છે, કમાવી શકે એવી કૃતિઓ તો ચંદ્રહાસાખ્યાન સામેનું સુદામાચરિત નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધ વગેરે છે. અને એ વખતે તો મોઢા રચાયાં છે, “લક્ષ્મણાદરશ્ચ” એજે રચ્યુ હોય (૧) તોયે એ “સ્વર્ગની નિસરણી” પછી જ !

૩. સામળને રખીદાસના આશ્રયની ભેગ પ્રેમાનંદને નદરમારતા રાખતો આશ્રય હતો એવી સ્વ. નવલસમભાઈના મળેલી હકીકત પાચમા સુદામાના * કૂદકીવાળા પ્રયોગની માહિતી જે સાધનદ્વારા મળ્યા હશે તે આરુનદ્વારા મળેલી લાગે છે. એની નીચેની જ ખૂબ કમાયાની અને પ્રેમાનંદ પોતાની પાછળ આડે દસ દાનરની હવેલી મૂકી ગયાની વાત સ્વ. નર્મદાસકરે કહેલી તે જ કહી છે. આ સત્ય હોવા ન હોવા વિશે ખાસ આગ્રહ નથી

સને ૧૮૬૪ થી પ્રેમાનંદ અને સામળ વચ્ચે મીઠું કાણુ એ ચર્ચાઓ “બુદ્ધિમદ્ધાય” “સાળાપત્ર” વગેરેમા નોંધાયેલી નભી હતી, પરોપદાયક પ્રેમાનંદ મોટા અને અમદાવાદપક્ષે સામળ મોટા એમ સાબિત કરવાના સમળ પ્રપલ વધા હતી. આ પછી જ પ્રેમાનંદને નામે નવી કૃતિઓ રચવાના કોડે ભર્યા હોય. ૫૪

૪. કેવાએ વર્ષે કવિ મરણ પામ્યા એ વિશે આ પૂર્વે ચર્ચા અપાઈ ગઈ છે.

૫. આ સુદામા પ્રેમાનંદની અનેક કૃતિઓમાથી સ્વ. નવલસમભાઈના “નણુવા પ્રમાણે” ની “સપૂર્ણ કીપ” માં ૨૩ ગ્રંથ છે, એમાંના નં. ૧૭ થી ૨૩ “છ કે નહિ તેને વિશે” એમને “ચક” હતો. આ ચક હોવાઈ કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે એ ગ્રંથના “ભેગમા આગ્યા” નહોતા

આ ગ્રંથમા કાગળાખ્યાન, સંપૂર્ણ ભાગલા, સામાયણ, મહાસાદત, રેવા-ખ્યાન કવિએ રચેલા અઘાપિ નણુવામા નથી આભ્યા, અશ્વમેધ તો શ્રી. ભાતસુગરારમે તુલસીરાવો જ પ્રેમાનંદના તરીકે છપાવેલા હતા, એ વિશે પણ

૫૧. સ્વ. જાગવાલ ન. બટ્ટની સોંપી પહેલી ૧૮ એ વર્ષે રચાયેલી “સાતિમુવા” નામની કૃતિ સં. ૧૯૨૫ (સને ૧૮૬૬) માં ન છાપતા કોઈ કારણે છેક સ. ૧૯૫૨ (સને ૧૮૯૬) માં ૨૦ વર્ષે જાવામા આવી હતી. આ અગમ્ય કારણ શું હશે? એણે, કાંઠાવાળા વડોદરામાં સને ૧૮૭૮-૭૯માં આભ્યા, પણ એ પૂર્વે જ કોઈ અક્રિતે પ્રેમાનંદ મારે મલત્ર ભર્યુ હતુ એ નવલસમભાઈને સને ૧૮૭૯માં મળેલા અભરણ ગ્રંથોની માહિતીથી સમજાય છે.

પ્રવાસો. યઈ ચૂક્યો છે. “વહિભગવદો” અહીં પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે ગણાયો છે તે ખબરી સ્વ. ડાહ્યાભાણએ વહિભનો રનેદો કહ્યો છે. આ “વહિભગવદો” સ્વ. નવલરામને નામ મળ્યું હતું, એ જ ખતાવે છે કે પ્રેમાનંદચરિતની તેમની કેટલીક હકીકત સંભવતઃ વડોદરાથી મળી હતી, જ્યાં પ્રેમાનંદને મહાન સાંનિત કરવાના પુરાવા એકત્રિત કરી ચલણી કરી દેવાના પ્રયત્ન રાજ યઈ ચૂક્યા હશે!

આમ સ્વ. નવલરામભાઈના સોંપાન સંભવતઃ વડોદરાથી અસરથી મુખ્ય નહોતું એમ સ્વીકારવું એ વડું પડવું નથી, જેમ સ્વ. ઇન્દુભાઈ દેસાઈને શ્રાવિર્મા નાખવામાં આવ્યા હતા તેવું જ સ્વ. નવલરામભાઈના વિષયમાં પણ બન્યું હતું, એમ મને લાગે છે.

આમ સ્વ. નવલરામભાઈએ આપેલી કેટલીક હકીકત પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકાય એવું જણાવું નથી.

૩. સ્વ. પં. ડાહ્યાભાઈ : કવિચરિત

સ્વ. પં. ડાહ્યાભાઈથી લઈ પૂર્વના સ્વ. નર્સદાસંકર અને સ્વ. હલપતરામના પ્રયત્ન કોઈ પણ ભતના પસામહાણા નથી. તે તે સમયમાં મળેલી સ્વતંત્ર માહિતીનો એમણે ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧. પ્રેમાનંદ ચોવીરો મોહ, સ. ૧૬૬૨માં જન્મ્યો હતો અને પિતાનું નામ કેસવ હતું, એ માહિતી એમની દીક્રી નહોતી, એ વિરુદ્ધ આ પૂર્વે ખતાવાઈ ચૂક્યું છે. ખીછ હકીકત વિશે કોઈ કહેવાનું નથી. એ દત્તયા લેએ સ્વીકાર્યું છે.

૨. આ મુદ્દો સ્વીકાર્યું છે, કવિ નિર્વાહ માટે નદરખાસ ચૂરત અને બુરાન-પુર ગયા હતા એ એની કૃતિઓથી જ સ્પષ્ટ છે. એની સાચી કૃતિઓ પાંચ નહેર યઈ ચૂકી છે.

૩. એ ૮૫ વર્ષ લગભગ જીવ્યો, પણ એણે લાગી મુદત પ્રમાણે ધમ્મા અને સ્વકલિપત મય લખ્યા નહોતા, એવા પ્રકારના વિધાન વિશે હવે કોઈ કહેવાઈ રહેવું નથી, સામળ જેવી ઈર્ષાજિ પ્રેમાનંદને નહોતી, એ વિશે પણ હવે કોઈ કહેવાનું નથી રહ્યું. આ પ્રશ્નો જૂના અને સમય જઠારના યઈ ચૂક્યા છે.

૪ કવિએ દેશીબધ સ્વીકારીને જ કવિતા લખી છે, અને એના મય એવા જ દેશીબધમાં છે, એ વિશે સ્પષ્ટ યઈ ચૂક્યું છે.

૫. અહીં એમણે ૧૨ મંથ આપ્યા છે, તેમાં “સુદામાચરિત”ની રમ્યા સાથે સ. ૧૭૪૫ (પ્રથમ મંથ) અને “નળાખ્યાન”ની રમ્યા સાથે સં. ૧૭૭૬ આપી છે, પણ આ વિશે વિસ્તારથી પ્રવાસો યઈ ગયા છે.

૬. આ મુદ્દામાં પુરાણીઓ સાથેના ઝગડાને પરિણામે દશમસ્કંધ કવિએ રચ્યાનું કહ્યું છે, પણ ત્યાં તો કવિ મરી ગયા ને એ કાર્ય અધૂરું રહ્યું.

// મરતાં પહેલાં એણે પોતાના શિષ્યને એ પૂરા કરવાનું કહ્યું અને સં. ૧૭૬૬માં શિષ્યે અથ પૂરા કર્યો.

આ હકીકત ૨૪. ૫. ડાહ્યાભાઈને મળી અને એ સને ૧૮૯૯ માં એમણે બહેરમાં મૂકી છે. ૨૫, નર્મદાસકરવાળી સાક્ષીઓ સાથેના ઝગડાની વાતનું આ દર્શાવતર છે અને દત્તકથા તરીકે એને સ્વીકારવામાં બાધ નથી; પણ પ્રેમાનંદની સિદ્ધ એક પણ કૃતિનો એને ટેકો નથી. “દશમસ્કંધ” ના પેલા “નથી વાદ વચન કીડું પ્રકાશ” તો એક અર્થ પણ આ કલ્પનામાં આશ્ચર્ય હોઈ શકે.

૭ કવિ ૧૧૫ વર્ષે શુદ્ધરી ગયા કે નહિ એ વિશે શુદ્ધાસો આ પૂર્વે થઈ ચૂકી છે. એનો વરાજ (મનસુખરામ) વડોદરામાં હતો, એ વિશે કાંઈ શકા નથી.

૨. ૨૫. નર્મદાસકર : નર્મગદ્ય

૧. પહેલા મુદ્દામાં પ્રેમાનંદ આશરે ૬૦ વર્ષે જન્મેલા હોતો એવું ઉવટ બતાવવામાં આવ્યું છે; પણ હવે એ વિશે કાંઈ કહેવાનું નથી. આ વિષયમાં પૂર્વે ખૂબ ચર્ચા થઈ ચૂકી છે.

મુંદર શિષ્ય હોતો અને એને તાકીદથી દશમસ્કંધ પૂરા કરવાનું પ્રેમાનંદ કહી ગયા હોતો, એ દત્તકથાથી વિરોધ હોય એમ જણાવ નથી. મુંદરનું એ વિશે તાદન મૌન છે.

૨. ખીલ મુદ્દાની હકીકત સંશ્ચર છે. એ મનસુખરામ પાસેથી મળેલી છે, એટલે સર્વથા સ્વીકાર્ય છે, અહીં એટલું હલકામાં રાખવાનું છે કે પ્રેમાનંદના પુત્રનું નામ રણરામ હતું, નહિ કે જીવજીરામ ને વડીમરામ. ૨૫. કાંટાવાળાને મળેલું “પેટીનામું” પ્રત્યયજનક નથી લાગત.

૩-૪. આ મુદ્દા દત્તકથા પરવા સ્વીકાર્ય છે.

૫. આ મુદ્દાનું નિરાકરણ આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યું છે. ૨૫. ૫. ડાહ્યાભાઈને પણ આ હકીકત મળેલી હતી. આ વિષે હવે વિશેષ કહેવાનું નથી.

૬. “મામેડુ” સાક્ષીના નામથી પ્રેમાનંદને લેતા પણ બક્ષિસ કરી દીધા, એ દત્તકથા તરીકે સ્વીકાર્ય છે.

૭. પ્રેમાનંદ સ્માર્ત હોતો કે વૈષ્ણવ એનો નિર્ણય આપવો વિકટ છે. આખરમાં એ સુસ્ત રાખવામાં થયો હતો એ તો માત્ર વામનકથા રખપત્ર અને દશમસ્કંધથી જ સ્પષ્ટ છે.

૮. નદરમારના કાકારનો આશ્રય પ્રેમાનંદને હતો એ પાળ મા કમાનુજ બળ છે આ વિશે પ્રેમાનંદનું સર્વથા મૌન છે. જીવન પસંદ “૧૬” અંતે તો એક મિત્ર દેસાઈ સરદારનો સબમ વ્યક્તિ કર્યા છે એ હતો અને એના દરેક હબરના ઘર એના વસાવે ખાસે છે એ તમ્બ રતી

૯ કવિ દેટલુ સજ્જી હોને એ વિશે નર્મદાચંકરનો મત, એ સ પ અને રસાલંકારનો મત સજ્જી હોને એવો છે. મને એ વિશે ખાસ રામ છતાં એને પુરાણીઓને હોય છે તેમજ આવશ્યક સ. જ્ઞાન હમે, એથી વિરોધ એમ લાગે છે એ વિશે આ પૂર્વે કહેવાયું છે

૧૦-૧૧ આ બંને મુદ્દાઓ વિશે હવે વિરોધ કહેનાનું રહેઈ નથી સિદ્ધ બધા મત જલદેરમા આવી ગયા છે “બાળીરીવા-મજબેલ,” “કુલ હરજીનો સરોજી” “નાનો દરામ” હજી અપ્રસિદ્ધ, અને “રામજીરાનો (વિવાહ ” પ્રસિદ્ધ પણ જાણ બહાર રહ્યો છે, પણ તેના કલ્પવૃક્ષના પિ સહા નથી.

એણે ધોળ-ગીત પદો પણ બનાવ્યા હશે પણ એ વિશે હજી સ સવિધના અધ્યાસી મઠે બાકી છે. જુદા જુદા મતમુજોમા સેક્ટો આ પદસમૂહ છે તેમાથી પ્રેમાનંદના પદ મળી પણ આવે અદ્યાપિ એક પણ ન પદ મેળામાં નથી આવ્યું

૭. સ્વ. દલપતરામ : બુદ્ધિપ્રકાશ

૧ કવિ દલપતરામે એ જમાનામાં મળી સકે એવી સામાન્ય લોકીકત એ કરી હતી, અતુર્વિંદી ને બન્ને અતુર્વેંદી માં વાચીન જ પ્રેમાનંદને એ આતુર્વેંદી માં જાણલ મલો હશે હવે તો બોળીશો નહીં છે રસાલંકારના જોયા હોય એ વિશે કહેવાઈ ચૂક્યું છે. એની કવિ તરીકેની ખરી આજીવી દલપતરામ કરી સક્યા હતા એ વાજગી છે.

૨ આ મુદ્દામાં નદરમાર સુધી ઉત્તરવૃત્તિ માટે ગયેલ અને ત્યાં મથર કરી હતી એ તમ્બ પ્રેમાનંદની કૃતિઓથી જ સ્પષ્ટ છે.

૩ પ્રેમાનંદના સમયમાં એની અભ્યાસે થાય છે તેટલી કીમત નહિ હોય, સ્વ. કવિ દલપતરામનો અભિપ્રાય હેરા પણ ગેરવાજગી નથી એની એ જમાનામાં જબર કીમત હતી એવું બતાવવાનો સમય પ્રયત્ન આ પૂર્વે જ અસિ બતાવ્યાં ગયા છે.